अथर्ववेदस्य सायणभाष्यम्

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान केन्द्र
तिथी
पु०सं० 222
भारती पुस्तकालय

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

भाग ४.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण

संशोधिता.

सा च

मुंबय्यां

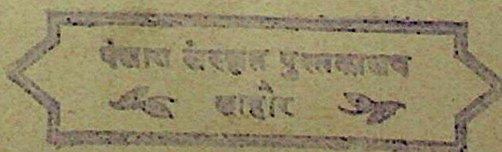
जावजी दादाजी

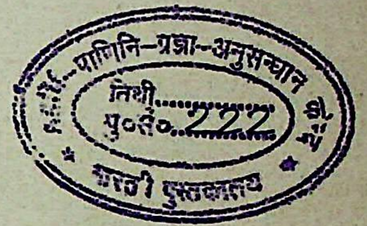
इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता.

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

१८९८.

मूल्यं १० रूप्यकाः

पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान
तिथी
पु०सं० 222
भारती पुस्तकालय

S'ivarâma S'âstrî Tâṭke and his services.

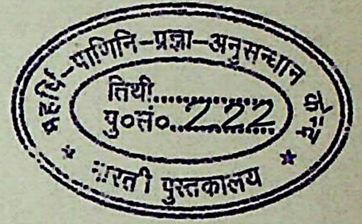
The work of carrying through the press, after the death of Mr. S. P. Pandit, the remainder of the text of Atharvaveda, and of preparing the Index of words, is mainly due to the exertions of Paṇḍit S'ivarâma S'âstrî Tâṭke. The help which this learned and hard working S'âstrî rendered to Mr. Paṇḍit, ever since he undertook this important work was so great that he would not have failed to acknowledge the same in appropriate words as he did in the case of his edition of *Gauḍa vaho.* As unfortunately Mr. Paṇḍit is not spared to make this return to the S'âstrî, it is only due to mention here that but for the close and exclusive attention of this many-sided S'âstrî, this work could not have been completed; and that he is, therefore, entitled to the best thanks of the Sanskṛit reading public for placing before them, with more than half its Bhâshya, this one of the most ancient sections of Indian literature.

Slight defects in the pada text of Kâṇḍa XX.

The pada text of the Sûktas and parts of Sûktas of Kâṇḍa XX mentioned in the following table will not be found in this edition, as none of the Manuscripts collated contain it; nor are the padas of that portion recited by the Vaidika Brâhmaṇas of the present schools. And consequently the padas are not noticed in the Index given at the end of volume III.

Sûktas.	Ṛiks.	Remarks.
34	12, 16, 17	
48	1, 2, 3	
49	1, 2, 3	
127 136	Complete.	These are called Kuntâpa Sûktas.

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान केन्द्र
तिथी
पु०सं० 222
भारती पुस्तकालय

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तदशे काण्डे एकोऽनुवाकः । तत्र त्रीणि सूक्तानि । अयं "विषासहिम्" इत्यनुवाकः सलिलगणमध्ये पठितः । अतः "सलिलैः क्षीरौदनम् अश्नाति । मन्थान्तानि" इति [कौ० ३.१] "सलिलैः सर्वकामः" [कौ० ३.७] इत्यादौ चास्य विनियोगः ॥

उपनयनकर्मणि आचार्यः ब्रह्मचारिणो नाभिदेशं संस्पृश्य अमुम् अनुवाकं जपेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । "दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशं संस्तभ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु" [१.९] इत्यादि "प्राणाय नमः [११.६] विषासहिम् [१७.१] इत्यनुमन्त्रयते" इत्यन्तम् [कौ० ७.६] ॥

उपनयनकर्मण्येव ऋषिहस्ते "कर्मणे वाम्" इति हस्तप्रक्षालनानन्तरम् आचार्यो माणवकम् अनेनानुवाकेन अभिमन्त्रयते । "ऋषिहस्तस्य कर्मणे वां वेशाय वाम्" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "आ रभस्व [८.२] प्राणाय नमः [११.६] विषासहिम् [१७.१] इत्यभिमन्त्रयते" इति [कौ० ७.९] ॥

उपनयन एव आयुरभिवृद्ध्यर्थम् अनेनानुवाकेन माणवकस्त्रिकालम् आदित्यम् उपतिष्ठेत । सूत्रितं हि । "उदस्य केतवः [१३.२] मूर्धाहम् "[१६.३] विषासहिम् [१७.१] इत्युद्यन्तम् उपतिष्ठते मध्यन्दिने अस्तं "यन्तम्" इति [कौ० ७.९] ॥

तथा आदित्यग्रहणरूपाद्भुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । "अथ यत्रैतद् आदित्यं तमो गृह्णाति तत्र जुहुयात्" इति प्रक्रम्य

1 S' ०गणे. 2 S' om. च. 3 S' इति for इत्यन्तम्. 4 So S'. *Kaus'ika*: ऋषिहस्तश्च.
5 *Kaus'ika*: वेषाय.

सूत्रितम् । "विषासहिं सहमानम् इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति [कौ° १३.७] । सूक्तेन । अर्थसूक्तेनेत्यर्थः । अतः कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य ग्रहणशान्तौ विनियोग इत्यवसीयते ॥

तथा चन्द्रग्रहणरूपाद्भुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन उपस्थानं कुर्यात् । "अथ यदेतच्चन्द्रमसम् उपप्लवति" इति [कौ° १३.८] प्रक्रम्य सूत्रितम् । "रोहितैरुपतिष्ठते" इति ॥

अस्यानुवाकस्य आयुष्यगणे पाठाद् उपाकर्मणि अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । "अभिजिति शिष्यान् उपनीय" इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । "विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्" इति [कौ° १४.३] ॥

अस्य सूक्तस्य सलिलगणे पाठात् "आदित्यां श्रुततेजोधनायुष्कामस्य" इति [न°क° १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्यानुवाकस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "सलिलगण आदित्यायाम्" इति [न°क° १८] ॥

तथा कोटिहोमे अस्यानुवाकस्य विनियोगः । कोटिहोमं प्रक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

जुहुयुः शान्तवृक्षस्य समिधो घृतसंयुताः ।
स्वयं चापि यजेद्[2] ब्रह्मा सवितारं दिनेदिने ॥
पाकयज्ञविधानेन मन्त्राश्च स्युर्विषासहिः ।
शान्तिकामो[3] यवैः कुर्यात् तिलैः पापापनुत्तये । इत्यादि [प° ३१.६] ॥

तथा भास्करप्रीत्यर्थं क्रियमाणे आदित्यमण्डलदाने अस्यानुवाकस्य मण्डलाकारापूपाभिमन्त्रणे विनियोगः । तद् उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । "अथ "यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः स्याम् इति स भास्करायापूपं द-

1 S' The *Kaus'ika* sûtra does not correspond with the quotation. रोहितैरुपतिष्ठते is not in *Kaus'ika* 13. 8, but in 13. 7, so that part of 13. 7 is quoted by Sâyaṇa as part of 13. 8. Sâyaṇa, however, who quotes from the *Kes'avî* rather than from *Kaus'ika*, is misled by the directions given in the former. 2 S' जपेद्ब्रह्मा. We with the *Atharvaparis'ishṭa*. 3 S' कामाय वै for कामो यवैः which we take from the *Atharvaparis'ishṭa*.

"द्यात् । तस्य कल्पः ।" इत्यादि "सुवर्णशकलं चोपरिष्टान्निधायार्चयेद् रक्तकुसुमैर्विषासहिम् इत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्" इति [प॰ १२. १] ।

अत्र "त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः" इत्यनेन मन्त्रेण दर्शेष्टौ माहेन्द्रं हविरनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "सांनाय्यस्यैन्द्रं माहेन्द्रं वा इन्द्रेमम [६. ५. २] त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः [१७. १८]" इति [वै॰ १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रमायुष्मान् भूयासम् ॥ १ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम्[१] ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे [illegible]

अत्र सूर्यादित्यादिपदं[illegible] [illegible]त्वाप्यनुवाकस्य उत्क्रमकारेण कृत्स्नेषु[3] सौर्येषु व[illegible] [illegible]नियोगात् सूर्यपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । अथ वा परमै[illegible]श्वर्ययोगात् "इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयतीति वा" [नि॰ १०. ८] इत्यादिनिरुक्तकारोक्तानाम् अवयवार्थानां वृष्टिद्वारा सर्वेषां भूतानाम् आत्मत्वात् सूर्ये संभवाच्च ईड्यं नाम ह्व इन्द्रम् इति इन्द्रशब्द आदित्यम् अभिधत्ते । अथ वा "विवस्वदिन्द्रयुताः" इति "इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते[4]" इति [तै॰ आ॰ १. १३. ३] च द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रस्यापि श्रुतत्वात् स्मृतत्वाच्च इन्द्रः साक्षाद् आदित्य एव । तथा तैत्तिरीयश्रुतिः । "ऐन्द्रीम् आवृतम् अन्वावर्ते । असौ वा आदित्य इन्द्रः । तस्यैवावृतम् अनु पर्यावर्तते" इति [तै॰ सं॰ १. ७. ६. ३] । अतः उक्तरीत्या आदित्येन्द्रयोरेकत्वेन "सपत्नानां वि-

१ P °जितम् ।.

1 S′ °यार्चयेत् दिक्षुकुसुमै°. 2 S′ °पादलिंगानाम्. 3 S′ omits °त्स्नेषु. 4 S′ विवस्वांश्चैते.

षासहिम्” [ऋ॰ १०. १६६. १] “अषाढम् उग्रं सहमानम्” [तै॰ ब्रा॰ २. ८. ५. ८] इत्यादिषु इन्द्रविशेषणतया प्रसिद्धानि विषासहिम् इत्यादीनि सूर्येपि अविरुद्धानि । ईड्यम् स्तुत्यम् आरोग्याद्यर्थिभिः सर्वैः प्राणिभिः सर्वदा स्तोतव्यं नाम सर्वेषां नामकम् । अथ वा नामेति प्रसिद्धौ । ईड्यत्वेन प्रसिद्धम् इन्द्रम् आदित्यं ह्वे हुवे इति संग्रहार्थः । ⧖ह्व-यतेर्लेटि “बहुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् । छान्दसो यण्⧖ । कीदृशम् इन्द्रम् इति तं विशिनष्टि विषासहिम् इत्यादिना । विषासहिम् विशेषेण सोढारम् । यथा शत्रवो न पुनरुद्भवन्ति तथा नाशयितारम् इत्यर्थः । ⧖षह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् “सहिवहिचलिपति-भ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ” इति किप्रत्ययः⧖ । तदेव उ-पपादयति सहमानम् इति । सहनशीलम् । “इन्द्रो यातूनाम् अभ-वत् पराशरः” [८. ४. २१] इत्यादिश्रुतिभ्य इन्द्रस्य सहनशीलं प्रसि-द्धम् । यस्य यादृक् स्वभावः स तादृशं करोतीति प्रसिद्धम् । अतः [illegible] इत्यर्थः । ⧖सहेर्लट-शत्रुह[illegible] [illegible]शीलत्वं प्रागपि तथेत्या-श्चानश्⧖ । [illegible]

ह । सासहानम् पूर्वमपि [illegible] शत्रुहननस्वभावता सि-द्धा । ⧖लिटः कानच् । एत्वाभ्यासल[illegible]वश्छान्दसः⧖ । ननु सन्त्यन्ये सोढारः कोस्यातिशय इति तत्राह सहीयांसम् इति । सोढॄणां मध्ये अतिशयेन सोढारम् । ⧖सोढॄशब्दात् “तुश्छन्दसि” इति ई-यसुन् । “तुरिष्ठेमेयःसु” इति तृलोपः⧖ । उक्तविशेषणचतुष्टयसि-द्धम् अर्थं पुनरनुवदति क्रियासंबन्धाय सहमानम्[1] इति । उक्तोस्या-र्थः । ⧖सहेश्चानश्[2]⧖ । एवंमहानुभावम् इन्द्रशब्दाभिधेयम् आदित्यं हुवे । इत्थं शत्रुसहनद्वारेण इन्द्रं प्रशस्य अथ तेषां सहआदि-जेतृत्वद्वारेणापि प्रशंसति । सहोजितम् सहः परेषाम् अभिभावुकं तेजः । तस्य जेतारं शत्रुबलापहर्तारम् । स्वर्जितम् । स्वर् इति सुखनाम । श-त्रूणां यत् सुखं तस्य जेतारं नाशयितारम् स्वर्गस्य वा जेतारम् । तथा गोजितम् गोशब्दो महिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादेरुपलक्षकः । शत्रूणां ये ग-

1 S' सासहानमिति. 2 S' सहेः शानन्.

वाद्याः सन्ति तेषां जेतारम् । यद्वा गावः उदकानि तेषां जेतारम् । तथा संधनजितम् सम्यग्धनस्य सुवर्णरजतमणिमुक्तादिलक्षणस्य जेतारम् । यद्वा सहआदिजयः स्वोपासकार्थो द्रष्टव्यः । स्वभक्तेभ्यः सहःस्वर्गगोधनानां लम्भकम् इत्यर्थः । "अर्वाञ्चम् इन्द्रम् अमुतो हवामहे यो गोजिद् धनजिद् अश्वजिद् यः" [५. ३. ११] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु इन्द्रस्य गवादिजेतृत्वं प्रसिद्धम् । ॥ संधनाजितम् इति । सांहितिको दीर्घः ॥ । उक्तगुणविशिष्टस्येन्द्रस्य आह्वाने प्रयोजनम् आह । आयुष्मान् भूयासम् इति । आह्वानोपलक्षितैस्त्रैकालिकोपस्थानादिलक्षणैः कर्मभिः परितुष्टस्य इन्द्रशब्दवाच्यस्य भगवतः सूर्यस्य प्रसादाद् अहम् आयुष्मान् शतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण उपेतो भवेयम् । अत एव आयुष्मत्प्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं माणवकस्य त्रिकालम् आदित्योपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

द्वितीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियो देवानां भूयासम् ॥ २ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । देवानाम् । भूयासम् ॥ २ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् । आयुष्मान् इत्यस्य स्थाने [प्रियो] देवानाम् इति विशेषः । इन्द्रस्य सर्वदेवाधिपतित्वात् तदात्मकस्य सूर्यस्यापि "एकैव वा महान् आत्मा देवता । स सूर्य इत्याचक्षते सर्वभूतात्मा" इति प्रतिज्ञाय अनुक्रमणिकाकारेण स्वोक्तेर्थे "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति [ऋ० १. ११५. १] उदाहृतत्वात् तथा "तद्विभूतयोन्या देवताः" इति प्रतिज्ञाय "तदप्येतद् ऋषिणोक्तम् । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहु- "रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं

"यमं मातरिश्वानम आहुः" [ऋ० १.१६४.४६] इति [स० अ० परि० २] प्रदर्शितत्वाच्च एकस्यैव भगवतः सूर्यस्य सर्वदेवतामयत्वात् तस्मिन् एकस्मिन् प्रीते इतरेषां देवानां प्रियो भवतीत्यभिप्रायः । इतरथा येषां प्रियभावः प्रार्थनीयस्त एव पृथक्पृथग् उपास्याः स्युः । न च वाच्यम् एकेनैव प्रीतेनादित्येनालम् किम् इतरदेवानां प्रियभावप्रार्थनयेति । फलानभिघाताय इतरेषां स्वाधीनीकरणस्यापि अपेक्षितत्वात् । यथा लोके प्रीतेपि राजनि तत्परतन्त्राणामपि अमात्यादीनां प्रीत्यर्थम् उपाधावनदर्शनात् ॥

तृतीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः प्रजानां भूयासम् ॥ ३ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । प्रऽजानाम् । भूयासम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः पुत्राद्या भृत्यादयश्च । तासां प्रियो भूयासम् । ता यथा विधेयाः सत्यः स्वात्मानं पूजयन्ति तथाविधो भूयासम् इति आशास्ते ॥

चतुर्थी ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः पशूनां भूयासम् ॥ ४ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

1 S' एकस्यव.

ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । पशूनाम् । भूयासम् ॥ ४ ॥

पशवो गोमहिष्यजाविकाद्याः करितुरगोष्ट्रादयश्च । "चतुष्पादः पशवः" इति श्रुतेः [ऐ॰ब्रा॰ ५. १९] । सत्सु तेषु तेषां प्रियभावप्रार्थनौचित्यात् तल्लाभं तदानुकूल्यं चाशास्ते ॥

इत्थम् आयुष्याभावे कृत्स्नस्यापि लाभस्य वैयर्थ्यात् प्रथमम् आयुष्यम् आशास्य तत्सिद्धये देवतानुकूल्यमपि आशास्य पुत्राद्यभावे स्वात्मन एव अकार्त्स्न्यात् प्रजासमृद्धिम् आशास्य तदनन्तरं पशुलाभं प्रार्थ्य अथ तैः सर्वैः संपन्नः स्वसमानेषु श्रेष्ठभावम् आशास्ते ॥

पञ्चमी ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः समानानां भूयासम् ॥ ५ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । समानानाम् । भूयासम् ॥ ५ ॥

कुलजातिवयोधनविद्याकर्मादिभिः स्वसदृशाः समानाः । तेषां प्रियो भूयासम् । तेषामपि श्रेष्ठत्वेन उपजीव्यो भूयासम् इत्यर्थः । सत्सु स्वसदृशेषु अन्येषु स्वस्य श्रैष्ठ्याभावाद् "अहं भूयासम् उत्तमः समानानाम्" [तै॰सं॰ ३. ५. ५. १] । "समानानाम् उत्तमश्लोको अस्तु" [तै॰सं॰ ५. ७. ४. ३] इत्यादिश्रुतिषु तेषामपि श्रैष्ठ्यप्रार्थनादर्शनात् । इत्थम् आयुष्यादिसर्वकामप्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य च सलिलगणे पाठात् "सलिलैः सर्वकामः" इत्यादिको गणप्रयुक्तो विनियोग उक्त इति द्रष्टव्यम् । अत एव प्रियः प्रजानां भूयासम् प्रियः समानानां भूयासम् इति लिङ्गाद् भास्करप्रीतिकरापूपदाने "अथ यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः

१ P पशूनाम् । We with P J Cp.

1 S′ प्रार्थयित्वा. 2 S′ उपजीवको.

स्याम्” इति प्रक्रम्य “विषासहिम् इति अभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्” इति अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥

षष्ठी ॥

उदि॒ह्युदि॑हि सूर्य॒ वर्च॑सा मा॒भ्युदि॑हि ।
द्वि॒षंश्च॒ मह्यं॑ रध्य॑तु मा चा॒हं द्वि॒ष॒ते र॑धं तवेद् वि॑ष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।
त्वं नः॑ पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ६ ॥

उत् । इ॒हि॒ । उत् । इ॒हि॒ । सूर्य॒ । वर्च॑सा । मा॒ । अ॒भि॒ऽउदि॑हि ।
द्वि॒षन् । च॒ । मह्य॑म् । रध्य॑तु । मा । च॒ । अ॒हम् । द्वि॒ष॒ते । र॒ध॒म् । तव॑ । इत् ।
वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
त्वम् । न॒ः । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शु॑ऽभिः । वि॒श्वऽरू॑पैः । सु॒ऽधाया॑म् । म॒ा । धे॒हि॒ ।
प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ॥ ६ ॥

सरति गच्छति संततम् इति वा [सुवति] प्रेरयति स्वोदयेन सर्वं प्राणिजातं स्वस्वव्यापारे इति वा सूर्यः । ‖ सर्तेः सुवतेर्वा क्यपि “राजसूयसूर्य०” इत्यादिना निपातितः । तस्य संबोधनम् ‖ । हे सूर्य त्वम् उदिहि उदिहि । वीप्सया उदयविषया त्वरा द्योत्यते । स्वयमेव उदेष्यतः सूर्यस्य उदयविषयप्रार्थनं मन्देहाद्यसुरकृतोदयप्रतिबन्धम् अन्तरेण उदयाशंसनार्थम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः सूर्यस्य राक्षसकृतम् उदयप्रतिबन्धं तत्परिहारं च दर्शयति । “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि “रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात् । तानि हवा एता-“नि रक्षांसि गायत्रियाभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति । तदु हवा एते ब्र-“ह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विक्षि-“पन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षि-“पन्ति” इति [तै० आ० २, २, १,] । उदिह्येव तव राक्षसकृत उदयप्रतिबन्धो मा भूद् इत्यभिप्रायः । उदयं विशिनष्टि । वर्चसा सर्वस्य आ-

१ So we with A B B̊ C D K K̊ R S̊ V Cp Dc, and so throughout this Kâṇḍa. See Rw. In this Kâṇḍa E is wanting in the first seven verses and commences from मा त्वा दभन्. २ P पशूऽभिः ।.

वर्जकेन तेजसा सह मा मां प्रति अभ्युदिहि । अनेन नीहारादितिरोधानाभावः प्रार्थितः । अथ वा वर्चसा हेतुना मम वर्चोलाभाय अभ्युदिहि । सूर्ये उदिते सर्वस्यापि पदार्थस्य वर्चःप्राप्तिः सुप्रसिद्धैव । यद्यपि सर्वं भूतजातं प्रति उदेति तथापि उपासकस्य स्वस्य अभिमतप्राप्तिलक्षणप्रयोजनसद्भावात् माभ्युदिहि इति प्रार्थयते । श्रुतिश्च भवति । "तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगाद् इति" इति [तै॰ सं॰ ६. ५. ४. २] । उदयप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह द्विषंश्चेत्यादिना । हे सूर्य अप्रतिबन्धेन उदितस्य तव अनुग्रहात् द्विषन् मयि द्वेषं कुर्वन् शत्रुः । ॥ "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः ॥ । मह्यं रध्यतु मम वशं प्राप्नोतु । मम पादाक्रान्तो भवतु । ॥ रध हिंसासंराद्ध्योः । दिवादित्वात् श्यन् ॥ । यथा मद्द्वेषी स्वाधीनो भविष्यति एवं स्वयमपि तदाधीनः कदाचिदपि स्याम् इत्याशङ्क्य व्यतिरेकाभावम् आशास्ते मां चाहं द्विषते रधम् । अहं त्वदुपासकस्त्वत्प्रसादाद् द्विषते मयि द्वेषं कुर्वते शत्रवे रधम् वशो मा भूवम् । अयम् अर्थो मन्त्रान्तरेपि स्पष्टम् उक्तः ।

उदगाद् अयम् आदित्यो विश्वेन सहसा सह ।
द्विषन्तं मम रन्धयन् मो अहं द्विषतो रधम् । [तै॰ ब्रा॰ ३. ७. ६. २३]

इति । द्विषंश्च मा चाहम् इति चकारौ परस्परसमुच्चयार्थौ । सत्यपि भोग्ये शत्रुसद्भावे भोगासंभवात् तत्स्वाधीनीकरणलक्षणं फलम् आशास्य इदानीम् ऐहिकामुष्मिकलोकसाधनलक्षणं फलम् आशास्ते तवेद् विष्णो बहुधेत्यादिना । आदौ भोगप्रदानसामर्थ्यसद्भावं दर्शयति तवेद् इति । हे विष्णो व्याप्नोति स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डान्तरालम् इति विष्णुरादित्यः । अथ वा द्वादशादित्यमध्ये "दिवाकरो मित्रो विष्णुश्च" इति श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोरपि परिगणनाद् विष्णुरादित्यः । तादृशविष्णुशब्दाभिधेयादित्य तवेत् तवैव वीर्याणि बहुधा बहुप्रकाराणि नान्यस्य देवतान्तरस्य । यतस्त्वं विष्णुः अतस्तव वीर्याणि अनन्तानीत्यभिप्रायः । विष्णुत्वोपाधौ तु

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायद् उत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ।

[ऋ॰ १.१५४.१] इत्यादिमन्त्रश्रुतिषु पुराणेतिहासागमादिषु [च] प्रसिद्धानि । साक्षात् सूर्यस्य भगवतो वीर्याण्यपि जगदन्धकारनिर्हरणसकलपदार्थप्रकाशननिखिललौकिकवैदिककर्मनिर्वर्तनसमयवृष्टिप्रदानारोग्यकरणमोक्षप्रदानादीनि लोकप्रसिद्धान्येव । यतस्तव सर्वप्राण्युपकारकाणि बहुविधानि वीर्याणि सन्ति अतस्त्वं नः अस्मान् विश्वरूपैः गोमहिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादिलक्षणैः पशुभिः पृणीहि पूरय । ‡क्र्यादित्वात् श्ना । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम्‡ । तथा मा माम् एतद्देहावसाने परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि विशेषेण अवतीति व्योम तस्मिन् ब्रह्मस्य विष्टपे स्थाने ।

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।

तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षिते ।

इति [ऋ॰ ९.११३.७] मन्त्रोक्तलक्षण इत्यर्थः । तथाविधे लोके स्वधायाम्[1] । अन्ननामैतत् । यत्सेवया क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तथाविधे अन्ने अमृते[2] मा मां धेहि स्थापय । तद्भोगार्हं कुर्वित्यर्थः । उक्तलक्षणे स्थाने स्वधासद्भावो मन्त्रान्तरे । "स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माम् अमृतं कृधि" इति [ऋ॰ ९.११३.१०] । ‡धेहीति । दधातेर्लोटि "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ‡ ।

सप्तमी ॥

उदि॒ह्युदि॑हि सूर्य॒ वर्च॑सा मा॒भ्युदि॑हि ।

यांश्च॒ पश्या॑मि॒ यांश्च॒ न तेषु॑ मा सुम॒तिं कृ॑धि॒ तवेद् विष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।

त्वं नः॑ पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ७ ॥

उत् । इ॒हि[1] । उत् । इ॒हि॒ । सूर्य॒ । वर्च॑सा । मा॒ । अ॒भिऽउदि॑हि ।

यान् । च॒ । पश्या॑मि । यान् । च॒ । न । तेषु॑ । मा॒ । सु॒ऽम॒तिम् । कृ॒धि॒ । तव॑ ।

इत् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।

1 P P[2] इ॒हि॒ । We with J Cp.

1 S' Sâyaṇa's text too is स्वधायाम्. 2 S' तथाविधेन्नमृते.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ ७ ॥

उदिह्युदिहीति मन्त्रभागः पूर्ववद् व्याख्येयः[1] । यान् प्राणिनः पश्यामि चक्षुषा विषयीकरोमि देशादिभिरव्यवहितान् यांश्च प्राणिनः देशादिव्यवधानवतो न पश्यामि तेषु द्विविधेषु प्राणिषु विषयभूतेषु मा मां सुमतिम् शोभनबुद्धियुक्तं कृधि कुरु । तेषु द्रोहरहितचित्तं कुर्वित्यर्थः । "बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य लुक् । "श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः । ताहशी बुद्धिः स्वात्मशत्रुमित्रेषु समदर्शिन एव जायते । तथाविधा दृष्टिः परमेश्वरप्रीतये भवति ।

समत्वम् आराधनम् अच्युतस्य[2] ॥
सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किंचिद् उच्चैः । [वि० ३.७.२०] ॥

इति स्मरणात् । किं च अद्रोह एव पुरुषार्थसाधनेषु प्रथमतो निर्दिष्टः "अहिंसा सत्यम् अस्तेयम्" [भा० ११.१७.२०] इति । ईदृशीं बुद्धिं मन्त्रान्तरे महर्षिर्विष्णुं प्रार्थयामास । "त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम् अप्रयुताम् एवयावो मतिं दाः" इति [ऋ० ७.१००.२] । हे विष्णो तवेद् इत्यादि गतम् । यतस्तव[3] वीर्याणि बहुधा अतो मां सुमतिं कुरु ॥

अष्टमी ॥

मा त्वा दभन्त्सलिले अप्स्व१न्तर्ये पाशिन उपतिष्ठन्त्यत्र ।
हित्वाशस्तिं दिवमारुक्ष एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ८ ॥

मा । त्वा । दभन् । सलिले । अप्ऽसु । अन्तः । ये । पाशिनः । उपऽतिष्ठन्ति । अत्र ।

हित्वा । अशस्तिम् । दिवम् । आ । अरुक्षः । एताम् । सः । नः । मृड ।

1 S' व्याख्येयम्.　2 See *Bhâgavata* V. 10. 23.　3 S' यत अद् for यतस्तव.

सुऽमतौ । ते । स्याम । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि । त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ ८ ॥

सलिले सलिलम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् अप्स्वन्तः अन्तरिक्षस्थानाम् अपां मध्ये हे सूर्य त्वा त्वां मा दभन् दम्भनं हिंसां मा कार्षुः प्रच्छन्नचारिणो राक्षसाः । दन्भु दम्भे । माङि लुङि "दम्भेश्चेति वक्तव्यम्" इति च्लेः अङ् । अप्सु सूर्यस्य हिंसकानां कः प्रसङ्ग इति तत्राह ये पाशिन इति । अत्र अप्सु ये पाशिनः पाशहस्ता गतिनिरोधसाधनवन्त उपतिष्ठन्ति मायाविनो राक्षसाः । "उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात्" [तै॰आ॰२.२.१] इत्यादिना गतिप्रतिबन्धकसद्भावः प्रदर्शितः प्राक् ॥ इत्थं गतिप्रत्यूहाभावम् आशास्य सुखेन द्याम् आरूढं दृष्ट्वा आह हित्वेति । हे सूर्य एताम् अशस्तिम् । अशस्तिर्निन्दा । पराख्यब्रह्मणः सगुणमूर्तिभूतस्य भगवतः सूर्यस्य राक्षसा गतिं प्रत्यबध्नन् किल इत्येवंरूपा निन्दां हित्वा तैरप्रतिबद्धो भूत्वा दिवम् द्याम् अन्तरिक्षम् आरुक्षः आरूढवान् असि । "शल इगुपधाद् अनिटः क्सः" इति क्सप्रत्ययः । स तादृशस्त्यक्ताशस्तिस्त्वं नः अस्मान् मृड सुखय । ते सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । देवताया अनुग्रहबुद्धौ सत्यां यद् अभीष्टं प्रार्थयते तत् सुलभं भवतीत्यभिप्रायेण आदौ सैव प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

त्वं न इन्द्र महते सौभगायादब्धेभिः परि पाह्यक्तुभिस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । महते । सौभगाय । अदब्धेभिः । परि । पाहि । अक्तुऽभिः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

1 S' हिंससहानां कः for हिंसकानां कः. 2 S' प्रतिदर्शितः. 3 S' °र्निंदि for °र्निन्दा.

त्वम्। नः। पृणीहि। पशुऽभिः। विश्वऽरूपैः। सुऽधायाम्। मा। धेहि। परमे। विऽओमन्॥ ९॥

हे इन्द्र परमेश्वर सूर्य त्वं नः अस्माकं महते निरतिशयाय सौभगाय शोभनो[1] भगो यस्य स सुभगः सुभगस्य भावः सौभगं सौभगाय[2] सौभाग्याय।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा। [वि° ६. ५. ७०]॥

इत्युक्तलक्षणाख्यप्रभूतस्य ऐश्वर्यादेः सिद्ध्यर्थम् इत्यर्थः। तदर्थम्। अदब्धेभिः अदब्धैः अहिंस्यैर्व्याधिसर्पाग्नितस्करादिजनितहिंसारहितैः अक्तुभिः। रात्रिनामैतत्। रात्र्युपलक्षितैर्बहुभिर्दिवसैर्निमित्तभूतैः परि पाहि सर्वतो रक्ष। अथ वा प्रायेण रात्रावेव व्याधितस्करभूत[3]रक्षःपिशाचादिपीडासंभवाद् विशेषेण रात्रिषु रक्षा प्रार्थ्यते॥ तवेद् इत्यादि गतम्॥

दशमी॥

त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः शंतमो भव।
आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन्॥१०॥(१)

त्वम्। नः। इन्द्र। ऊतिऽभिः। शिवाभिः। शम्ऽतमः। भव[1]।
आऽरोहन्। त्रिऽदिवम्। दिवः। गृणानः। सोमऽपीतये। प्रियऽधामा। स्वस्तये। तव। इत्। विष्णो इति। बहुऽधा। वीर्याणि।
त्वम्। नः। पृणीहि। पशुऽभिः। विश्वऽरूपैः। सुऽधायाम्। मा। धेहि। परमे। विऽओमन्॥ १०॥ (१)

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं शंतमो भव। शम् इति सुखनाम। सुखतमो भव। सुखयितृतमो भवेत्यर्थः। न हि असुखस्य सुखयितृत्वम्

[1] P² भव।. We with P J Cp.

1 S' शोभनं. 2 S' साभूत for सौभगाय. 3 S' omits त in °भूतरक्षः°.

अस्ति । कैः साधनैरित्युच्यते । शिवाभिः मङ्गलाभिः ऊतिभी रक्षाभिः । याभी रक्षाभी रक्षितः पुनःपुनर्जननमरणादिक्लेशभाङ् न भवति तादृश्यो रक्षाः शिवा इत्युच्यन्ते । किं कुर्वन् । दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनं त्रिदिवम् । तिसृणां द्यावां समाहारस्त्रिदिवः । "तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्" [ऋ॰ ७, ८७, ५] "तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्" [ऋ॰ २, २७, ८] "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" [ऐ॰ ब्रा॰ २, १७] इत्यादिश्रुतिभ्यो द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । अथ वा भूलोकापेक्षया तृतीया द्यौर्द्युलोकस्त्रिदिवः । तम् आरोहन् । तथा सोमपीतये सोमपानाय । सोमपानं तु सोमयागम् अन्तरेण न संभवति तं देवेभ्यो हुत्वा शेषभक्षणविधानात् अग्नौ हुतस्य सोमस्य पानाय वा अतो यागादिकर्मसिद्धये गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः । १कर्मणि कर्तृप्रत्ययः१ । आरोहणं किमर्थम् इति उच्यते । स्वस्तये जगतः क्षेमाय । उदयति सवितरि अन्धकारापगमेन सकलव्यवहारसिद्धेः सर्वप्राणिनां क्षेमं भवतीति सुप्रसिद्धम् । कीदृशस्त्वम् । प्रियधामा प्रियस्थानः । द्युस्थाने प्रीतिमान् इत्यर्थः । न हि सूर्यस्य इतरदेववद् यदृच्छया स्थानान्तरसंक्रमणम् अस्ति । अथ वा धाम तेजः । प्रियतेजा इत्यर्थः । न हि स्वतेजः स्वस्याप्रियम् अतः सह्यमेव । अथ वा यस्य धाम लोकस्य प्रियं स प्रियधामा । एवं कुर्वन् स्वस्तये भवेति शेषम् अध्याहृत्य वा योज्यम् । तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

द्वितीये सूक्ते प्रथमा ॥

त्वमिन्द्रासि विश्वजित् सर्ववित् पुरुहूतस्त्वमिन्द्र ।
त्वमिन्द्रेमं सुहवं स्तोममेरयस्व स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ११ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । विश्वऽजित् । सर्वऽवित् । पुरुऽहूतः । त्वम् । इन्द्र ।

1 S' क्षेम.

त्वम् । इन्द्र । इमम् । सुऽहवम् । स्तोमम् । आ । ईरयस्व । सः । नः । मृड । सुऽमतौ । ते । स्याम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यविशिष्ट सूर्य । इन्द्र एव वा संबोध्यते सूर्यमूर्त्यन्तरभूतः । पुरुहूत इत्यसाधारणविशेषणात् । त्वं विश्वजित् विश्वस्य जेता वशीकर्ता अधिपतिरसीत्यर्थः । तथा सर्ववित् सर्वप्रेरकत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च । तथात्वं च "असावादित्यो ब्रह्म" [तै॰आ॰२.२.२] "स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्" [बृ॰ आ॰१.२.३] इत्यादिश्रुतेः परमेश्वराद् अभिन्नत्वात् सिद्धम् । तथा हे इन्द्र त्वं पुरुहूतोऽसि पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्वस्वयागसिद्धये आहूतोसि । यत एवंरूपमहिमासि अतो हे इन्द्र [त्वम्] इमम् इदानीं क्रियमाणप्रकारं सुहवम् शोभनाह्वानसाधनं स्तोमम् स्तवम् आ सर्वतः ईरयस्व प्रेरय । स्तोमेन तुष्टः सन् एवमेव स्तुहीति प्रेरयेत्यर्थः । अथ वा ईरयतिरत्र[1] प्रेरणापूर्वके स्वीकारे वर्तते प्रेर्य[2] स्वीकुर्वित्यर्थः । स नो मृळेति पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमन्तरिक्षे ।
अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इन्द्र दिवि षंछर्मं यच्छ तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१२॥

अदब्धः । दिवि । पृथिव्याम् । उत । असि । न । ते । आपुः । महिमानम् । अन्तरिक्षे ।

१ Sâyaṇa's text as well as commentary omits षं altogether, and reads दिवि शर्म &c. All our Saṁhitâ and pada authorities give the word, though the metre abhors it.

1 S' ईरयति तत्र for ईरयतिरत्र. 2 S' प्रेरयेत्यर्थः for प्रेर्य स्वीकुर्वित्यर्थः.

अदब्धेन । ब्रह्मणा । वावृधानः । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । दिवि । सन् । शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि द्युलोके अदब्धः केनापि राक्षसादिना अहिंसितोसि । उत अपि च पृथिव्याम् भुवि भूचरैः कैश्चिदपि अदब्धः अहिंसितोसि । तथा अन्तरिक्षेपि ते तव महिमानं नापुः सोढुं शक्ता नाभवन् । अतिकठोरतेजस्त्वात् लोकत्रयेपि तव संतापलक्षणं महिमानम् आप्तुमपि अशक्ताः किल किमु वक्तव्यं तव हिंसां कर्तुम् अशक्ता [इति] इत्यभिप्रायः । ईदृशो महिम्नः प्राप्तौ कारणम् आह अदब्धेनेति । यतस्त्वम् अदब्धेन अहिंस्येन अकुण्ठितसामर्थ्येन ब्रह्मणा मन्त्रेण गायत्रीलक्षणेन वावृधानः भृशं वर्धमानः । हिंसकानां रक्षसां गायत्र्यभिमन्त्रितेनोदकेन निरस्तत्वेन संकोचाभावाद् इति भावः । निरसनप्रकारः "तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति" [तै° आ° २, २, १] इत्यादिना प्रदर्शितः । यद्वा ब्रह्मणा "विषासहिं सहमानम्" इत्यादिकेन कृत्स्नेनानुवाकेन स्तुतिरूपेणेत्यर्थः । "भुवस्त्वम् इन्द्र ब्रह्मणा महान्" [ऋ° १०, ५०, ४] "एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व" [ऋ° १, ३१, १८] इत्यादिश्रुतेर्देवताया ब्रह्मणा महत्त्वप्राप्तिरभिवृद्धिश्च प्रसिद्धे । अथवा ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा उपस्थानादिरूपेण वावृधानः । यतस्त्वं ब्रह्मणा वर्धसे अतस्त्वं सर्वत्र अदब्धः अन्यैरप्राप्तमाहात्म्यश्च भवसीत्यर्थः । स तादृशस्त्वम् हे इन्द्र नः अस्माकं दिवि द्युलोके शर्म सुखं यच्छ देहि । स्वधायां मा धेहि परमे व्योमन्निति ह्युक्तम् । तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

या त इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यान्तरग्नौ या त इन्द्र पवमाने स्वर्विदि ।

यथेन्द्र तन्वा३ऽन्तरिक्षं व्यापिथ तया न इन्द्र तन्वा३ शर्म यच्छ तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१३॥

या । ते । इन्द्र । तनूः । अप्ऽसु । या । पृथिव्याम् । या । अन्तः । अग्नौ । या । ते । इन्द्र । पवमाने । स्वःऽविदि ।
यया । इन्द्र । तन्वा । अन्तरिक्षम् । विऽआपिथ । तया । नः । इन्द्र । तन्वा । शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १३ ॥

इत्थं मण्डलाभिमानिनः सूर्यस्य माहात्म्यम् उपवर्ण्य बहुविधं स्वाभीष्टमपि अर्थयित्वा इदानीं पञ्चसु महाभूतेषु सूर्यस्य या मूर्तयः सन्ति तन्मुखादपि स्वाभीष्टम् अर्थयते । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त सूर्य प्रसिद्धेन्द्र वा या [ते] तव तनूः मूर्तिः अप्सु उदकेषु अस्ति तया तन्वा मूर्त्या अबधिष्ठितदेवतोपाधिनापि शर्म सुखम्[1] अप्सु विद्यमानं तत्सारभूतामृतभैषज्यादिजन्यं सुखं यच्छ देहि । अप्सु अमृतभैषज्यादिसद्भावो मन्त्रान्तरेषु श्रूयते । "अप्स्वन्तरमृतम् अप्सु भेषजम्" [ऋ° १. २३. १९] "यो वः शिवतमो रसः" [ऋ° १०. ९. २] "अप्सु मे सोमो अब्रवीद् अन्तर्विश्वानि भेषजा" [ऋ° १०. ९. ६] इत्यादिना । तथा पृथिव्याम् हे इन्द्र या तव तनूरस्ति पृथिव्यभिमानिदेवतामूर्तिर्विद्यते तयापि तन्वा नः अस्माकं शर्म सुखं पृथिवीविकारभूतान्नादिसंभवं यच्छ । एवम् अन्तरग्नौ तेजसि या तव तनूः । "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः" [ऋ° ४. ५८. ३] इत्याद्युक्तलक्षणा तया तन्वा मूर्त्यापि नः शर्म यच्छ । दाहपाकप्रकाशादिजन्यं सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्वर्विदि स्वर्गस्य

---

१ A B C D E R S^m C^s °न्तरिक्षं व्यापिथ. We with K K^m J^s H P^2 V. २ P J C^P °आपिथ । . We with P^2 K.

---

1 S′ सुखेंद्रे for सुखम्.

सुखस्य वा लम्भके ज्ञातरि वा पवमाने । पवतिर्गतिकर्मा । स- र्वदा अनुपरतगते वायौ हे इन्द्र या [ते] तव तनूः मूर्तिरस्ति तयापि नः शर्म यच्छ । बहिरनुकूलस्पर्शजन्यम् अन्तःप्राणादिवायूनां चिरकाल- संचारजन्यं च सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । किं च हे इन्द्र यया तन्वा मूर्त्या अन्तरिक्षं व्यापिथ व्याप्तवान् असि तया अन्तरिक्षव्यापिन्या मूर्त्या शर्म सुखम् अन्तरिक्षजन्यं वृष्ट्यादिसाध्यं यच्छ । अनेन पञ्चभूतव्यतिरेकेण सु- खसाधनवस्त्वन्तराभावात् सर्वविषयं सुखं प्रार्थितं भवति । तथा पञ्चम- हाभूतव्यतिरेकेण अन्यस्य कस्यचिदपि पदार्थान्तरस्याभावात् तेषु व्याप्त्यभि- धानेन इन्द्रशब्दाभिधेयस्य सूर्यस्य भगवतः सर्वात्मकत्वम् उक्तं भवति । अनेनैवाभिप्रायेण "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" [ऋ° १.११५.१] इ- त्यादिका श्रुतिः सूर्यस्य सर्वात्मकताम् आह ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चतुर्थी ॥

त्वामिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयन्तः सत्त्रं नि षेदुर्ऋषयो नाधमानास्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१४॥

त्वाम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । वर्धयन्तः । सत्त्रम् । नि । सेदुः । ऋषयः । नाध- मानाः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूर्य त्वाम् ऋषयः पूर्वे अङ्गिरःप्रभृतयो नाधमानाः अभिमतं फलं याचमानाः ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रशस्त्रादिरूपेण अथ वा परिवृढेन सोमपश्वादिरूपेण हविषा वर्धयन्तः अभिवृद्धं कुर्वन्तः सन्तः सत्त्रं गवा- मयनादिरूपं [निषेदुः] निषण्णाः निष्पादयितुं नियमेन अवस्थिता आ- सन् । अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ P इन्द्रं । We with P J Cp.

1 S' omits अनु°, and reads सर्वदापरतमते (*sic*). 2 S' तनूरस्तिमूर्तिस्तया°. 3 S' पू- र्वे ध्यांगिरः° for पूर्वे अङ्गिरः°.

पञ्चमी ॥

त्वं तृ॒तं त्वं पर्ये॒ष्युत्सं॑ स॒हस्र॑धारं वि॒दथं॑ स्व॒र्विदं॑ तवेद् विष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।
त्वं नः॑ पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ १५ ॥

त्वम् । तृ॒तम् । त्वम् । परि॑ । ए॒षि॒ । उत्स॑म् । स॒हस्र॑ऽधारम् । वि॒दथ॑म् । स्वः॒ऽविद॑म् । तव॑ । इ॒त् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
त्वम् । नः॒ । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शुऽभिः॑ । वि॒श्वऽरू॑पैः । सु॒ऽधाया॑म् । मा॒ । धे॒हि॒ । प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं तृतम् विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं पर्येषि व्याप्नोषि । अथ वा तृतम् आच्छन्नं मेघैरावृतम् उदकं पर्येषि । तत्रापि त्वम् उत्सम् उत्स्यन्दतीति उत्सः उदकनिष्यन्दस्तं पर्येषि । उत्सो विशेष्यते । सहस्रधारम् अपरिमिताभिर्धाराभिरुपेतम् [विदथम्] । विदथो यज्ञः । ओषधिवनस्पत्यभिवृद्धिद्वारा यज्ञसाधनत्वाद् उत्सो विदथ इत्युच्यते । अथ वा विदथं ज्ञानम् "विदथानि प्रचोदयन्" इत्यादिदर्शनात् [ऋ॰ ३, २७, ७] । सर्वेषां प्रज्ञापयितारम् इत्यर्थः । सत्यां वृष्टौ सर्वेषां पदार्थानाम् अभिव्यक्तेः । तथा स्वर्विदम् स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भयितारम् ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

त्वं रक्ष॑से प्र॒दिश॒श्चत॑स्र॒स्त्वं शो॒चिषा॒ नभ॑सी॒ वि भा॑सि ।
त्वमि॒मा विश्वा॒ भुव॒नानु॑ तिष्ठस ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑षि वि॒द्वांस्तवेद् विष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।
त्वं नः॑ पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ १६ ॥

त्वम् । र॒क्ष॒से॒ । प्र॒ऽदिशः॑ । चत॑स्रः । त्वम् । शो॒चिषा॑ । नभ॑सी॒ इति॑ । वि । भा॒सि॒ ।

१ So P P² J Cp.

1 S′ त्रितं here and in its text. 2 S′ अतृतं. 3 S′ विदधानि.

त्वम् । इमा । विश्वा । भुवना । अनु । तिष्ठसे । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु ।
एषि । विद्वान् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १६ ॥

हे सूर्य त्वं प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्चतस्रः रक्षसे रक्षसि पालयसि । विभजस इत्यर्थः । यत्रोदेति सा प्राची इत्येवं दिग्विभागकल्पनाहेतुत्वात् । अथ वा दिक्षु अवस्थितानां प्राणिनां रक्षैव दिशां रक्षेत्यभिप्रायेण एवम् उक्तम् । तथा त्वं शोचिषा रोचिषा प्रकाशेन नभसी अन्तरिक्षं दिवं च अथ वा द्यावापृथिव्यौ वि भासि प्रकाशयसि । अत्यम् इदम् उच्यते । त्वम् इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि अनुलक्ष्य तिष्ठसे प्रकाशसे । समस्तानां लोकाना भूतानां वा एक एव प्रकाशसे । एवम् ऋतस्य यज्ञस्य उदकस्य वा पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अन्वेषि अनुक्रमेण व्याप्नोषि । कीदृशः सन् । विद्वान् ऋतस्य अवस्थितिं जानन् । न हि कश्चित् कंचित् पदार्थम् अजानन् तम् अन्वेतुम् अर्हति ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

पञ्चभिः पराङ् तपस्येकयार्वाङशस्तिमेषि सुदिने बाधमानस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१७॥

पञ्चऽभिः । पराङ् । तपसि । एकया । अर्वाङ् । अशस्तिम् । एषि । सुऽदिने । बाधमानः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १७ ॥

हे सूर्य त्वं पञ्चभिः दीधितिभिर्मरीचिभिः पराङ् ऊर्ध्वमुखः सन् तपसि प्रकाशसे उपरितनान् लोकान् । तथा एकया दीधित्या अर्वाङ् अधोमु-

१ P पथाम् ।.

खः सन् तपसि । अन्तरिक्षस्थस्य सूर्यस्य उपरि प्रकाश्याना स्वर्महर्जनस्तपः- सत्याख्यानां लोकानां पञ्चसंख्याकत्वात् पञ्चभिरित्युक्तम् । तथा अन्तरिक्ष- स्थितस्य [सूर्यस्य] अधः प्रकाश्यस्य भूलोकस्य एकत्वात् एकयार्वाङ् इत्यु- क्तम् । एवं कुर्वन् सुदिने शोभनदिवसे नीहारमेघाद्युपद्रवरहिते दिवसे निमित्तभूते सति नाँधमानः तदर्थं याच्यमानः सन् अशस्तिम् एकयैवार्वाङ् तपसीत्येवंरूपां निन्दाम् एषि प्राप्नोषि ॥ अथ वा पञ्चभिरंशैः पराङ् त- पसि एकेनैवांशेन अर्वाङ् तपसि । चक्षुर्गम्यं तेजः एकदेश[1] एव उपरितनं तेजः निरवधिकम्[2] इत्येवं स्तुतिं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः ।
तुभ्यं यज्ञो वि तायते तुभ्यं जुह्वति जुह्वतस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १८ ॥

त्वम् । इन्द्रः । त्वम् । महाऽइन्द्रः । त्वम् । लोकः । त्वम् । प्रजाऽपतिः ।
तुभ्यम् । यज्ञः । वि । तायते । तुभ्यम् । जुह्वति । जुह्वतः । तव । इत् । वि- ष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १८ ॥

हे सूर्य त्वम् इन्द्रः स्वर्गाधिपतिः "सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुः" [तै॰ सं॰ २. ३. १४. ४] इत्यादिमन्त्रोक्तस्वरूप इन्द्रस्त्वमेव । तथा महेन्द्रस्त्वमेव महत्त्वगुणविशिष्ट इन्द्रोपि त्वमेव । वस्तुतो देवतैक्येपि विशेषणभेदाद् दे- वताभेदम् इच्छन्ति तान्त्रिकाः । "यद् अग्नये पवमानाय * * * । यद् अग्नये पावकाय * * * । यद् अग्नये शुचये * * * ।" [तै॰ ब्रा॰ १. १. ५. १०] इत्यत्र यथा अग्नेरेकत्वेपि पवमानादिगुणभेदेन भे- दः एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य महत्त्वगुणयोगः "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महान् अभवत्" [ऐ॰ आ॰ १. १] इत्यादिश्रुतेर्वृत्रवधाद्यसाधारणप-

1 S' एकदेशमेव for एकदेश एव. 2 S' omits व in निरवधिकम्.

राक्रमजन्यः । तथा त्वमेव लोकः सुकृतिभिः प्राप्यो लोकः स्वर्गादिल-क्षणस्त्वमेव । अथ वा परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वलोकात्मकस्त्वमेव । एवं प्र-जापतिः प्रजानां स्रष्टा देवस्त्वमेव । यत एवम् अतस्तुभ्यं तव प्रीतये य-ज्ञो ज्योतिष्टोमादिः वि तायते विस्तार्यते यजमानैः । तथा जुह्वतः होमं कुर्वन्तः सर्वेपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जुह्वति होमं कुर्वन्ति । याज्यापुरोनुवा-क्यापुरःसरं हूयमाना यागाः तद्रहिता होमाः इति तयोर्विवेकः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

असति सत् प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम् ।
भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥

असति । सत् । प्रतिऽस्थितम् । सति । भूतम् । प्रतिऽस्थितम् ।
भूतम् । ह । भव्ये । आऽहितम् । भव्यम् । भूते । प्रतिऽस्थितम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १९ ॥

असति । अत्र असच्छब्देन नामरूपादिराहित्यात् असत्प्रायं निरस्त-समस्तोपाधिकं सन्मात्रं ब्रह्म अभिधीयते । यथा दृश्यपदार्था नामरूपा-दिघटितत्वेन सद्व्यवहारम् अर्हन्ति एवं नामरूपाद्यभावेन चक्षुराद्यविषय-त्वेन द्रष्टुम् अनर्हत्वाद् ब्रह्म असद् इत्युच्यते । सच्छब्देन च असतः प्रपञ्चस्य सत्त्वेनावभासकत्वात् स्वयं[1] च तद्रूपेण सत्त्वेनावभासात्[1] अनृत-नीहारमायाद्यपरपर्यायम् अज्ञानम् अभिधीयते । यद्यपि वस्तुतः सच्छ-ब्देन ब्रह्म अभिधातव्यम् "सदेव सोम्येदम् अग्र आसीत्" [छा॰उ॰ ६, २, १] "सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म" [तै॰आ॰ ८, १] इत्यादिश्रुतेः

१ P भव्ये । We with P J Cp.

1 So S'.

तथा असच्छब्देन अब्रह्म[1] [अज्ञानम्] अभिधातव्यम् सद्विलक्षणत्वात् भ्रान्तिबाधयोर्विषयत्वाच्च "अतोन्यद् आर्तम्" इति [बृ॰ आ॰ ३. ५. १] श्रुतेः तथापि प्रतीत्यनुसारेण एवम् उक्तम्। तस्मिन्नसति ब्रह्मणि सत् अज्ञानं प्रतिष्ठितम् आश्रितम् अध्यस्तम्। यथा इदमंशे शुक्तौ रजतम् रज्ज्वां सर्पधारादि एवं ब्रह्मणि अज्ञानं प्रतिष्ठितम्। सति उक्तलक्षणे अज्ञाने चैतन्यप्रतिबिम्बवति अज्ञाने भूतम् भूतकालावच्छिन्नं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं सकलसृष्ट्युपादानभूतं प्रतिष्ठितम् तद् आश्रित्य वर्तते। तत उत्पद्यत इत्यर्थः। यद्यपि "आत्मन आकाशः संभूतः" [तै॰ आ॰ ८. १] इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मतो भूतानाम् उत्पत्तिर्न मायातः तथापि अविक्रियस्य केवलस्य सन्मात्रस्य अकार्यत्वात् अकारणत्वात् मायात एव तेषाम् उत्पत्तिः। तदधिष्ठानत्वाद् ब्रह्मत उत्पत्त्यभिधानश्रुतिः।

भ्रमाधिष्ठानतास्माभिः प्रकृतित्वम् उपेयते।

इति हि स्मरन्ति। अथ वा असच्छब्देन सांख्यशास्त्रप्रसिद्धम् अनुद्भूतोद्भवाभिभवं गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् उच्यते। तस्य विकृतिरूपताऽभावात् असच्छब्दव्यवहारः। तस्मिन्नसति सत् उद्भूतोद्भवाभिभवम् अन्तरुदितत्रिभेदं[2] महत्तत्वं प्रतिष्ठितम्। महत्तत्वस्य प्रधानविकारत्वात् सच्छब्देन व्यवहारः। तस्मिन् सति महत्तत्वे भूतम् भूतपञ्चकं प्रतिष्ठितम्। तच्च भूतम् भूतपञ्चकं सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य उपादानभूतं भव्ये कार्यजाते आहितम् अनुगतम्। तच्च भव्यम् कार्यजातं भूते स्वकारणभूते भूतपञ्चके प्रतिष्ठितम् नियतं वर्तते। कारणव्यतिरेकेण पृथगवस्थानाभावात्। एवमात्मनः[3] प्रपञ्चावस्थानस्य परमेश्वरमहिमायत्तत्वात्[4] तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणीत्युच्यते॥ गतम् अन्यत्॥

दशमी॥

शुक्रो॑ऽसि भ्राजो॑ऽसि।

स यथा॒ त्वं भ्राज॑ता भ्रा॒जोस्ये॒वाहं भ्राज॑ता भ्राज्यासम्॥ २०॥ (२)

शु॒क्रः। अ॒सि॒। भ्रा॒जः। अ॒सि॒।

1 S' omits अ. 2 S' त्रिभेदं. 3 S' एवमात्मना. 4 S' °महिमायतत्वात्.

सः । यथा । त्वम् । भ्राजता । भ्राजः । असि । एव । अहम् । भ्राजता । भ्राज्यासम् ॥ २० ॥ (२)

हे सूर्य त्वं शुक्रोसि शुक्रः अतिविशदः स्वच्छः प्रकाशः तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा शुक्रशब्दोत्र धर्मिपरः । शुक्रगुणयुक्तोसि । अत्यन्तनिर्मलस्वरूपोसीत्यर्थः । अनेन कलुषलेशेनापि असंस्पृष्टस्वरूपता उक्ता । तथा भ्राजोसि भ्राजते दीप्यत इति भ्राजः । ॥ पचाद्यच् ॥ । दीप्तोसि सकललौकिकप्रकाशकेन तेजसा युक्त इत्यर्थः । अस्तु किं तत इत्यत आह स यथा त्वम् इति । हे सूर्य स तादृशस्त्वं [यथा] भ्राजता सकललोकप्रकाशकेन तेजोमयेन रूपेण भ्राजोसि भ्राजनस्वभावो भवसि । "विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृशे" इति [ऋ° १०, १७०, ३] मन्त्रान्तरम् । एव एवम् अहम् उक्तस्वरूपोपासकः भ्राजता दीप्तेन रूपेण शरीरकान्त्या भ्राज्यासम् दीप्तो भूयासम् । तेजोगुणकस्य सूर्यस्य उपासनया उपासकस्यापि तेजोगुणयुक्तत्वं युक्तमेव ॥

इति सप्तदशकाण्डे द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

रुचिरसि रोचोसि ।

स यथा त्वं रुच्या रोचोस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥२१॥

रुचिः । असि । रोचः । असि ।

सः । यथा । त्वम् । रुच्या । रोचः । असि[1] । एव । अहम् । पशुऽभिः । च । ब्राह्मणऽवर्चसेन । च । रुचिषीय ॥ २१ ॥

हे सूर्य त्वं रुचिरसि रुचिर्दीप्तिस्तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा रुचिशब्देन रुचिमान् अभिधीयते । प्रकृष्टरुचिरसि । तथा रोचोसि रोचयति दीपयतीति रोचः । तादृशस्त्वम् असि । अत्र रुचिरसीत्यनेन दीप्तिमत्त्वमात्रम् उक्तम् । रोचोसीत्यनेन तु सकललोकदीपकत्वम् इति विवेकः । इत्थं स्वापेक्षितगुणविशिष्टत्वेन स्तुत्वा स्वाभिमतम् आशास्ते स यथा

1 P असि ।. We with P J Cp.

त्वम् इति । स तादृशस्त्वं रुच्या विश्वप्रकाशिकया दीप्त्या रोचोसि भवसि रोचको भवसि । ✠पचाद्यच्✠ । एव एवं भवानिव अहमपि पशुभिश्च । चशब्दो वक्ष्यमाणब्रह्मवर्चसेन समुच्चयार्थः । पशवो गोमहिषाश्वादयः तैश्च ब्राह्मणवर्चसेन च । अत्र चशब्दः पशुभिः समुच्चयार्थः । ब्राह्मणानाम् उचितं श्रुताध्ययनतपआदिजन्यं तेजः ब्राह्मणवर्चसम् । उभाभ्यां रुचिषीय दीप्तो भवेयम् । यथा ब्रह्मवर्चसलक्षणेन तेजसा दीप्यते लोके एवं बहुभिः पश्वादिधनैरपि आढ्यः सन् दीप्यते इति पशूनां दीप्तिसाधनत्वाभिधानम् । लोके धनाढ्यः प्रकाशत इति प्रसिद्धमेव । ✠अत्र "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" इति विहितः समासान्तः अच् प्रत्ययो ब्राह्मणशब्दात् परस्यापि वर्चसो भवति✠ ॥ अत्र ब्राह्मणवर्चसेन रुचिषीयेति ब्रह्मवर्चसप्रार्थनालिङ्गात् माणवकस्य ब्रह्मवर्चसापेक्षत्वाद् उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिदेशं संस्पृश्य जपेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि माणवकाभिमन्त्रणे च अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः ।
विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥

उत्ऽयते । नमः । उत्ऽआयते । नमः । उत्ऽइताय । नमः ।
विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । सम्ऽराजे । नमः ॥ २२ ॥

हे सूर्य उद्यते उदयैकदेशं गच्छते तुभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । तथा उदायते ऊर्ध्वम् ईषद्गच्छते । अर्धोदितायेत्यर्थः । तादृशाय तस्मै नमः । एवम् उदिताय ऊर्ध्वं सम्यक् प्राप्ताय संपूर्णोदयाय नमः । ✠अत्र उद्यते उदायत इत्युभयत्र उत्पूर्वात् उदाङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्माल्लटः शत्रादेशे "इणो यण्" इति यण् आदेशः✠ । अथ यथोक्तावस्थात्रयनिबन्धनास्तिस्रो मूर्तीः पृथक्पृथग् नमस्करोति विराजे नम इत्यादिना । उद्यते विराजे नमः विविधं राजत इति विराट् तस्मै एकदेशोदिताय विराडात्मकाय नमः । स्वराजे नमः स्वयं राजत इति स्वराट् स्वाधीन-

1 S' °सादि° for °आदि°.

प्रकाशाय उदायदवस्थाय अर्धोदिताय स्वराण्मूर्तये नमः । सम्राजे नमः सम्यक् अतिशयेन राजमानाय उदितावस्थाय नमः ॥ अथ वा अवस्थानम् अन्तरेणैव विराट्स्वराट्सम्राजः परमेश्वरस्य सोपाधिकास्तिस्रो मूर्तयः । तासु विराड् नाम परमेश्वरस्य यत् सकललोकात्मकं स्थूलशरीरं तदभिमानी पुरुषशब्दवाच्यो देवः । तथा स्मर्यते ।

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्[1] ।
स्वांशेन विष्टः[1] पुरुषाभिधानम् अवाप नारायण आदिदेवः ॥ [भा° ११, ४, ३]
विराजम् असृजत् प्रभुः ।

इति च । स्वराड् नाम भूतपञ्चकसारात्मकं परमेश्वरस्य सर्वसमष्टिरूपं यत् सूक्ष्मशरीरं तदभिमानी "स ब्रह्मा । स शिवः । स हरिः । सोक्षरः परमः स्वराट्" [तै° आ° १०, ११, २] इत्यादिश्रुत्युक्तो हिरण्यगर्भः । सम्राड् नाम परमेश्वरः[2] कारणशरीराभिमानी सकलभूतभौतिकप्रपञ्चस्रष्टा मायोपाधिक ईश्वरः ॥ "ब्रह्म प्रपद्ये । ब्रह्मकोशं प्रपद्ये" [तै° आ° २, १९, १] "य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" [छा° १, ६, ६] "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः" [मु° २, २, ९] इत्यादिश्रुतेः सूर्यमण्डलाभिमानिनो[3] देवस्य[3] परमेश्वरत्वाद् विराडादयः [सूर्यात्मकस्य देवस्य मूर्तय] एव । अतस्ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्करोति ॥ यद्वा विराट्स्वराट्सम्राजः अग्निवाय्वादित्याख्याः परमेश्वरस्य तिस्रो मूर्तयः ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्कारं करोति ॥

तृतीया ॥

अस्तंयते नमोस्त्वमेष्यते नमोस्तमिताय नमः ।
विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥

अस्तम्ऽयते । नमः । अस्तम्ऽएष्यते । नमः । अस्तम्ऽइताय । नमः । विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । सम्ऽराजे । नमः ॥ २३ ॥

अस्तंयते अस्तम् अस्ताचलं गच्छते । ईषदस्तमितायेत्यर्थः । एवम् अ-

---

1 S' तस्मात् and विष्णुः for तस्मिन् and विष्टः respectively. 2 S' परमेश्वरस्य. 3 S' °मानिनोपदेवस्य.

स्तमेष्यते गमिष्यते अर्धमस्तमिताय नमः । अस्तमिताय अस्तं संपूर्णं प्राप्ताय नमः । विराजे नम इत्याद्याः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अस्तं गच्छतोपि सूर्यस्य उक्तलक्षणावस्थात्रयनिबन्धना विराडादिसंज्ञाः सन्ति । अस्तंयदवस्थायां किंचिदूनकृत्स्नप्रकाशसंभवाद् विराड्भवति । अर्धमस्तमितस्यापि अर्धोदितवत् स्वराट्त्वम् अस्त्येव । अस्तमितस्यापि "अग्निं वावादि-"त्यः सायं प्रविशति[1] । तस्माद् अग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी "संपद्येते" [तै० ब्रा० २. १. २. ९] इति श्रुतेः अग्न्यात्मनावस्थानात् सम्राट्त्वं न हीयते ॥ अथ वा सर्वदा मेरुं परिभ्रमतः सूर्यस्य स्वत उदयास्तमयाभावाद् अस्मदादिदर्शनतिरोधानतारतम्याद् उदयास्तमयव्यपदेशः । अतः उदयास्तमययोस्त्रैविध्येन विराडादिमूर्तयः उपासनार्थं शास्त्रे निर्दिष्टाः ॥ मध्यन्दिनस्यापि उदितावस्थायाम् अन्तर्भावात् उक्तलिङ्गेन माणवकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं त्रिकालम् आदित्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्तः ॥

चतुर्थी ॥

उद॑गाद॒यमा॑दि॒त्यो विश्वे॑न॒ तप॑सा स॒ह ।
स॒पत्ना॑न् मह्यं॑ र॒न्धय॑न् मा चा॒हं द्वि॑ष॒ते र॑धं॒ तवेद् विष्णो बहुधा वी॒र्या॑णि ।
त्वं नः॑ पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धाया॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ २४ ॥

उत् । अ॒गा॒त् । अ॒यम् । आ॒दि॒त्यः । विश्वे॑न । तप॑सा । स॒ह ।
स॒ऽपत्ना॑न् । मह्य॑म् । र॒न्धय॑न् । मा । च॒ । अ॒हम् । द्वि॒ष॒ते । र॒ध॒म् । तव॑ ।
इत् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
त्वम् । नः॒ । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शु॒ऽभिः॑ । वि॒श्वऽरू॑पैः । सु॒ऽधाया॑म् । मा॒ । धे॒हि॒ ।
प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ॥ २४ ॥

अयं सर्वैः परिदृश्यमान आदित्यः उदगात् उदितवान् । कीदृशः सन् । विश्वेन कृत्स्नेन तपसा सकललोकसंतापकेन रश्मिनिचयेन सह । अप्रतिबद्धम् उदयतः सूर्यस्य रश्मीनां राक्षसादिकृतन्यूनताकरणाभावाद्[2] विश्वे-

---

1 S' प्रविशतीति. 2 S' °कारणाभावात्.

नेति विशेषितम् ॥ उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठमान आह । मह्यं मद्-र्थं सपत्नान् शत्रून् रन्धयन् वशं प्रापयन् । उदयन्नेव सपत्नान् मम वशं गमयन्नित्यर्थः । अहं च द्विषते अप्रियं कुर्वते द्वेष्ट्रे मा रधम् त-स्य वशो मा भूवम् । हे सूर्य उदयतस्तवानुग्रहाद् इति शेषः ॥ तवेद् विष्णो बहुधा इत्यादेर्मन्त्रशेषस्य व्याख्या पूर्ववद् द्रष्टव्या ॥

पञ्चमी ॥

आदित्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये ।
अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥
आदित्य । नावम् । आ । अरुक्षः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।
अहः । मा । अति । अपीपरः । रात्रिम् । सत्रा । अति । पारय ॥ २५ ॥

हे आदित्य त्वं नावम् रथलक्षणाम् आरुक्षः आरूढोसि आकाशा-ख्यस्य समुद्रस्य तरणाय । नौर्विशेष्यते । शतारित्राम् उदकाकर्षणसाध-नानि काष्ठानि अरित्राणीत्युच्यन्ते । अनेकैर्नौगतिसाधनैरुपेताम् । अत्र ग्रहमण्डलाकर्षका वायव एव अरित्राणि । आरोहणप्रयोजनम् आह । स्वस्तये सर्वेषां प्राणिनां क्षेमाय । अथ स्वाभिमतम् आशास्ते । एवंरूपां नावम् आरूढस्त्वं मा माम् अहरत्यपीपरः[1] अत्यपारयः । आध्यात्मि-काधिदैविकाधिभौतिकलक्षणत्रिविधापायपरिहारेण[2] अह्नः पारं प्रापितवान् असि । एवमेव[3] रात्रिमपि सत्रा सहैव अह्ना सह मध्ये व्यवधानम् अ-कृत्वा माम् अति पारय रात्रेः पारं गमय । अहोरात्रयोः संधौ मर-णादिभयशङ्कया आह सत्रेति । अनेन ज्वरशिरोव्यथादिपरिहारेण आयु-रभिवृद्धिः प्रार्थिता भवति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् । हे आदित्य नावम् त्वामेव नौरूपम् आरुक्षः[4] आरुक्षम् आरोहम् आरूढश्च त्वया अह्नः पारं प्रापितवान् असीति व्याख्येयम् । यथा[5] नौः स्वस्मिन्नधिष्ठितं यथाभिमतदेशं[6] गमयति एवं नयसीति[7] [त्वं] नौः । आरुहेर्लुङि

1 S′ अहरत्यत्यपीपरः. 2 S′ °त्रिविधाद्युःपाय°. 3 S′ य एवमेव. 4 S′ आरुक्षमापितवानसि for आरुक्षः आरुक्षम् आरोहम् आरूढश्च त्वया अह्नः पारं प्रापितवान् असि which is conjectural. 5 S′ यथादित्य for यथा. 6 S′ inserts मवि before यथाभि°. 7 S′ नयमिति नौस for नयसीति [त्वं] नौः आ°. The emendation is conjectural.

“शल इगुपधाद् अनिटः क्सः” इति क्सः ॥ । तस्मिन् पक्षे शतारित्राम् इति शतशब्दः अपरिमितवचनः । अपरिमितरश्मिरूपारित्रोपेताम् इत्यर्थः । किमर्थम् आरोहणम् इति । स्वस्तये क्षेमाय सर्वोपद्रवराहित्येन चिरकालजीवनाय । स्वस्तिशब्दार्थं विशिनष्टि । अहर्मात्यपीपर इत्यादिना । अहनि रात्रौ च सुखेन अवस्थानमेव क्षेमः । ॥ अपीपर इति । पारयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ ॥

षष्ठी ॥

सूर्यं नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये ।
रात्रिं मात्यपीपरोहः सत्राति पारय ॥ २६ ॥

सूर्यं । नावम् । आ । अरुक्षः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।
रात्रिम् । मा । अति । अपीपरः । अहः । सत्रा । अति । पारय ॥ २६ ॥

पूर्ववदेव व्याख्या । अहरित्यस्य स्थाने रात्रिम् इति रात्रिम् इत्यस्य स्थाने अहरिति व्यत्ययमात्रं विशेषः । पूर्वमन्त्रे अहनि सूर्यानुग्रहेण सुखेन जीवनं सिद्धवत्कृत्य रात्रौ तद्विषये संदिहानो रात्रिं सत्राति पारयेति प्रार्थितवान् । अस्मिंस्तु मन्त्रे रात्रौ सूर्यानुग्रहेण रात्रेः पारं प्राप्य प्रबुद्धः सन् आह । हे सूर्य रात्रिं मा अत्यपीपरः रात्रिपारं प्रापितवान् असि । एवमेव अहः अहरपि सत्रा रात्र्या सह तयोर्मध्ये व्यवधानराहित्येन अति पारय । एवं मन्त्रद्वयेन दिनद्वयेपि सांतत्येन सुखेन जीवनं प्रार्थितं भवति ॥ एवं प्रतिदिनं त्रिषु कालेषु अनेनानुवाकेन सूर्योपस्थानं कुर्वतो माणवकादेः शतसंवत्सरलक्षणं दीर्घम् आयुर्भवति । अतः एवमादिलिङ्गाद् आयुष्कामस्य कालत्रये सूर्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्तः ॥ आदित्यसूर्ययोः पर्यायत्वं गमयितुम् उत्तरमन्त्रे सूर्यं नावम् इति निर्दिष्टम्[3] ॥

सप्तमी ॥

प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

1 S' स्थानेत्र for स्थाने. 2 S' रात्रिंपारं. 3 S' यन्निर्दिष्टम् for निर्दिष्टम्.

जरदष्टिः कृतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥
प्रजाऽपतेः । आऽवृतः । ब्रह्मणा । वर्मणा । अहम् । कश्यपस्य । ज्योतिषा । वर्चसा । च ।
जरत्ऽअष्टिः । कृतऽवीर्यः । विऽहायाः । सहस्रऽआयुः । सुऽकृतः । चरेयम् ॥ २७ ॥

प्रकाशवृष्ट्यादिना प्रजानां पालनात् प्रजापतिः आदित्यः । अथ वा संवत्सरकालनिर्वाहकत्वात् तस्य च प्रजापतिरूपत्वात् सूर्यः प्रजापतिः । तस्य ब्रह्मणा परिवृढेन रूपेण । कीदृशेन । वर्मणा । वर्म तनुत्रम् तद्रूपेण सूर्यस्य तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः वेष्टितः । अथ वा प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा हिरण्यगर्भः । "स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्" इति [बृ॰ आ॰ १.२.३] श्रुत्या प्रजापतेर्मूर्त्यन्तरभूत आदित्यः । स एव ब्रह्म "असावादित्यो ब्रह्म" इति [तै॰ आ॰ २.२.२] श्रुतेः । तदेवं ब्रह्म स्वोपासकस्य वर्मवद् आच्छादकत्वाद् वर्म इत्युच्यते । तेन आवृतो वेष्टितोहम् । अथ वा प्रजापतेः आदित्यस्य ब्रह्मणा मन्त्रमयेन वर्मणा । तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन संबन्धाद् ब्रह्मणो मन्त्रस्य तदीयत्वम् । तेन परिवृतः । रक्षित इत्यर्थः । किं च कश्यपस्य । "कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यति" इति [तै॰ आ॰ १.८.८] श्रुतेः कश्यपः सूर्यस्य मूर्त्यन्तरभूतः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । "आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति । ते सर्वे कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते" इति [तै॰ आ॰ १.७.२] । "कश्यपोष्टमः । स महामेरुं न जहाति" इति च [तै॰ आ॰ १.७.१] । तादृशस्य कश्यपस्य प्रकाशमयस्य ज्योतिषा । द्योतत इति ज्योतिः । तेन प्रकाशेन । ॥ द्युत दीप्तौ इत्यस्माद् द्युतेरिसिन् आदेश्च जः [उ॰ २.१०९] इति इसिन् आदेर्जभावश्च ॥ । तथा तस्य वर्चसा च ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानम् वर्चसेति । वर्चः तमस आवर्जकं तेजः । ॥ वर्च दीप्तौ इति धातुः ॥ । च-

1 S′ तेजोमयेन स्वरूपेण वर्मणा आवृतः for तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः. 2 S′ स्वर्नरो.

कारो ब्रह्मणा सह समुच्चयार्थः । अथ वा ज्योतिः स्वरूपप्रकाशः । वर्चो रश्मिप्रकाशः । चशब्दो ज्योतिषा समुच्चयार्थः । ज्योतिषा आवृतो वर्चसा च [1]आवृतोहम् इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । "परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं तेजसा कश्यपस्य" [तै° आ° २. १९] इति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् कश्यपाद् उदिताः सूर्याः "कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते" इत्यादिश्रुतेः । कश्यपः इतरेषां सूर्याणां मुख्यः । स एवात्र प्रजापतिशब्देनोच्यते । तस्य ब्रह्मणा वर्मणा आवृतः इत्यस्य व्याख्यानं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा चेति । अस्मिन् पक्षेपि चशब्दः अस्य ज्योतिषा सह समुच्चयार्थः ॥ बाह्यापायपरिहाराय वर्मणा आवरणम् आशास्य अथ भोगम् आशास्ते जरदष्टिरित्यादिना । जरदष्टिः । ⌛जरत् इति । जीर्यतेर्भूतकालावच्छिन्नेर्थे अतृन्⌛ । जीनः सन्नपि अष्टिः अशनं भोजनं यस्य स जरदष्टिः । अनेन अरोगदृढगात्रः सन् बहुविधान् भोगांश्चिरकालं भुञ्जानो भवेयम् इति प्रार्थना कृता भवति । तथा शतवीर्यः अपरिमितैर्वीर्यैः शारीरैर्बलैर्युक्तः अनेकपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्योपेतो वा । विहायाः विविधगमनः । सर्वत्र अप्रतिबद्धगतिरित्यर्थः । ⌛ओहाङ् गतौ । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि [उ° ४. २२०] इति असुन् । तत्र णिदित्यनुवृत्तेर्णिद्वद्भावाद् "आतो युक् [2]चिण्°" इति युगागमः⌛ । तथा सहस्रायुः अपरिमितायुष्यः । सुकृतः सुष्ठु संस्कृतः सर्वसंपूर्णः सन् । अथ वा लौकिकं वैदिकं च यत् कर्तव्यजातम् अस्ति तद् येन सुष्ठु कृतं स सुकृतः । कृतकृत्य इत्यर्थः । तादृशः सन् । यद्वा सुकृतः सुकृतवान् सुकृतं धर्मस्तद्वान् चरेयम् सर्वत्र पृथिव्यां गच्छेयम् । एतत् सर्वम् हे सूर्य तवानुग्रहात् [3]संपादयामीति आशास्ते ॥

अष्टमी ॥

परीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।
मा मा प्रापन्निषवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा वधाय ॥ २८ ॥

परिऽवृतः । ब्रह्मणा । वर्मणा । अहम् । कश्यपस्य । ज्योतिषा । वर्चसा । च ।

1 S′ om. आ°.　2 S′ छन्दसीति for चिण् इति.　3 S′ संपाद्यामिति.

मा । मा । प्र । आपन् । इषवः । दैव्याः । याः । मा । मानुषीः । अवऽसृष्टाः । वधाय ॥ २८ ॥

परीवृत इत्यादि वर्चसा च इत्यन्तं पूर्ववद् व्याख्येयम् । यतोहं ब्रह्मणा वर्मणा ज्योतिषा वर्चसा च परीवृतः [अतो] दैव्याः देवप्रेरिताः । "देवाद् यञञौ" [इति] प्राग्दीव्यतीयो यञ् प्रत्ययः । या इषवः बाणाः सन्ति ता मा मां [मा] प्रापन् । इषवो विशेष्यन्ते । वधाय मम हननाय अवसृष्टाः प्रेरिताः मा प्रापन् । मा प्राप्नुयुः । एवं मानुषीः मानुष्यः मनुष्यैर्वधाय प्रेषिता अपि इषवो मा मां प्रापन् ॥

नवमी ॥

ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वैर्भूतेन गुप्तो भव्येन चाहम् ।
मा मा प्रापत् पाप्मा मोत मृत्युरन्तर्दधेहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥

ऋतेन । गुप्तः । ऋतुऽभिः । च । सर्वैः । भूतेन । गुप्तः । भव्येन । च । अहम् ।
मा । मा । प्र । आपत् । पाप्मा । मा । उत । मृत्युः । अन्तः । दधे । अहम् । सलिलेन । वाचः ॥ २९ ॥

अहम् ऋतेन । ऋतम् यथार्थम् । सत्यम् इत्यर्थः । तेन गुप्तः रक्षितः । अथ वा ऋतं ब्रह्म आदित्याख्यम् तेन गुप्तः । तथा [सर्वैः] ऋतुभिः वसन्ताद्यैश्च गुप्तो रक्षितः । तथा भूतेन पूर्वकालम् उत्पन्नेन पदार्थजातेन गुप्तः । एवं भव्येन उत्पत्स्यमानेन च पदार्थजातेन गुप्तो रक्षितः । यत एवम् अतो हेतोः पाप्मा पापं नरकहेतुभूतं मा मां मा प्रापत् मा प्राप्नुयात् । उत अपि च मृत्युः मरणकर्ता देवोपि मा प्रापत् । अहं तु वाचो मन्त्रात्मिकायाः सलिलेन उदकेन[1] रक्षाकामः अन्तर्दधे अन्तर्धानं करोमि । यथा लोके सलिलेनान्तर्हितः प्राणी न केनापि दृश्यते

१ P देव्याः. We with P² J Cp. २ P P² J Cp omit the visarga in याः. We with Sâyaṇa. ३ P P² J Cp omit the visarga in °सृष्टाः. We with Sâyaṇa.

1 S' अहं after उदकेन.

एवम् अहं मन्त्रमयेन सलिलेन पापादिबाधराहित्याय आत्मानं गोपयामीत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अ॒ग्निर्मा॑ गो॒प्ता परि॑ पातु वि॒श्वत॑ उ॒द्यन्त्सूर्यो॑ नुदतां मृत्युपा॒शान् ।
व्यु॒च्छन्ती॑रु॒षस॒: पर्व॑ता ध्रु॒वाः स॒हस्रं॑ प्रा॒णा मय्या य॑तन्ताम् ॥ ३० ॥ (३)

अ॒ग्निः । मा॒ । गो॒प्ता । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वत॑: । उ॒त्ऽयन् । सूर्यः॑ । नु॒द॒ताम् । मृ॒त्यु॒ऽपा॒शान् ।
वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑: । उ॒षस॑: । पर्व॑ताः । ध्रु॒वाः । स॒हस्र॑म् । प्रा॒णाः । मयि॑ । आ । य॒त॒न्ता॒म् ॥ ३० ॥ (३)

अग्निः अङ्गनादिविशिष्टो देवो गोप्ता स्वाश्रितरक्षकः अथ वा मम भयेभ्यो गोप्ता सन् विश्वतः सर्वतः यतोयतो भयं भवति तेभ्यः सर्वेभ्योपि [मा] परि पातु परितो रक्षतु । तथा सूर्यो देवः उद्यन् उदयसमय एव मृत्युपाशान् मृत्योर्मारकस्य देवस्य ये पाशाः सर्पाग्निव्याघ्रकण्टकादिरूपा विततः सन्ति तान् सर्वान् नुदताम् अपसारयतु । यथा ते मां न स्पृशन्ति तथा करोतु । अत्र उद्यन्त्सूर्यो नुदताम् इत्यभिधानात् अग्निर्मा गोप्ता परि पात्विति अग्निविषयपरिपालनप्रार्थना उदयात्पूर्वकालीनरात्रिविषया वेदितव्या । तथा व्युच्छन्तीः व्युच्छन्त्यः । ⌛ उछी विवासे । विवासो वर्जनम् ⌛ । नैशस्य तमसो निवारयित्र्य उषसः उषोदेवता उदयात्पूर्वकालाभिमानिन्यः । ⌛ दिवसानां बाहुल्यम् अपेक्ष्य उषस इति बहुवचननिर्देशः ⌛ । तथा ध्रुवाः निश्चलाः स्थिराः पर्वताः पर्ववन्तः शैला हिमवदादयश्च । मृत्युपाशान् नुदन्ताम् इति योज्यम् । माम् अनुगृह्णन्त्विति वा शेषोध्याहर्तव्यः । तेषाम् अग्न्यादीनाम् अनुग्रहात् सहस्रं प्राणाः । सहस्रम् इति अपरिमितनाम । प्राणस्य व्यापारभेदेन आनन्त्याद् अपरिमितत्वम् । ते मयि आयुष्कामे आ सर्वतो यतन्ताम् चेष्टां कुर्वन्तु । अथ वा प्राणसंवादश्रुतिषु इन्द्रियाणा-

५

मपि प्राणशब्दव्यवहार्यत्वश्रवणात्[1] "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति" [तै॰ आ॰ १०, १०, १] "नव वै प्राणा नाभिर्दशमी" [तै॰ ब्रा॰ १, ३, ७, ४] इत्यादौ [च] चक्षुरादीन्द्रियाणामपि प्राणशब्दव्यवहारात् तेषामपि स्थैर्यस्य मुख्यप्राणवदेव आशास्यत्वात् तद्व्यापारबाहुल्यमपि अपेक्ष्य सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् इत्युक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे
सप्तदशकाण्डं समाप्तम् ॥

---

1 S' °व्यंवहारार्थत्व°.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

"ओ चित् सखायम्" इति अष्टादशकाण्डे चत्वारोनुवाकाः । तत् काण्डं सकलं पितृमेधे शवदाहे[1] अग्निप्रदानानन्तरं सप्तनवैकादशादिविषमसंख्याका ब्राह्मणाः पूर्वाभिमुखोपविष्टा जपेयुः[2] ॥

तत्रैव कर्मणि सारस्वतहोमानन्तरं सर्वे बान्धवा अनेन काण्डेन सकलेन प्रेतम् उपतिष्ठेरन् । तथा च कौशिकेन सूत्रितम् । ["सर्वैरुपतिष्ठन्ति" इति । कौ० ११.२] ॥

तत्र प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि । आदितश्चतुर्णां सूक्तानां काण्डप्रयुक्त एव विनियोगः[3] । तेषु प्रथमेन सूक्तेन द्वितीये च सूक्ते "अधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्" इत्यन्तेन च वैवस्वतयोर्यमयम्योः संभोगार्थः संवादः प्रतिपादितः । तत्र यमी मिथुनार्थं स्वभ्रातरं[4] यमं बहुप्रकारं प्रार्थितवती । स च स्वभगिनीगमनस्य अत्यन्तम् अनुचितत्वाद् नानाविधाभिर्युक्तिभिस्तां प्रत्याचख्यौ । तयोर्यमयम्योः सरण्य्वां[5] विवस्वतः सकाशाद् युगलभावेनोत्पत्तिः[6] उपरिष्टात् "त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति" [५३] इत्याख्यायिकया प्रपञ्चयिष्यते ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान्[१] ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

---

१ C B R A K^m V जघन्वान्.

---

1 S′ °देहे. 2 S′ is corrupt here and reads पूर्वाभिजपासुखयुगाद्यात् for पूर्वाभिमुखोपविष्टा जपेयुः ।. The restoration is in the words of the *Kes'avî*. 3 S′ inserts तत्र प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि here again. 4 S′ स्वभर्तारं. 5 S′ सरण्यां. 6 S′ °भावेननोत्पत्तिः.

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।
पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दीध्यानः ॥ १ ॥

इदं यम्या वचनम् । अहं सखायम् समानख्यानं यमम् । यैव विवस्वत्पुत्रलक्षणा ख्यातिर्यमस्य सैव यम्या अपीति ख्यातेः समानत्वात् सखित्वं यमस्य । अथ वा गर्भवासप्रभृति युगलत्वेन अवस्थानात् सखित्वम् । तादृशं यमं सख्या सखित्वेन संभोगविषयैकमनस्कत्वलक्षणेन[1] निमित्तेन ओ चित् । चिदिति पूरणः । आ उ इति निपातद्वयसमुदायात्मकम् ओ इत्येकं पदम् । आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अस्मदनुकूलं करोमीत्यर्थः[2] । अथ वा स्वमनीषितस्य अविहितरूपत्वात् लज्जया स्वयं तम् आवर्तयितुम् अशक्नुवाना ब्रूते सख्या आह्वानोपायभूतया आ ववृत्याम् इति । इदानीं संभोगोचितान्तर्हितप्रदेशप्रदर्शनपूर्वकं तत्संभोगम् आशास्ते तिरः पुरू चिद् इत्यादिना । तिरस्तिरोहितं पुरु विस्तीर्णम् अर्णवम् मेघं समुद्रं वा जगन्वान् गच्छन् । अत्र समुद्रशब्देन तन्मध्यवर्ती द्वीपो वा लक्षयितव्यः । संभोगस्य अन्तर्हितदेशाभावेन यमः प्रतिषेत्स्यतीति बुद्ध्या एवम् आह । एवं लब्धाभिमतप्रदेशो यमः पितुर्विवस्वतो नपातम् नप्तारं पौत्रं यम्याम् उत्पन्नः पुत्रस्तत्पितुर्विवस्वतो नप्ता भवति । अथ वा नपातम् न पातयितारं कुलस्य प्रवर्तकम् इत्यर्थः । तादृशं पुत्रं वेधाः विधाता पुत्रस्य उत्पादको यमो मयि आ दधीत गर्भे किम् आदध्यात् । गर्भम् आधातुं[3] भ्रात्रैव भाव्यम् इति को निर्बन्ध इत्याशङ्क्य तस्यातिशयम् आह अधि क्षमीति । ⌛ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ⌛ । क्षमायाम् इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतरं दीध्यानः दीप्यमानः । न केवलं स्वकीय एव लोके तस्य प्रकाशः किं तु भूमा-

१ P पुर।. We with P² Cp.

1 S' °विपर्येरक° for °विषयैक°. 2 S' रामात्यर्थः for करोमीत्यर्थः. 3 S' आधातुं किं भ्रात्रैवाभाव्यम्.

वपि अतिशयितप्रकाश इत्यर्थः । सर्वप्राणिसंहाराधिकारावस्थितत्वाद् भू[1]-लोके तस्य ख्यातिः सर्वप्राणिप्रसिद्धा[2] । यद्वा दीध्यानः मयि गर्भम् आ-धातुम् उपायं ध्यायन्निति व्याख्येयम् । ॥ववृत्याम् इति । वृतु व-र्तने । अस्मात् लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । यद्वा अस्माद् यङ्लुगन्तात् लिङि "चर्करीतं पदम् अदादि-वच्च द्रष्टव्यम्" इति परस्मैपदम् । जगन्वान् । गमेर्लिटः क्वसुः । "वि-भाषा गमहनविदविशाम्" इति इटो विकल्पितत्वाद् अत्र इडभावः । "म्वोश्च" इति मकारस्य नत्वम् ॥ ॥

द्वितीया ॥

न ते॒ सखा॑ स॒ख्यं व॑ष्ट्ये॒तत् सल॑क्ष्मा॒ यद् विषु॑रूपा॒ भवा॑ति ।
म॒हस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒रा दि॒वो ध॒र्तार॑ उर्वि॒या परि॑ ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते॒[2] । सखा॑ । स॒ख्यम् । व॒ष्टि । ए॒तत् । सऽल॑क्ष्मा । यत् । विषु॑ऽरूपा[1] । भवा॑ति ।
म॒हः । पु॒त्रासः॑ । असु॑रस्य । वी॒राः । दि॒वः । ध॒र्तारः॑ । उ॒र्वि॒या । परि॑ । ख्य॒न् ॥ २ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । ते सखा त्वया सह समानोदरोत्पन्नत्वेन स[3]-खिभूतो यमः एतत् उक्तलक्षणं भ्रातृस्वस्रोः[4] संभोगात्मकं सख्यं न वष्टि न कामयते । सख्यं कुतो[5] वा न कामयत इति तत्र कारणम् आह । यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानम् एकमेव लक्ष्म एकोदरत्वलक्षणं यस्याः सा तथोक्ता सहजा[6] सती विषुरूपा स्वस्वरूपं परित्यज्य भार्यात्वलक्षणरू-पवती भवाति भवेत् अतो न वष्टीति संबन्धः । यद्वा वाक्यद्वयम् । यत् यतः सलक्ष्मा अतो न सख्यं वष्टि । लोके विषुरूपैव भवाति भवति । भार्येति[7] शेषः । यत एवम् अत इति पूर्वत्र संबन्धः । न केवलं मम

---

१ B °विषूरूपा. We with A R K̈ C V Dc. २ Cp ते ।. We with P.

1 S′ inserts स before भूलोके. 2 S′ °सिद्धा for °प्रसिद्धा. 3 S′ has अ——सिक्षोत्पन्न° in place of ते सखा त्वया सह समानोदरो°, the lacuna being long enough to contain about twenty letters. The restoration is conjectural. 4 S′ भ्रातुःस्वस्रोः. 5 S′ कोवा. 6 S′ सहरा. 7 S′ भार्याभवतीति for भार्येति.

कामनाभावः किं तु देवा अपि निराकरिष्यन्तीत्याह महस्पुत्रास इत्यादिना । महः महतो महत्त्वोपेतस्य असुरस्य प्रकृष्टासोर्बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा मरुतः । ते विशेष्यन्ते[1] । वीराः विविधम् ईरयन्ति प्रेरयन्ति शत्रून् इति वीराः विक्रमवन्तः । दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारकाः पालकाः उर्विया[2] उरवो महान्तो व्याप्ताः ते परि ख्यन् परिवदन्ति । निराकरिष्यन्तीत्यर्थः । ख्या प्रकथने । "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्" इति च्लेः अङ् आदेशः ॥

तृतीया ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य ।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्व१मा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । घ । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य । नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वम् । आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

इदं यमीवचनम् । हे यम रुद्रपुत्रा निराकरिष्यन्तीति मा वादीः । किं तु ते अमृतासः अमृता देवा मरुतः एतत् मया प्रार्थ्यमानं कर्म उशन्ति घ । घेति प्रसिद्धौ । कामयन्त एव । एतच्छब्दार्थम् आह । एकस्य असाधारणस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य पुत्रस्य त्यजसम् त्यागं गर्भान्निर्गमनम् उत्पत्तिम् उशन्तीति संबन्धः । यत एवम् अतस्ते मनः[3] अस्मे अस्माकं मनसि नि धायि निधीयताम् । आवयोर्मनः एकमेवास्त्वित्यर्थः । अनन्तरं जन्युः[4] अपत्यस्य जनयिता त्वं पतिः । भूत्वेति शेषः । भ्रातृभावं परित्यज्य पतिः सन् तन्वम् तनूं मामकीनाम् आ विविश्याः आविश प्रविश । यद्वा तव तनूं मयि आवेशय । संभोगं कुर्वित्यर्थः । विश प्रवेशने । लिङि "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः ॥

चतुर्थी ॥

न यत् पुरा चकृमा कद्ध नूनमृतं वदन्तो अनृतं रपेम ।

1 S' विलेष्यंते. 2 S' उर्व्या. 3 S' नमः. 4 S' जन्युपरइत्यस्य.

गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नौ नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋतम् । वदन्तः । अनृतम् ।
रपेम ।

गन्धर्वः । अप्ऽसु । अप्या । च । योषा । सा । नौ । नाभिः । परमम् ।
जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यत् यस्मात् कारणात् पुरा इतः पूर्वस्मिन् काले न चकृम एतादृशं कर्म भगिनीसंभोगलक्षणं न चकृम न कृतवन्तः स्मः अतः कद्ध कस्मात् खलु कारणात् नूनं निश्चयम् । किमर्थं करिष्याम इति शेषः । तदेव प्रकारान्तरेणाह । ऋतम् सत्यं यथार्थं वदन्तः ब्रुवाणा वयम् अनृतम् असत्यम् अयथार्थं कथं रपेम स्पष्टं ब्रूमः । "यद्धि मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति" इति [तै॰ सं॰ ६.१.७.४] श्रुतेः असत्याभिधाने अङ्गीकृते पश्चात् तदाचरणमपि भवेदेवेति[1] बुद्ध्या असत्यवदनमपि न कुर्म इति प्रतिज्ञाया अभिप्रायः । अथ वा संभोगो मास्तु तद्विषयं शृङ्गारकवचनं[2] वा कर्तव्यम् इत्याशङ्क्य तदपि निराक्रियते ऋतम् इत्यादिना ॥ उक्तनिषेधसिद्धये निषिध्यमान[3]स्यार्थस्य प्रतिकूलताम् आह गन्धर्वं इत्यादिना । गाम् उदकं धारयतीति गन्धर्वः आदित्यः अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अनाश्रये स्थाने अस्य शब्दस्य व्यवहारः । अन्तरिक्षे । साक्षित्वेन[4] वर्तत इति शेषः । तथा अप्या [अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा][5] च आदित्यभार्या च अन्तरिक्षे वर्तते । सा भार्या नौ आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् उभयोरपि तत एवोत्पत्तेः । तत् मिथुनं परमं निरतिशयं [नौ आवयोः] जामि बन्धुभूतम् । अत्र भार्याया नाभित्वेऽभिहिते तत्पतिर्विव[स्वानपि उक्त एव अतस्तस्य पुनरभिधानं] न । यद्वा मातुरुदरादेव गर्भनिर्गमात् सा नौ नाभिरिति तस्या एवाभिधानम् । इतरेषां बन्धुत्वस्य मातापितृसंबन्धसव्यपे-

१ Cp जामि ।.

1 S' भवेदेवेविपबुद्ध्या for भवेदेवेति बुद्ध्या. 2 S' तद्विषयंगारकवचनं. 3 S' निषेध्य°. 4 S' अंतरिक्षसाक्षि°. 5 S' omits this portion, which we have restored from the *Rigveda*. S' has a blank space for about eight letters between अप्या and च.

क्षत्वात् तयोर्बन्धुत्वस्य परमत्वम् । यतः पितरावभिन्नौ तौ च संनिहितौ अतस्त्वदभीष्टं न कार्यम् इति तात्पर्यम् ॥

पञ्चमी ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्ऽपती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः ।
नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेद[2] । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

यम्या वचनम् इदम् । एवम् एकयोनिजत्वेन दांपत्ये निराकृतेपि[1] तत् पूर्वमेव सिद्धम् इत्याह । नौ आवां गर्भे नु गर्भे एव जनिता जनयिता अपत्यस्य स्रष्टा देवः दंपती दांपत्यवन्तौ[2] कः अकः कृतवान् । ⌛करोतेर्लुङि "मंत्रे घस॰" इत्यादिना च्लेर्लुक्⌛ । क इति आकाङ्क्षायाम् आह । त्वष्टा मातुरुदरस्थितस्य रेतसः अवयवसंनिवेशकर्ता विश्वकर्मा देवः सविता प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता विश्वरूपः विश्वं रूप्यते येन सः विश्वस्रष्टा विश्वात्मको वा । एवंमहानुभावो देवः । दंपती करिति पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् उक्तमहिमोपेतः अतः अस्य त्वष्टुः सवितुः व्रतानि तत्कृतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न हिंसन्ति न केपि अतिक्रामन्ति । ⌛मीञ् हिंसायाम् । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आकारलोपः⌛ । एतत् सर्वं स्वकार्यार्थं कल्पितम् इति आशङ्कायाम् आह वेद नौ इति । नौ आवयोः अस्य । ⌛कर्मणि षष्ठी⌛ । इदं कर्म गर्भे एव दंपति[3]त्वलक्षणम् । यद्वा अस्य त्वष्टुर्देवस्य कर्म दंपति[3]करणलक्षणं कर्म । पृथिवी देवी उत अपि च [4]द्यौर्देवता वेद उभे अपि जानीतः । तस्मात् एतद् यथार्थम् इत्यर्थः ॥

१ P तु । We with P[2] Cp. २ Cp वेदनौ । P P[2] वेद । नौ ।

1 S′ omits °पि in निराकृतेपि. 2 S′ दंपत्यौ for दांपत्यवन्तौ. 3 S′ दंपती°. 4 S′ omits द्यौर्° in द्यौर्देवता.

षष्ठी ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून्।
आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥ ६ ॥

कः। अद्य। युङ्क्ते। धुरि। गाः। ऋतस्य। शिमीऽवतः। भामिनः। दुःऽहृणायून्।
आसन्ऽइषून्। हृत्सुऽअसः। मयःऽभून्। यः। एषाम्। भृत्याम्। ऋणधत्। सः। जीवात् ॥ ६ ॥

इदं यमस्य वाक्यम्। यम्या असत्यमेवोक्तम् इत्यभिप्रेत्य सत्याभिधानस्य दुर्लभताम् आह। अद्य इदानीम् अस्मिन् काले ऋतस्य सत्यस्य धुरि वहनव्यापारे गाः बलीवर्दस्थानीया वाचः स्वीयाः को युङ्क्ते को योजयति। न कोपीत्यर्थः। गोशब्दस्य लिङ्गद्वयसाधारणत्वाद् उत्तरत्र गोविशेषणानि सर्वाण्यपि पुंलिङ्गतया निर्दिष्टानि। शिमीवतः। [शमीति] कर्मनाम। छान्दसम् इत्वम्। कर्मवतः कार्यपर्यवसायिनः। केवलायाः सत्योक्तेः सुलभत्वात्। भामिनः तेजस्विनः लोके सत्यवादा एव जयन्ति "सत्यमेव जयति नानृतम्" इत्यादिश्रुतेः [मु॰ ३. १. ६]। दुर्हृणायून्। ॥ हृणीयतिः क्रोधकर्मा ॥। क्रोधरहितान् इत्यर्थः। यद्वा लज्जारहितान् न हि सत्यवदनविषये क्रोधलज्जे स्तः। ॥ हृणीङ् लज्जायाम्। कण्ड्वादित्वाद् यक्। अस्माद् उण् प्रत्ययः। अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्या आकारः। मृगय्वादिर्वा द्रष्टव्यः ॥। आसन्निषून् आसन् आस्ये इष्यमाणान् तस्मात् प्रेर्यमाणान् सर्वदा सत्यविषयसंकल्पवतोपि मुखतः सत्यं वक्तुम् अशक्यम् इत्यभिप्रायेण एवम् उच्यते। ॥ "पद्दन्॰" इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः। इष गतौ इत्यस्मात् ईषेः किच्च [उ॰ १. १३] इति [उप्रत्ययः। स च कित्] ॥। हृत्स्वसः हृदयेषु हृदयेभ्यः अस्यमानान् श्रोतॄणां हृद-

१ Cp शमी॰. P P शिमी॰.

1 S' ॰भिधानंसे for ॰भिधानस्य. 2 S' पाः वाः for गाः. 3 S' यजति. 4 S' नि॰ for शमीति. 5 So S' and not जयते. 6 So S'.

येषु क्षिप्यमाणान् वा कण्ठाद् उपरि निर्गच्छन्तः शब्दाः संमता लोके हृदयपूर्वकास्तु दुर्लभा इत्यभिप्रायेण हृत्स्वस इत्युक्तम् । ⌛असे- व्यत्ययेन कर्मणि क्विप् "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अ- लुक्⌛ । मयोभून् । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयितॄन् स- त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके सुप्रसिद्धम् एतत् । यः पुरुषो महान् एषाम् उक्तविशेषणयुक्तानां गवां भृत्याम् भृतिं भरणम् । ⌛"भृञोऽसंज्ञायाम्" इति क्यप् । तुगा- गमः⌛ । ऋणधत् वर्धयेत् । सत्यवचनम् अभिवृद्धं कुर्यात् । ⌛ऋधु वृद्धौ । अस्मात् लेटि अडागमः⌛ । स जीवात् चिरकालं जीवति सत्याभिधानस्य माहात्म्यात् । ⌛जीवात् । लेटि आडागमः⌛ ॥

सप्तमी ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ७ ॥

कः । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अह्नः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊं इति । ब्रवः । आहनः । वी- च्या । नॄन् ॥ ७ ॥

इदं यम्या वचनम् । [अस्य] प्रथमस्य अह्नः । ⌛कर्मणि ष- ष्ठ्यौ⌛ । प्रथमम् अहः । आवयोः संगमदिवसम् इत्यर्थः । तत् को वेद जानाति । न कोपीत्यर्थः । किं च ईम् इदं कर्म इदानीं वा को ददर्श पश्येत् । न कश्चित् पश्यतीत्यर्थः । तथा इह एतद्विषये कः पु- मान् [3]दृष्टम् अर्थं प्र वोचत् प्रब्रूयात् दृष्टम् अर्थम् अन्यस्मै कथयेत् । सोपि नास्त्येव । ज्ञाता नैव किल । द्रष्टा कथयिता च दूरापास्ताबि- त्यभिप्रायः । ज्ञानदर्शनप्रवचनानाम् अविषयं कालं संभावयति बृहदि-

1 S′ has a lacuna for six letters in place of °छन्तः शब्दाः 2 S′ has a blank space for twenty or twenty-five letters for °त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके. 3 S′ इष्टम्.

त्यादिना । मित्रस्य देवस्य धाम स्थानम् । अहरित्यर्थः । तद् बृहत् प्रभूतम् । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य देवस्य धाम रात्र्याख्यम् तच्च बृहत् । अहोरात्रयोर्मध्ये कतमश्चन समयः संभोगाय संपत्स्यत इत्यभिप्रायः । तस्मात् हे आहनः । ⌛आङ्पूर्वात् हन्तेः असुन्⌛ । आहन्तः अस्मदभिमतस्य अकरणेन क्लेशकारिन् कत् कथं वीच्याँः विविधम् अञ्चन्तः गच्छन्तः संचरन्तो नॄन् नराः । ⌛जसः स्थाने शस्⌛ । ते सन्तीति कथं ब्रवः ब्रूयाः ब्रवीषि ॥

अष्टमी ॥

यमस्य मा यम्यं१ काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद् वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहऽशेय्याय ।
जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

इदमपि यमीवचनम् । मा मां [यम्यम्] यमीं यमस्य कामः यमविषयोभिलाषः आगन् आगमत् । ⌛यम्यम् इति । "वा छन्दसि" इति पूर्वरूपत्वाभावे यण् आदेशः । "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इति यणः स्वरितत्वम् । आगन्निति । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "हल्ङ्या॰" इत्यादिना तिलोपे "मो नो धातोः" इति नत्वम्⌛ । कामं विशिनष्टि । समाने साधारणे योनौ एकस्मिन् शयने सहशेय्याय सहशयनार्हाय । ⌛शेयं शयनम् । "अचो यत्" इति भावे यत् । "तद् अर्हति" इति यत्⌛ । यद्वा शय्याम् अर्हतीति शय्यः तस्मै । ⌛"तद् अर्हति" इति यत् । एकारोपजन-

१ A B C K R Dc ३ for १. We with V. २ Cp सहऽराज्याय, a reading which doubtless arose from the omission of the mâtrâ over शे॰ and then the श being mistaken for रा. ३ Cp बृहेव ।.

1 S' हेः for हन्तेः. 2 S' वीच्यः. 3 S' आगआगन्निति.

श्छान्दसः ⧗ । तदर्थं तन्वम् तनूं मामकीनां रिरिच्याम पृथक् कुर्याम । तदधीनां कुर्याम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जायेव पत्ये [इति] । यथा स्वकीयाय भर्त्रे जाया पत्नी स्वकीयां तनुं पत्यधीनां करोति एवम् इत्यर्थः । तस्मिन् यथा विस्रम्भेण कामोपभोगः एवं करोमीत्यर्थः । अनन्तरं वि वृहेव आवां संश्लेषं करवाव । इतरेतरयोः संश्लेषो विवर्हः । तत्रापि दृष्टान्तोभिधीयते । रथ्येव चक्रा रथ्यया रथयोग्यया पदव्या सह [चक्रा] चक्राणि यथा वृहन्ति तद्वत् । ⧗ रथ्येति । "तद् वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत् ⧗ । अथ वा रथ्येव रथाधाराणि चक्राणि अक्षेण सह विवर्हं कुर्वन्ति तद्वद् इति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।
अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम् । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ९ ॥

इह अस्मिन् लोके ये देवानां स्पशः चराः चरन्ति भ्रमन्ति तेषां मध्ये एके केचनापि न तिष्ठन्ति एकत्र स्थितिं न कुर्वन्ति । तथा न निमिषन्ति । पक्ष्मसंकोचनं निमेषः । तदपि न कुर्वन्ति । न निद्रान्तीत्यर्थः । सर्वदैवं स्पशा जागरूका वर्तन्त इत्यर्थः । ⧗ स्पश इति । जसः सुः । क्विब्वा द्रष्टव्यः ⧗ । यत एवम् अतः [हे आहनः] मत् मत्तः अन्येन सह । ⧗ "एकवचनस्य च" इति पञ्चम्या अत आदेशः ⧗ । तेन सह । रमस्वेति शेषः । तदर्थं तूयम् तूर्णं याहि

१ P[2] तूयन् ।. २ Cp वृहु ।. P वृह ।. We with P[2].

1 S′ तदनां. 2 S′ पत्न्यधानं. 3 S′ om. संश्लेषो. 4 S′ साह. 5 S′ °देव°. 6 S′ has a lacuna for six letters, after which it reads सः सुः.

गच्छ । तेन सह वि वृह संश्लेषं कुरु । रथ्येव चक्रेति दृष्टान्तवचनं व्याख्यातम् ॥

दशमी ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य विवृहादजामि ॥ १० ॥ (१)

रात्रीभिः । अस्मै । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।
दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धू इति सऽबन्धू । यमीः । यमस्य । विवृहात् । अजामि ॥ १० ॥ (१)

इदं यमीवचनम् । अस्मै यमाय रात्रीभिः तथा अहभिः अहोभिः । रात्रिषु अहःसु चेत्यर्थः । सर्वदा दशस्येत् । ॥ दशस्यतिर्दानकर्मा ॥ । प्रयच्छतु । यजमानो हविरिति शेषः । तथा सूर्यस्य देवस्य चक्षुः प्रकाशकं तेजः मुहुः अन्वहम् उन्मिमीयात् ऊर्ध्वं गच्छेत् । अस्मा अर्थायेति शेषः । सूर्योदयोपि अस्य भोगायास्त्वित्यभिप्रायः । ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे । व्यत्ययेन श्नुः दीर्घश्च ॥ । किं च दिवा पृथिव्या च दिवा सह पृथिवी पृथिव्या सह द्यौश्च मिथुना मिथुने परस्परं मिथुने अविश्लिष्टे सबन्धू समानबन्धने यथा एकमनस्के एवं यमीः यमी । ॥ सोः सुः ॥ । यमस्य अजामिं अबन्धुः स्वसृरूपबन्धुत्वरहिता सती वि वृहात् विवृहणं कुर्यात् इति परोक्षत्वेन आत्मनो व्यपदेशः ॥

इति अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"आ घा ता" इति द्वितीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

१ Cp बिभृयात् । changed to विवृहात् ।

उप॑ बर्बृहि वृष॒भाय॑ बा॒हुम॒न्यमि॑च्छस्व सुभगे॒ पतिं॒ मत् ॥ ११ ॥

आ । घ॒ । ता । ग॒च्छा॒न् । उत्ऽत॑रा । यु॒गानि॑ । यत्र॑ । जा॒मय॑ः । कृ॒णव॑न् । अजा॑मि ।

उप॑ । ब॒र्बृ॒हि॒ । वृ॒ष॒भाय॑ । बा॒हुम् । अ॒न्यम् । इ॒च्छ॒स्व॒ । सु॒ऽभ॒गे॒ । पति॑म् । मत् ॥ ११ ॥

इदं यमवाक्यम् । घ इति पादपूरणः । ता तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि अहोरात्रयोर्युगलानि । आगामिनो दिवसा इत्यर्थः । आ गच्छान् आगच्छेयुः । ननु दिनानि आगच्छन्त्येव किमिति आशास्यत इत्याशङ्कायाम् उत्तराणि दिवसानि विशिनष्टि । यत्र येषु आगामिषु दिवसेषु जामयः बन्धवः स्वसृभूताः अजामि अबन्धुत्वं भार्यात्वं कृणवन् कुर्युः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः ॥ । यस्माद् एवं तस्मात् हे यमि त्वं वृषभाय सेक्त्रे संभोगं कुर्वते अन्यस्मै बाहुम् स्वीयं भुजम् उप बर्बृहि अतिवृद्धं कुरु । ॥ बृहेर्यङ्लुगन्तात् लोटि "सेर्ह्यपिच्च" इति हिः । तस्य ङित्त्वाद् गुणाभावः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ । तदर्थम् हे सुभगे कामिनि मत् मत्तः । ॥ "एकवचनस्य च" इति पञ्चम्या अत् आदेशः ॥ । अन्यं पतिम् इच्छस्व[1] कामयस्व[2] ॥

द्वितीया ॥

किं भ्रातासद् यद॑ना॒थं भवा॑ति॒ किमु॑ स्वसा॒ यन्निर्ऋ॑तिर्नि॒गच्छा॑त् ।
काम॑मूता ब॒ह्वे३॒॑तद् र॑पामि त॒न्वा॑ मे त॒न्वं१॒॑ सं पि॑पृग्धि ॥ १२ ॥

किम् । भ्राता॑ । अ॒स॒त् । यत् । अ॒ना॒थम् । भवा॑ति । किम् । ऊं॒ इति॑ । स्वसा॑ । यत् । निःऽऋ॑तिः । नि॒ऽगच्छा॑त् ।

काम॑ऽमूता । ब॒हु । ए॒तत् । र॒पा॒मि॒ । त॒न्वा॑ । मे॒ । त॒न्व॑म् । सम् । पि॒पृ॒ग्धि॒ ॥ १२ ॥

---

१ AB ३ for १. We with $\overset{m}{K}$ Dc. २ P °भूता ।. We with $\overset{2}{P}$ Cp.

1 S' इच्छ. 2 S' कामय.

[इदं यमीवचनम् ।] स किं भ्राता असत् भ्राता भवेत् न भवत्येव । स भ्राता क एवं निन्द्यत इति तम् आह । यत् यदि भ्रातरि विद्यमाने स्वसा अनाथं नाथरहितम् अपेक्षितकामशून्यं भवाति भवेत् । स किं भ्रातासद् इति पूर्वत्रान्वयः । एवं भ्रातरं निन्दित्वा स्वसारं निन्दति । सा किमु स्वसा असत् स्वसा भवेत् न भवत्येव । कैवं निन्द्यत इति तां विशिनष्टि । यत् यदि स्वसृभूतायां विद्यमानायां भ्रातरं निर्ऋतिः दुःखं निगच्छात् प्राप्नुयात् । सा किमु स्वसेति संबन्धः । यतोहं सनाथा अतः काममूता कामेन मूर्छिता बहुविधकामोपेता बहु अधिकम् एतत् इदानीम् एतेन कारणेन वा रपामि प्रलापं करोमि । ॥ बह्वेतत् इत्यत्र संहितायां "स्वरितो वानुदात्ते पदादौ" इति उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ । अतो मम प्रलापस्य सार्थकत्वाय मे मम तन्वा शरीरेण सह हे भ्रातः [तन्वम्] तनूं तावकं शरीरं सं पिपृग्धि संपर्चय । ॥ पृची संपर्के । व्यत्ययेन श्लुः । "बहुलं छन्दसि" इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥ ।

तृतीया ॥

न ते॑ ना॒थं य॒म्यत्रा॒हम॑स्मि॒ न ते॑ त॒नूं त॒न्वा॒३॑ सं प॑पृच्याम् ।
अ॒न्येन॒ मत् प्र॒मुदः॑ कल्पयस्व॒ न ते॒ भ्राता॑ सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १३ ॥

न । ते॒ । ना॒थम् । य॒मि॒ । अत्र॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । न । ते॒ । त॒नूम् । त॒न्वा॑ । सम् । प॒पृ॒च्या॒म् ।
अ॒न्येन॑ । मत् । प्र॒ऽमुदः॑ । क॒ल्प॒य॒स्व॒ । न । ते॒ । भ्राता॑ । सु॒ऽभ॒गे॒ । व॒ष्टि॒ । ए॒तत् ॥ १३ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि अत्र अस्मिन् विषये ते तव अहं नाथम् अभिमतार्थसंपादको भ्राता नास्मि न भवामि । किं च ते तव तन्वा शरीरेण सह नूनम् निश्चयं [न] सं पपृच्याम् संपर्कं न करोमि । त-

१ Cp यमिं ।.

1 S′ एव. 2 S′ ए भ्रातरं. 3 S′ निन्दिति. 4 S′ om. from असत् to निन्द्य°. 5 S′ ता. 6 S′ उदात्तेणः. 7 Sâyaṇa's text in S′ has नूनं for our तनूम्.

स्मात् [मत्] मत्तः अन्येन पुरुषान्तरेण सह प्रमुदः प्रमोदान् संभोगजनितान् कल्पयस्व साधय। ते तव भ्राता अयं जनः हे सुभगे संभोगार्थिनि एतत् जायापत्यलक्षणं कर्म न वष्टि न कामयते ॥

चतुर्थी ॥

न वा उ॑ ते त॒नूं त॒न्वा३॒॑ सं प॑पृच्यां पा॒पमा॑हु॒र्यः स्वसा॑रं नि॒गच्छा॑त्।
अ॒सं॑यदे॒तन्मन॑सो हृ॒दो मे॒ भ्राता॒ स्वसु॒ः शय॑ने॒ यच्छ॒यीय॑ ॥ १४ ॥

न। वै। ऊं॒ इति॑। ते॒। त॒नूम्। त॒न्वा॒। सम्। प॒पृ॒च्या॒म्। पा॒पम्। आ॒हुः। यः। स्वसा॑रम्। नि॒ऽगच्छा॑त्।
अ॒सम्ऽयत्। ए॒तत्। मन॑सः। हृ॒दः। मे॒। भ्राता॑। स्वसुः॑। शय॑ने। यत्। श॒यी॒य॑ ॥ १४ ॥

इदमपि यमवाक्यम्। पूर्वमन्त्रोक्तमेव निषेधम् अत्यन्तपापतया पुनर्द्रढयति। हे यमि ते [तव] तन्वा सह तनूम् मदीयां न वै सं पपृच्याम् नैव संपर्चयामि। संपर्काभावे हेतुम् आह। स्वसारम् भगिनीं निगच्छात् भ्राता संभोगं कुर्यात् इति यत्[1] एतत् पापं निषिद्धम् आहुः ब्रुवते धर्मरहस्यविदः। न केवलं पारलौकिकं पापमेव अपि तु दृष्टबाधाप्यस्तीत्याह। एतत् वक्ष्यमाणं कर्म [मे मम] मनसः हृदः हृदयाच अथवा मनसा हृदयेन च सह असुम् प्राणम्। अपहरेत् इति शेषः। एतच्छब्दार्थम् आह। भ्राता सन् स्वसुर्भगिन्याः शयने। शय्यते अत्रेति शयनम्। एकस्यां शय्यायां शयीय शयनं कुर्याम् इति यद् एतद् इति पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

ब॒तो ब॑तासि यम॒ नैव ते॒ मनो॒ हृद॑यं चाविदाम।

१ C K̈R असंयदे॰. We with B V Dc. २ So A B K̈ R C V Dc Cp. ३ P P̈ असम्ऽयत्।. Cp असंम्ऽयत्। changed to असम् यत्। meant to be असंम्। यत्।. Sâyaṇa: असुम् and यत्, with which he supplies हरेत् &c. But असंयत् is a better reading as its opposite, संयत्, means meeting, including perhaps a meeting of the sexes, so that असंयत् should mean bad or improper sexual intercourse which suits well here.

1 The text in S', however, reads यः स्वसारं निगच्छात् and not यत्स्वसारं निगच्छात्.

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजातै लिबुजेव वृक्षम् ॥ १५ ॥

बतः । बत । असि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम । अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । स्वजातै । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ॥ १५ ॥

इदं यमीवाक्यम् । हे यम त्वं बतोसि बलाद् अतीतो भवसि दुर्बलो जातोसि[1] बत । खेदानुकम्पयोर्बतशब्दः अत्र खेदे वर्तते । यमस्य पराधीनतया दौर्बल्यं यस्याः खेदाय संपद्यते । स्वाभिमतकार्यस्य तत्रासंभवात् खेदश्च [। नैव ते मनः तव मनो मयि नास्त्येव । मयि उदासीनो भवसीत्यर्थः] । किं च तव हृदयम् अविदाम ज्ञातवन्तः सः[3] । बहुवचनं पूजार्थम् । हृदयस्य स्वाधीनताया अभावात् खेदेनेदम् उच्यते । हृदयपरिज्ञानप्रकारं प्रकटयति अन्या किलेति । अन्या मत्तः अपरा कामिनी त्वां परि ष्वजातै परिष्वङ्गं कृतवती तस्मात् माम् अवमन्यसे । अत एव च पराधीनत्वाद् दुर्बलश्च भवसीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तद्वयम् । कक्ष्येवेति[4] एकः । अश्वस्य कक्षप्रदेशस्था[5] रज्जुः कक्ष्या । सा यथा युक्तम् स्वसंबद्धम् अश्वं परिष्वजति श्लिष्टा भवति तद्वत् । दुर्दान्तोप्यश्वः कक्ष्यया संबद्धो यथा स्वाच्छन्द्येन वर्तितुं न शक्नोति तद्वदिति । लिबुजेव वृक्षम् इति द्वितीयो दृष्टान्तः । लिबुजा व्रततिर्भवति [नि° ६, २८] इति निरुक्तम् । [सा यथा गाढं][6] वृक्षम् आदित आरभ्य अग्रम् आलिङ्गति तद्वत् त्वाम् अन्या सर्वात्मना स्वाधीनं चकार । एकदेशसंश्लेषस्य सर्वाङ्गसंश्लेषस्य च क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । ॥ अत्र बतो बलाद् अतीतो भवति दुर्बलो बतासि [नि° ६, २८] इत्यादि निरुक्तम् अनुसंधेयम्[7] ॥ ॥

षष्ठी ॥

अन्यमू[1] षु यम्यन्य[2] उ त्वां परि ष्वजातै लिबुजेव वृक्षम् ।

१ A B C K^m R V Dc अन्य ऊषु. K^m अन्य उषु. We with P^2. २ K^m inserts त्वं after षु.

1 S′ यम°. 2 S′ omits °सि. 3 S′ omits the visarga in सः. 4 S′ कक्ष्येवमिति. 5 S′ °देशयनू for °देशस्था. 6 S′ has a lacuna here for eight or nine letters. 7 S′ अनुसंबंधेयम्.

तस्य॑ वा॒ त्वं मन॑ इ॒च्छा स वा॒ तवाधा॑ कृणुष्व सं॒विदं॑ सु॒भ॑द्राम् ॥ १६ ॥

अ॒न्यम॑ । ऊं॒ इति॑ । सु । य॒मि॒ । अ॒न्यः । ऊं॒ इति॑ । त्वाम् । परि॑ । स्व॒जा॒तै॒ ।
लि॒बुजाऽइव । वृ॒क्षम् ।

तस्य॑ । वा॒ । त्वम् । मन॑: । इ॒च्छ । सः । वा॒ । तव॑ । अध॑ । कृ॒णु॒ष्व॒ । स॒म्ऽवि-
द॑म् । सु॒ऽभ॑द्राम् ॥ १६ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि त्वम् अन्यमू षु । उशब्दः एवार्थे । अ-
न्यमेव सुष्ठु परि ष्वजातै अन्य उ त्वां त्वामपि अन्यः परि ष्वजातै ।
एवं परस्परं कुरुतम् इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । ग-
तम् एतत् । संश्लेषस्य उभयव्यापारजत्वाद् व्यतिहारेणाभिधानम् । परस्प-
रसंश्लेषः समानमनस्कत्वम् अन्तरेण न घटत इत्यभिप्रेत्य आह तस्य
[वा] त्वम् इति । हे यमि तस्य वा मनस्त्वम् इच्छ । वाशब्दश्चार्थे ।
तस्य मनसे[3] यद् रोचते तदेव त्वम् अनुसरेत्यभिप्रायः । स वा तव । मन
इच्छत्विति शेषः । तव मनस आनुकूल्यं भजताम् । अध अथ परस्प-
रानुकूल्यानन्तरं सुभद्राम् अत्यन्तकल्याणां संविदम् संवित्तिं[4] सुखानुभवं ते-
न सह कृणुष्व कुरु ॥

सप्तमी ॥

त्रीणि॒ च्छन्दां॑सि क॒वयो॒ वि ये॑तिरे पु॑रु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम् ।
आपो॒ वाता॒ ओष॑धय॒स्तान्येक॑स्मि॒न् भुव॑न॒ आर्पि॑तानि ॥ १७ ॥

त्रीणि॑ । छन्दां॑सि । क॒वय॑: । वि । य॒ति॒रे॒ । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । द॒र्श॒तम् । वि॒श्वऽच॑क्षणम् ।
आप॑: । वाता॑: । ओष॑धयः । तानि॑ । एक॑स्मिन् । भुव॑ने । आर्पि॑तानि ॥१७॥

कवयः क्रान्तप्रज्ञा ज्ञानिनः पूर्वे महर्षयः देवा वा त्रीणि च्छन्दांसि ।
अत्र छादनाच्छन्दांसीति व्युत्पत्त्या छन्दःशब्देन वक्ष्यमाणा अबादयस्त्रयो

१ P अन्यः ।. P[m] अन्यम् ।. Cp अन्यः ।. २ V Dc पु॒रु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्. B पु॒रु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑र्पणम्. C पु॒रु॒रू॒पं द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्. K[m] पु॒रु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्. We with R. ३ Cp पु॒रु॒ऽरू॒पम् ।.

1 S' कुव इत्यर्थः. 2 S' omits °मन°. 3 S' मनसा. 4 S' has वित्त्वि for संवित्तिं.

गृह्यन्ते । तानि वि येतिरे यत्नं कृतवन्तः । जगन्निर्वाहायेति शेषः । तेषु एकैकं विशिनष्टि । तेषु मध्ये आपः अप्तत्त्वं पुरुरूपम् नानारूपम् अब्विकारत्वात् सर्वेषां रूपाणाम् । दर्शतम् दर्शनीयं स्पृहणीयत्वेन प्रियदर्शनम् विश्वचक्षणम् विश्वस्य द्रष्टृ । एवं वाताः वायुतत्त्वमपि प्राणात्मना पुरुरूपं भवति दर्शनीयं च भवति । सूत्रात्मतया विश्वद्रष्टृपि । एवम् ओषध्यात्मकमपीति द्रष्टव्यम् । यद्वा समुदायाभिप्रायेण एकवचनम् । तद् अबादित्रयं पुरुरूपत्वादिधर्मकम् इत्यर्थः । त्रीणि च्छन्दांसीति उक्तम् । कानि तानि त्रीणीति तत्राह आपो वाता ओषधय इति । अबादीनां भुवनाच्छादकत्वं प्रसिद्धम् एव । तेषां भुवनैकप्रयोजकताम् आह तानीति । भवन्ति अत्र प्राणिनः अप्राणिनश्चेति भुवनं भूलोकः । तत्र तन्निर्वाहार्थम् आर्पितानि स्थापितानि सृष्ट्यादौ ॥

अष्टमी ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः ।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पयांसि । यह्वः । अदितेः । अदाभ्यः । विश्वम् । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजति । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा कामानाम् अपां च वर्षिता अग्निः वृष्णे आज्यपयआदेर्वर्षित्रे प्रयच्छते यजमानाय तद्भोगार्थं दोहसा दोहनसाधनेन यज्ञादिना दिवः सकाशात् पयांसि उदकानि दुदुहे वर्षितवान् । कीदृशो वृषा । यह्वः महन्नामैतत् । महान् । अथ द्यौर्विशेष्यते । अदितेः अखण्डनीयायाः । केन हि द्यौः केनचित् खण्ड्यते । अदाभ्य इति वृष्णो विशेषणम् । कैरपि रक्षःप्रभृतिभिः अहिंसितः । स तादृशोऽग्निः विश्वम् सर्वं धिया प्रज्ञानेन वेद जानाति साक्षात्करोति । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो देवो यथा धिया वेत्ति तद्वत् । स च यज्ञियः यज्ञार्होऽग्निः । "यज्ञर्त्वि-

१ P P² वृष्ण्ये ।. We with Cp and the Saṁhitâ which is based on A B C K R.

1 S' जगंतिनिर्वा॰. 2 S' द्रष्टारम्. 3 S' दृष्ट्यादौ. 4 S' ॰वर्षित.

ग्म्याम्॰" इति घः ॥ यज्ञियान् यज्ञार्हान् यष्टव्यान् ऋतून् अभिगन्तॄन् यद्वा यज्ञियान् यज्ञियेषु ऋतुषु कालेषु तत्तद्विहितकाले यष्टव्यान् देवान् यजतीति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

रपद् गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥१९॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । नः । मनः ।
इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥ १९ ॥

गन्धर्वीः गन्धर्वस्य उदकधारकस्य भरतस्य आदित्य[स्य स्वभूता भारती अप्या योषणा च अप्संबन्धिनी अप्स्वायिनी युवतिः सरस्वती च रपत् रपतु स्पष्टं वक्तु मद्द्वारा अग्निं स्तौतु । नदस्य नादे स्तोतुर्मम स्तोत्ररूपे नादे कर्तव्ये ध्वनौ नो मनः मम मनः परि पातु] परितो रक्षतु । भारती सरस्वती चेति शेषः । अनन्तरम् इष्टस्य फलस्य यागस्य वा मध्ये नः अस्मान् अदितिः देवमाता देवी नि धातु स्थापयतु इष्टं योजयतु । भ्राता भरणकर्ता भ्रातृवत् हितकारी ज्येष्ठः गुणैः प्रशस्यः प्रथमोग्निः । ॥प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति [नि॰२,२२] इति निरुक्तम् ॥ । वि वोचति विवक्तु[1] साधु यष्टा [अयम् इति] मयि ब्रवीत्वित्यर्थः । ॥वि वोचति । "[2]लिङ्याशिष्यङ्" इति विहितोऽङ् प्रत्ययो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः । "वच उम्" इति अङ्प्रत्ययनिबन्धन उमागमः ॥ ॥

दशमी ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।

1 S' विवक्तुं. 2 So S'. Should we read लिङ्याशिष्यङ् इति अङ् प्रत्ययः । इतश्चेति विहित इकारलोपो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः ?

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ २० ॥ (२)

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुऽमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वःऽवती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥ २० ॥ (२)

सो चित् सैव खलु भद्रा भन्दनीया कल्याणी क्षुमती मन्त्ररूपशब्दवती । प्रातरनुवाकादौ बहुभिरुषस्यसूक्तैः शस्यमानत्वात् । अथ वा तस्मिन् काले पक्ष्यादीनां प्रबुद्धानां शब्ददर्शनात् क्षुमती । यशस्वती । यश इति अन्ननाम । अन्नवती मनुष्योपभोगार्थेन अन्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती । तथा स्ववती स्वः आदित्यः । तद्वती । तदविनाभावात् । ॥“छन्दसीवनिपौ॰” इति मतुपो वत्वम् ॥ । एवंरूपा उषाः मनवे मनुष्याय । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । मनुष्याणां व्यवहाराय यजमानाय वा तस्याग्निहोत्राद्यर्थाय उवास प्रादुरभूत् । तमो निराचकारेत्यर्थः । यत् यदा ईम् एनम् उशन्तम् कामयमानं होतारम् देवानाम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा अग्निम् उशताम् यज्ञार्थं कामयमानानां यजमानानां तेषां विदथाय यज्ञाय देवानां हविःप्रापणाय अनु क्रतुम् तत्रतत्र क्रतौ तत्तत्क्रत्वर्थं जीजनन् अजीजनन् उदपादयन् अध्वर्यवः ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषिरः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ २१ ॥

१ P जीजनत् । Cp जीवनम् । २ P omits the avagraha. We with P Cp. ३ Cp उशताम् ।

1 So S'. We should have मादुपधायाश्च &c. instead of छन्दसी &c. 2 S' inserts अनुष्ठानाय उवास प्रादुरभूत् तमोनिराचकार after this. 3 S' कामयमानानां भ्राजन्तं दीप्यमानं.

अर्ध । त्यम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अभरत् । इषिरः । श्येनः । अध्वरे ।
यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥ २१ ॥

अध अथ अनन्तरं त्यम् तम् । "तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत्" [तै० ब्रा० ३. २. १. १] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । द्रप्सम्[1] देवैर्मनुष्यैश्च भक्षणीयं सोमम् । कीदृशम् । विभ्वम् महन्नामैतत् । महान्तं विचक्षणम् विद्रष्टारम् एवंलक्षणं सोमम् इषिरः प्रकृष्टगमनः एषणां[2] प्राप्तः अग्न्यादिदेवैः प्रार्थितो वा श्येनः शंसनीयगतिः सौपर्णो विः पक्षी अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते सति आभरत् आहरत् आहृतवान् । गायत्री सुपर्णरूपं धृत्वा द्युलोकात् सोमम् आहरद् इत्येतद् आख्यानम् "तृतीयस्याम्[3] इतो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत" [तै० ब्रा० ३. २. १. १] "कद्रूश्च वै सुपर्णी चास्पर्धेताम्" [तै० सं० ६. १. ६. १] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । एवम् आहृते सोमे यदि यदा आर्याः सर्वैरभिगन्तव्या विशः प्रजाः यजमाना दस्मम् दर्शनीयम् अग्निं होतारम् होमनिष्पादकम् । ॥ जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः इति निरुक्तम् [नि० ७. १५] ॥ । होतृत्वेन वृणते वरणं कुर्वन्ति पुरस्कुर्वन्ति अध [अथ] अनन्तरं सोमस्य अग्नेश्च सिद्धत्वाद् धीः । कर्मनामैतत् । अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म अजायत जायते निर्वृत्ता भवति । अग्निम् अन्तरेण[4] कस्यचिदपि कर्मणः असिद्धेः यदी विशो वृणते अध धीरजायतेति अग्नेर्होतृत्वोपयोगित्वेन[5] स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।
विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यो वाजं ससवाँ उपयासि[1] भूरिभिः ॥२२॥

१ B V उपयासि. Dc उपयासि corrected to उपयासि. We with A C K^m R.

1 S′ has here a blank for about five letters. 2 S′ एषणां. 3 S′ तृतीयं यस्या°. 4 S′ °अन्तरेणास्य° for अन्तरेण कस्य°. 5 S′ अग्नेराहत्योप° for अग्नेर्होतृत्वोप°.

सदा। असि। रण्वः। यवसाऽइव। पुष्यते। होत्राभिः। अग्ने। मनुषः। सुऽअध्वरः।

विप्रस्य। वा। यत्। शशमानः। उक्थ्यः। वाजम्। ससऽवान्। उपऽयासि। भूरिऽभिः॥ २२॥

हे अग्ने स्वध्वरः शोभनयागः सुष्ठु यागस्य निर्वर्तकस्त्वं [मनुषः मनुष्यस्य स्वभूताभिः] होत्राभिः होमसाधनाभिः आज्यादिभिः पुष्यते पोषयित्रे यजमानाय तदर्थं सदा सर्वदा रण्वः रमणीयः दर्शनीयोसि। तत्र दृष्टान्तः। यवसेव यवसा हरिततृणादिना गवादिरिव। स यथा पुष्यते स्वामिने रमणीयो भवति तद्वत्। [यत्] यस्त्वं शशमानः शंसन् यजमानं प्रशंसन् उक्थ्यः स्तोतव्यश्च सन् विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य वाजम् अन्नं हविर्लक्षणं ससवान् संभजमानः भूरिभिः बहुभिः कामैः सहितस्त्वं बहुभिर्देवैः सहितो वा उपयासि उपगच्छसि। यत एवं करिष्यसि अतस्त्वं यजमानस्य सदा रण्वोसीति संबन्धः॥

तृतीया॥

उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती॥ २३॥

उत्। ईरय। पितरा। जारः। आ। भगम्। इयक्षति। हर्यतः। हृत्तः। इष्यति।

विवक्ति। वह्निः। सुऽअपस्यते। मखः। तविष्यते। असुरः। वेपते। मती॥२३॥

हे अग्ने त्वं पितरा पितरौ मातापितरौ। "पिता मात्रा" इत्येकशेषः। अत्र द्यावापृथिव्यौ गृह्येते। "द्यौः पितः पृथिवि मातः" [तै॰ब्रा॰२.८.६.५] "द्यौः पिता पृथिवी माता" [तै॰ब्रा॰३.७.५.४] इत्यादिश्रुतिषु तथा श्रवणात्। तौ उदीरय उद्गमय यज्ञं प्रति प्रेरय। यद्वा तावकं तेजः पितरौ प्रति उदीरय उद्गमय। अत्यन्तं प्रज्वलितो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः जार आ भगम्। जारः आदित्यः रात्रे-

१ PP̊ उपऽयासि।. Cp उप। यासि।.

र्जरयिता । ⌛जार इव भगम् आदित्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिते-ति यास्कः [नि॰ ३. १६] ⌛ । आ इति इवार्थे । जार इव आदित्य इव । स यथा भगम् भजनीयं स्वप्रकाशं द्यावापृथिव्यौ प्रति प्रेरयति तद्वत् । लौकिको जारो भगम् योनिमिव इत्ययं दृष्टान्तस्तु स्पष्टं प्रतीयत एव । अथ वा जरा स्तुतिः । तत्कृत्त्वेन तत्संबन्धी जारः स्तोता । स च भगम् भजनीयं त्वाम् आ । ह्वयति इत्यध्याहारः । अत उदीरयेति संबन्धः ॥ अथ परोक्षम् आह । इयक्षति यष्टुम् इच्छति यान् देवान् यजमानः । ⌛यजतेः सन् । अभ्यासस्य छान्दसं संप्रसारणम् ⌛ । तान् हर्यतः कमनीयः स्पृहणीयोग्निः हृत्तः हृदयात् हृदयेनैव इष्यति इच्छति । स्वयं कर्तुम् इति शेषः ॥ किं च वह्निः हविषां वोढाग्निः मखः मखसाधनो मंहनीयो वा स्वपस्यते शोभनकर्म कर्तुम् इच्छते । ⌛"सुप आत्मनः क्यच्" । "नः क्ये" इति नियमात् पदसंज्ञाया अभावाद् रुत्वाभावः ⌛ । यजमानाय विवक्ति ब्रवीति । अभिलषितं तवेष्टं दास्यामीति भाषत इत्यर्थः । तथा तविष्यते । ⌛तविषिर्वृद्ध्यर्थः ⌛ । वर्धिष्यते यजमानाय असुरः बलवान् अग्निः मती मत्या कर्मणा यागेन निमित्तेन वेपते कम्पते चलति आगच्छति ॥

चतुर्थी ॥

यस्ते॑ अग्ने सुम॒तिं मर्तो॑ अख्य॒त् सह॑सः सू॒नो अति॒ स प्र शृ॑ण्वे ।
इषं॑ दधा॑नो॒ वह॑मानो॒ अश्वै॒रा स द्यु॒माँ अम॑वान् भूषति॒ द्यून् ॥ २४ ॥

यः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । मर्तः॑ । अख्य॑त् । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । अति॑ । सः । प्र । शृ॒ण्वे॒ ।
इष॑म् । दधा॑नः । वह॑मानः । अश्वैः॑ । आ । सः । द्यु॒ऽमान् । अम॑ऽवान् । भू॒ष॒ति॒ । द्यून् ॥ २४ ॥

---

१ B V Dc अमवान्भूषति. We with A C K^m R. २ P अक्षत् |. We with P̊ Cp. ३ Cp भूषतिं |.

---

1 S′ त्वान्. 2 So S′. Is स्वयं a mistake for स्वकीयान् ?

हे अग्ने ते तव सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् अनुग्रहलक्षणां यो मर्तः मरणधर्मा मनुष्यो यजमानः अख्यत् कथयति परस्मै । स्वयं प्राप्तो भवतीत्यर्थः । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानो जायत इति तादृशाग्ने स त्वयानुगृहीतो यजमानः अभिं आभिमुख्येन सर्वतः प्र शृण्वे प्रकर्षेण श्रूयते । ⌛शृणोतेर्लिटि "छन्दस्युभयथा" इति लिटः सार्वधातुकत्वात् "श्रुवः शृ च" इति श्नुप्रत्ययः⌛ । सर्वत्र विश्रुतो भवति । किं च [स] त्वयानुगृहीतो यजमानः इषम् सर्वैरेषणीयम् अन्नं दधानः धारयन् बह्वन्नः सन् तथा अश्वैः बहुभिर्वहमानः अश्वैरुह्यमानो रथगामी भूत्वा द्युमान् दीप्तिमान् अमवान् बलवान् सन् द्यून् । अहर्नामैतत् । बहून् दिवसान् आ भूषति आभवति । सर्वम् अधिष्ठाय वर्तते । यद्वा भूषति बुभूषति द्युमान् अमवांश्च भवितुम् इच्छति । ⌛भवतेः सनि "सनि ग्रहगुहोश्च" इति इडभावः । "इको झल्" इति किच्वाद् गुणाभावः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्वित्वाभावः⌛ ॥

पञ्चमी ॥

श्रुधी नो॑ अग्ने॒ सद॑ने स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्नुम् ।
आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे॒ माकि॑र्दे॒वाना॒मप॑ भूरि॒ह स्याः॑ ॥ २५ ॥

श्रुधि । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सद॑ने । स॒धऽस्थे॑ । यु॒क्ष्व । रथ॑म् । अ॒मृत॑स्य । द्र॒वि॒त्नुम् ।
आ । नः॒ । व॒ह॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । माकिः॑ । दे॒वा॒नाम् । अप॑ । भूः॒ । इ॒ह । स्याः॒ ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् आह्वानं श्रुधि शृणु । कुत्रेति उच्यते । सदने सीदत्यत्रेति सदनं गृहं तत्र । कीदृशे सधस्थे सहस्थाने । ⌛"सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः⌛ । देवानां साधारणे यागगृहे । तदर्थम् अमृतस्य उदकस्य द्रवित्नुम् द्रावकं रथं युक्ष्व योजय । किं च त्वं नः अस्माकम् अर्थाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ । कीदृश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते तादृश्यौ तदुपजीव्यत्वात् तत्पुत्र-

1 S′ has a space for fifteen or sixteen letters after °लिटि. 2 S′ गुणा° for द्वित्वा°.
3 S′ सहा° for सधा°.

अनु सूर्यं उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ७ ॥

अनु । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः । जातऽवेदाः ।

अनु । सूर्यः । उषसः । अनु । रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान ॥ २८ ॥

प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः । जातऽवेदाः ।

प्रति । सूर्यस्य । पुरुऽधा । च । रश्मीन् । प्रति । द्यावापृथिवी इति । आ । ततान ॥ २८ ॥

नवमी ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।
देवो यन्मर्तान् यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ २९ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्रावे[1] । भवतः । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥ २९ ॥

अत्र द्यावापृथिव्यौ यष्टुम् इच्छन् तयोर्यागस्य अग्निसव्यपेक्षत्वाद् अग्निं स्तौति । द्यावा । ＿“दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः＿ । द्यौः[1] तथा क्षामा क्षमा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । ＿व्यवहितप्रयोगश्छान्दसः । यद्वा द्योशब्दस्य द्विवचनं द्यावेति[2] । द्यावौ । क्षामा[शब्दस्य द्विवचनं क्षामेति] । क्षामे । द्वन्द्वस्य युगपदधिकरणवचनत्वात् परस्परापेक्षया

१ Cp ॰ऽस्रावे ।.

1 S′ द्यौ॰. 2 S′ inserts च after ॰वेति.

उभयोरपि द्विवचनत्वम् ॥ । द्यावापृथिव्यौ । ह इति प्रसिद्धौ । प्रथमे ह मुख्ये खलु [सत्यवाचा] सत्यवाचौ सत्यस्तुतिके । सर्वदेवमनुष्याद्याश्रयत्वात् सर्वोपकारकत्वाच्च तद्विषया स्तुतिरूपा वाक् सर्वापि सत्यैव विद्यमानगुणैव । ते ऋतेन यज्ञेन निमित्तेन यज्ञार्थम् अभिश्रावे अभितः श्रूयेते इति अभिश्रावे स्तोतुः श्रवणयोग्ये भवतः । कदेति उच्यते । यत् यदा देवः द्योतमानोग्निः मर्तान् मनुष्यान् यजथाय यागाय यज्ञार्थं कृण्वन् कुर्वन् होता होमनिष्पादको देवानाम् आह्वाता वा प्रत्यङ् यजमानाभिमुखं स्वम् स्वीयम् असुम् प्रज्ञां यागविषयां बलं वा ज्वालालक्षणं यन् गच्छन् प्राप्नुवन् सीदत् निषीदति । तदा अभिश्रावे भवत इति संबन्धः ॥

दशमी ॥

दे॒वो दे॒वान् प॑रि॒भूर्ऋ॒तेन॒ वहा॑ नो ह॒व्यं प्र॑थ॒मश्चि॑कि॒त्वान् ।
धू॒मके॑तुः स॒मिधा॒ भार्ऋ॑जीको म॒न्द्रो हो॒ता॒ नित्यो॑ वा॒चा यजी॑यान् ॥ ३० ॥ (३)

दे॒वः । दे॒वान् । प॒रि॒ऽभूः । ऋ॒तेन॑ । वह॑ । नः॑ । ह॒व्यम् । प्र॒थ॒मः । चि॒कि॒त्वान् ।
धू॒मऽके॑तुः । स॒म्ऽइधा॑ । भाःऽऋ॑जीकः । म॒न्द्रः । होता॑ । नित्यः॑ । वा॒चा ।
यजी॑यान् ॥ ३० ॥ (३)

हे अग्ने देवः द्योतमानः प्रकृष्टज्वालस्त्वम् ऋतेन यज्ञेन देवान् यष्टव्यान् परिभूः परिभवन् स्वाधीनान् कुर्वन् प्रथमः मुख्यः सन् चिकित्वान् एतेत्र यष्टव्या इति जानन् नः अस्माकं हव्यम् हविः वह प्रापय देवान् प्रति गमय[3] । अथ अग्निं बहुधा प्रशंसति[4] । धूमकेतुः धूमेन प्रज्ञायमानः समिधा समिन्धनसाधनेन काष्ठादिना भार्ऋजीकः भासमानदीप्तिः प्रकृष्टज्वालः मन्द्रः मोदमानः मादयिता वा होता देवानाम् आ-

१ ABK^m V D^c भार्ऋचीको. We with CR. २ Cp वहा॑नः ।. PP^2 वहानः ।. ३ P °र्ऋनीकः ।. Cp °र्ऋचीकः ।. ४ Cp नि॒त्यः ।.

1 S′ श्रूयते. 2 S′ inserts देवः. 3 S′ पमय for प्रति गमय. 4 S′ प्रशंसन्ति.

ज्ञाता नित्यः अविनाशी वाचा स्तुतिरूपया यजीयान् अतिशयेन यष्टा यष्टव्यो वा । उक्तमहिमोपेतः सन् हव्यं वहेति संबन्धः ॥

इत्यष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

चतुर्थसूक्ते प्रथमा ॥

अर्चा॑मि वां॒ वर्धा॒याऽपो॑ घृतस्नू॒ द्यावा॑भूमी शृणु॒तं रो॑दसी मे ।

अहा॒ यद् दे॒वा असु॑नीति॒मायन् मध्वा॑ नो॒ अत्र॑ पि॒तरा॑ शिशीताम् ॥३१॥

अर्चा॑मि । वा॒म् । व॒र्धाय । अ॒पः । घृ॒त॒स्नू॒ इति॑ घृ॒तऽस्नू । द्यावा॑भूमी॒ इति॑ । शृणु॒तम् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । मे॒ ।

अहा॑ । यत् । दे॒वाः । असु॑ऽनीतिम् । आय॑न् । मध्वा॑ । नः॒ । अत्र॑ । पि॒तरा॑ । शि॒शी॒ता॒म् ॥ ३१ ॥

हे घृतस्नू उदकस्य सारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ वाम् युवयोः अपः कर्म वर्धाय अभिवृद्धये । ⌛वृधेर्घञन्तत्वाद् आद्युदात्तः⌛ । अर्चामि स्तौमि । तदर्थम् हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोधयित्र्यौ द्यावापृथिव्योर्मध्ये सर्वेषां प्राणिनां निरोधात् । अथवा रोदयित्र्यौ वृष्टिफलयोः प्रतिबन्धेन । एवंरूपे द्यावापृथिव्यौ मे मम शृणुतम् । स्तुतिम् इति शेषः ॥ अथ परोक्षम् आह । यत् येषु अहा अहस्सु देवाः । दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः । युवयोः स्तोतारः ऋत्विजः असुनीतिम् असूनां बलानां नयनम् [आयन्] अगच्छन् स्वकीयं बलं यज्ञार्थम् अकुर्वन् । अत्र एषु दिवसेषु पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ नः अस्माकं मध्वा । ⌛द्वितीयार्थे तृतीया⌛ । मधु उदकं शिशीताम् संस्कुरुतां प्रयच्छताम् । यद्वा मध्वा मधुना उदकेन नः अस्मान् शिशीताम् संस्कुरुताम् । उदकमदानेन वर्धयताम् इत्यर्थः । अग्निसाहचर्याद् अनयोः स्तुतिः । ⌛शिशीताम् इति । शो तनूकरणे । लोटि छान्दसं रूपम्⌛ ॥

१ B K̄ R घृतस्नु. Dc घृतस्नु corrected to घृतस्नू. We with C V. २ B दे॑वा. R दे॒वा (=दे॑वा?). V दे॑वा. Dc °दे॒वा corrected to °दे॑वा. We with K C. ३ P अर्धाय ।. ४ P̄ P आपः ।. Cp आपः ।. ५ Cp रोद॑सी° ।.

1 S' जारयित्र्यौ. 2 S' सुस्वंस्कुरुताम्. 3 S' वर्धयतम्.

द्वितीया ॥

स्वावृग् देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वाः ॥ ३२ ॥

देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः स्वावृक् सुष्ठु आवर्जकं सर्वप्राण्यावर्जकं स्वाधीनकर्तृ अमृतम् अमृतवद् उपकारकम् उदकं यदि यदा गोः रश्मेः सकाशाद् उत्पद्यते अतः अस्माद् अमृताद् वृष्ट्युदकात् जातासः जाता ओषधयः उर्वी उर्व्यौ महत्यौ द्यावापृथिव्यौ धारयन्ते [1]अधारयन्त । भूमिष्ठानां द्युस्थानां च प्राणिनां तिलव्रीह्याद्योषध्युपजीवित्वात् तल्लोकनिवासिनां धारणेन तद्धारकत्वोपचारः । किं च यत् [यदा] एनी श्येता तव दीप्तिः । ॥"वर्णाद् अनुदात्तात्°" इति [[2]एतशब्दात् ङीप् तकारस्य नकारश्च]॥ । दिव्यम् दिवि भवं घृतम् क्षरद्[3] वाः सर्वलोकच्छादकम् उदकं दुहे दुग्धे हे अग्ने ते तव तद् यजुः । युज्यत[4] इति यजुः कर्म तत् कर्मजनितम् उदकं विश्वे सर्वे देवा अनु गुः अनुगच्छन्ति । उदकाभिवृद्धानां व्रीह्यादीनाम् अनुगतिरेव उदकानुगतिरित्युच्यते । यद्वा इज्यत इति यजुः । ॥यजिरत्र दानार्थः॥ । तव तद् दानम् उदकविषयं विश्वे सर्वे देवाः । ॥दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः॥ । स्तोतार ऋत्विजः अन्वगुः अनुयान्तीति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे[3] कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।

---

१ K यजुर्गुर्दुहे. We with A B C R V Dc. २ Cp वाः।. ३ B जगृहे. We with A C R K V Dc.

---

1 S' धारयन्त धारयन्त. 2 S' has in place of this a blank for about ten letters. 3 S' has उदकं after क्षरद् also. 4 S' युज्येत.

मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवांछ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ३३ ॥

किम् । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चकृम । कः । वि । वेद ।

मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥ ३३ ॥

राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातिर्यमो नः अस्माकं संबन्धि किंचिद्धविरादिकं किं स्वित् जगृहे गृह्णाति । कत् कदा अस्य यमस्य प्रीणनं व्रतम् कर्म यमप्रीतिकरं नित्यनैमित्तिकरूपं कर्म अति चकृम अतिक्रमं कृतवन्तः स्मः । को वि वेद तत् को जानाति । अविद्यमानं ज्ञातुं [कः शक्नोति] । यमविषयापराधपरिहारोस्तीत्याह । देवान् ह्वातव्यान् जुहुराणः आह्वयन् । ⌛ ह्वृ कौटिल्ये । कानचि रूपम् । धातूनाम् अनेकार्थत्वाद् अत्र ह्वयत्यर्थः ⌛ । मित्रः मित्रवद्धितकारी अग्निर्विद्यते । चित् हि स्म इति पादपूरणाः । सर्वं स एव परिहरिष्यतीत्यर्थः । यातॄन् देवानभिगच्छतो नः अस्मान् रक्षितुं श्लोको न । नेति उपमार्थे । श्लोकः स्तुतिः । स्तुतिर्यथास्ति एवं वाजोपि हविर्लक्षणम् अन्नं च विद्यते । अस्मान् रक्षितुं स्तुत्या हविषा च अग्निं परितोष्य तन्मुखाद् यमस्यापराधं परिहरिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

चतुर्थी ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥

दुःऽमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सऽलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवाति । यमस्य । यः । मनवते । सुऽमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रऽयुच्छन् ॥ ३४ ॥

१ B मित्रश्चिद्धि. We with ACKRVDc. २ BACKV देवान्छ्लो°. We with R Dc. ३ KVDc यातानपि. We with ABCR. ४ P यताम् ।. Cp यातान् ।. ५ P °मतु ।. ६ Cp पाहि ।.

पूर्वत्र "सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति" [२] इत्यत्र यमेन स्वसृभूताया यम्याः या संभोगप्रार्थना निराकृता तां स्मारयन्नाह । अत्र अस्मिन् । कृते सतीति शेषः । यद्वा अत्र यम्याः संभोगविषये अमृतस्य अमरणस्य यमस्य नाम नामधेयं दुर्मन्तु दुर्मननं दुर्वचम् । भवतीति शेषः । कथं भवतीत्याशङ्क्य तत्र कारणम् आह सलक्ष्मेति । यत् यस्मात् कारणात् यमस्य यमीम् इच्छतः । अथ वा यत् यस्मै संभोगम् अङ्गीकुर्वते यमाय इति व्याख्येयम् । सलक्ष्मा समानोदरा स्वसा यमी संभोगानन्तरं विषुरूपा भिन्नरूपा भार्यारूपा भवाति भवेत् । अतः स्वभगिनीभर्तेति यमस्य दुर्वचं नाम भवेद् इत्यर्थः ॥ तथा सति यश्च पुमान् यमस्य राज्ञो नाम सुमन्तु सुवचं नाम मनवते मनुते स्तौति[2] । ⌛ मनु अवबोधने । लेटि तनादित्वाद् उप्रत्ययः । "लेटोडाटौ" इति अडागमः । आगमस्य अनुदात्तत्वेन विकरणस्वरः ⌛ । तं स्तोतारम् हे ऋष्व दर्शनीय अग्ने त्वम् अप्रयुच्छन् अमाद्यन् विस्मरणम् अकुर्वाणः पाहि रक्ष । एवं यमस्य निन्दानुकीर्तनदोषपरिहारप्रार्थनारूपेण अग्नेः स्तुतिः ॥

पञ्चमी ॥

यस्मि॑न् दे॒वा वि॒दथे॑ मा॒दय॑न्ते वि॒वस्व॑तः॒ सद॑ने धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॑ ज्योति॒रद॑धुर्मा॒स्य॑१॒क्तून् परि॑ द्योत॒निं च॑रतो॒ अज॑स्रा ॥ ३५ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । वि॒दथे॑ । मा॒दय॑न्ते । वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॑ । ज्योतिः॑ । अद॑धुः । मा॒सि । अ॒क्तून् । परि॑ । द्यो॒त॒निम् । च॒र॒तः॒ ।
अज॑स्रा ॥ ३५ ॥

यस्मिन् अग्नौ सति यज्ञनिर्वर्तकत्वेन अग्नौ विद्यमाने सति देवा इन्द्राद्याः विदथे यज्ञे मादयन्ते माद्यन्ति । यस्मिन् सति मनुष्या विवस्वतः सूर्यस्य सदने स्थाने सूर्यलोके धारयन्ते वर्तन्ते । कर्मफलम् उपभुञ्जानाः सुखेन अवतिष्ठन्ते । येन[3] वा अग्निना देवाः सूर्ये ज्योतिः लो-

१ A R have no kampa. C °मास्य॒क्तून्परि॑. We with B K̄ V Dc. २ Cp मा॒सि ।

1 S′ संभोगा°. 2 S′ has स्तो for स्तौति. 3 S′ एन.

कत्रयप्रकाशकं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । एवं मासि मास्यते परिमीयत इति माश्चन्द्रः । "पद्दन्नोमास्॰" इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । तस्मिन् अक्तून् व्यञ्जकान् तमोनिवर्तकान् रश्मीन् अग्नेः सकाशाद् आहृत्य देवाः स्थापितवन्तः । यद्वा अक्तवो रात्रयः । चन्द्रमसि रात्रीः [स्थापितवन्तः] । यस्माद् एवं तस्माद् द्योतनिम् द्योतमानम् अग्निं तौ चन्द्रसूर्यौ अजस्रम् सततं परि चरतः ॥

षष्ठी ॥

यस्मिन् देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये[3] न वयमस्य विद्म[1] ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । सम्ऽचरन्ति । अपीच्ये । न । वयम्[2] । अस्य । विद्म ।
मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् मन्मनि मन्तव्ये स्थाने वरुणाख्ये देवाः यष्टव्याः संचरन्ति । कीदृशि स्थाने । अपीच्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने । अस्य वरुणस्य तत् स्थानं न वयं विद्म न जानीमः । [अत्र] अन्तर्हितस्थाने[3] स्थिताय देवसंचारास्पदाय वरुणाय नः अस्मान् अनागान् अनागसः सविता देवः अदितिः देवमाता द्यौः मित्रश्च हे अग्ने त्वदनुग्रहाद् वोचत् ब्रवीतु । वोचद् इति प्रत्येकं संबध्यते ॥

सप्तमी ॥

सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।
स्तुष ऊ षु[3] नृतमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥

---

१ B V Dc विद्म. We with A C K[m] R. २ P[3] व्ययम्. ३ Sâyaṇa's text has वो after षु as in *Rigveda* (VIII. 24. 1), but the word is not found in A B C K[m] R V P P[3] J Dc, nor in Sâyaṇa's commentary.

1 S′ अक्तूनव्यंजकान्. 2 S′ अग्निना. 3 S′ ॰स्थान. 4 S′ सविता च.

सखायः । आ । शिषामहे । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

स्तुषे । ऊं इति । सु । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ ३७ ॥

हे सखायः सखिभूताः परस्परं प्रेमवन्तः वयं वज्रिणे वज्रोपेताय । अनेन अतिशयितवीर्यत्वम् अस्य उक्तं भवति तेन च तस्य अवश्ययष्टव्यतावगम्यते[1] । तादृशाय इन्द्राय देवाय ब्रह्म परिवृढं कर्म आ शिषामहे आशास्महे । कर्तुम् इति शेषः । ॐआङः शासु[2] इच्छायाम् । लेटि आडागमः । "शास इदङ्हलोः" इति विहितम् इत्त्वम् अत्र व्यत्ययेन भवति । "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम्ॐ । अथ वा अयम् अर्थः । सखायो वयम् । यजमाना[3] इति शेषः । अस्मिन् पक्षे सखायः इन्द्रस्य सखिभूता इत्यर्थः । तत्सखित्वं च हविःप्रदानाभिमतफलप्रदानाभ्याम्[4] इति मन्तव्यम् । उ अपि च नृतमाय नेतृतमाय । नृणां मध्य इति शेषः । सर्वेषां देवानां मुख्यायेत्यर्थः । धृष्णवे धर्षकाय शत्रूणां प्रच्यावकाय एवंरूपाय इन्द्राय तत्प्रीणनाय स्तुषे स्तौमि । अथ वा एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणोपेताय इन्द्राय स्तुषे स्तोतुम् । ॐष्टुञ् स्तुतौ । तुमर्थे क्सेप्रत्ययःॐ । ब्रह्म स्तुतिसाधनं मन्त्रजातम् आ शिषामहे इच्छाम इति योजना ॥

अष्टमी ॥

शवसा ह्यसि श्रुतो[1] वृत्रहत्येन वृत्रहा ।

मघैर्मघोनो अति शूर दाशसि[2] ॥ ३८ ॥

शवसा । हि । असि[3] । श्रुतः[4] । वृत्रऽहत्येन । वृत्रऽहा ।

मघैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ ३८ ॥

पूर्वमन्त्रे वज्रिणे ब्रह्म आ शिषामह इत्युक्तम् । अनेन मन्त्रेण तस्य महत्त्वं वर्णयन् स्वाभिमतम् आशास्ते । हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता[5]

१ A श्रितो. C श्रितो changed to शृतो. R P शृतो. We with B K^m P^२ V Dc. २ P^२ दासस्ति. We with A B C K^m P R V Dc. ३ P अस्ति ।. ४ P श्रृतः ।. Cp श्रितः ।.

1 S' °ताचगम्यते. 2 S' शसु. 3 S' has वयं repeated after यजमाना. 4 S' °प्रदाभ्या°. 5 S' हन्तः.

बलवतोऽसुरस्य हन्ता त्वं वृत्रहत्येवं[1] वृत्रहननेनेव यथा त्वं श्रुतः एवं शवसा । बलनामैतत् । बलेन गोत्रभेदनबलनमुच्याद्यसुरविनाशकरणादिरूपसामर्थ्येन श्रुतः[2] विख्यातोसि तेन युक्तो भवसि । यस्माद् एवम् अतो मघैः मंहनीयैर्बहुविधैर्धनैः मघोनः धनवतः बहुविधैर्धनैराढ्योहम् इति मन्यमानस्य आढ्यस्य । धनम् इति शेषः । हे शूर विक्रान्त त्वं तद्धनम् अति दाशसि अतिप्रयच्छसि । मह्यम् इति शेषः । त्वदर्थं यागम् अकुर्वाणस्य धनं तव यष्ट्रे मह्यं प्रयच्छेत्यर्थः । "अयज्वनो विभजन्नेति वेदः" [ऋ॰ १. १०३. ६] । "आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः" [ऋ॰ ३. ५३. १४] इत्यादिश्रुतेः ॥

नवमी ॥

स्त्रेगो न क्षामत्येषि पृथिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो[2] अग्निर्वने न व्यसृष्ट[3] शोकम् ॥ ३९ ॥

स्त्रेगः । न । क्षाम् । अति । एषि । पृथिवीम् । मही इति । नः । वाताः । इह । वान्तु । भूमौ ।
मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । युज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ३९ ॥

[स्त्यायति[5] संघातेन बाहुल्येन शब्दं करोति वर्षास्विति स्त्रेगो मण्डूकः ।] स यथा क्षाम् क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षा मही तां यथा अत्येति । वर्षाकाले भुवं परित्यज्य अप्सु प्लवत इत्यर्थः । एवं त्वं पृथिवीम् अत्येषि अतिगच्छसि ऊर्ध्वं गच्छसि । अथ वा अतीति अभीत्यस्यार्थे । अभिगच्छसि सर्वां पृथिवीम् । महीति[4] पृथिवीविशेषणम् । महतीम् इत्यर्थः । ⌛ अमः स्थाने सुः ⌛ । अथ वा महीति[4] उत्तरत्र वाता इत्यनेन संबध्यते । किं च मही महान्तो वाता वायवः इह भूमौ नः

१ So A B C K[m] R P P[2] V Dc. २ K[m] V Dc युज्यमानोऽग्नि॰. We with A B C R. ३ B V Dc व्यसृष्ट. We with A C K[m] R.

1 S' वृत्रत्यैव. 2 So S'. 3 S' श्रुतः. 4 S' समानस्य. 5 S' has here a lacuna for twelve letters.

अस्माकं वान्तु । अग्निसहायत्वेनेति शेषः । यद्वा अस्माकं सुखायेति योज्यम् । किं च मित्रः सर्वप्राणिनां मित्रभूतः एतन्नामको देवः नः अस्माकम् अर्थाय अत्र अस्मिन् कर्मणि युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्टेति उत्तरत्र संबन्धः । तथा वरुणोपि देवो युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्ट । नाशयत्वित्यर्थः । सृज विसर्गे । अस्माद् दैवादिकात् लुङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वने न अग्निर्यथा तृणगुल्मादिकं कात्स्न्र्येन विसृजति दहति एवम् इति ॥

दशमी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं जनानां राजानं भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत् ते नि वपन्तु सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तऽसदम् । जनानाम् । राजानम् । भीमम् । उपऽहत्नुम् । उग्रम् ।
मृड । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । अस्मत् । ते । नि । वपन्तु । सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

अत्र अग्निरूपो रुद्रः स्तूयते । "रुद्रो वै क्रूरः" [तै० सं० ६.१.७.७] ["एष रुद्रो] यद् अग्निः" [तै० ब्रा० १.१.५.८] इति श्रुतेः । अत्र स्तोता स्वात्मानमेव संबोध्य ब्रूते । हे स्तोतस्त्वं [श्रुतम् प्रसिद्धं] गर्तसदम् । "श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते" [नि० ३.५.] इति निरुक्तोक्तेर्गर्तः शवदाहप्रदेशः । तत्र सीदतीति गर्तसदः । प्रसिद्धो गर्तो वा परिगृह्यते । तस्य अरण्ये संचाराद् गर्तसदनं युज्यते । पुनः कीदृशम् । जनानां किरातपिशाचादिजनानां राजानम् स्वामिनम् । तथा भीमम् बिभेति अस्माद् इति भीमं भयजनकम् । तथा उपहत्नुम् उपेत्य हन्तारम् । उग्रम् उद्गूर्णबलम् । एवंमहानुभावं रुद्रम् हे आत्मन् स्तुहि स्तुतिं कुरु ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे रुद्र । सर्वप्राणिनो माम् अनिष्ट्वा

१ P P[2] स्तुहि ।. २ P श्रुतम् ।. Cp सुतम् ।.

1 S′ व्यसृष्टवान् नाश० for व्यसृष्ट । नाश०. 2 S′ अमिष्ट्वा.

नश्यन्तीति स्वयं[1] रौति इति रुद्रः । ⧗रुद्रो रौतीति सतः [नि° १०. ५.] इति निरुक्तम्⧗ । अथ वा देवैर्भर्त्सितः सन् स्वयम् अरोदीद् इति रुद्रः । "सोऽरोदीत् । यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति श्रुतेः [तै° सं° १. ५. १. १] । यद्वा रुद् दुःखं दुःखहेतुभूतं पापं वा । तद् द्रावयतीति रुद्रः । स्वसेवकानां दुःखस्य द्रावकत्वं श्रुत्यागमप्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं स्तवानः । ⧗कर्मणि कर्तृप्रत्ययः⧗ । अस्माभिः स्तूयमानः सन् मृड सुखय अस्मान् । अतस्ते सेन्यम् सेनाः अस्मत् अस्मत्तः अन्यम् तव द्वेष्टारं नि वपन्तु । ⧗वपिरत्र प्राप्त्यर्थः⧗ । नितरां प्राप्नुवन्तु । अथ वा सेन्यम् तव सेनार्हम् । ⧗"तद् अर्हति" इति यः⧗ । अन्यम् इति व्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे सेना इति शेषः सामर्थ्याल्लभ्यते ॥

इति अथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके

चतुर्थं सूक्तम् ॥

पितृमेधकर्मणि "सरस्वतीं देवयन्तः" [४१] इति तिसृभिः अग्निदाता कनिष्ठपुत्रश्चितौ दक्षिणत आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

तत्रैव कर्मणि शवदहनस्थानम् "उदीरताम्" [४४] इत्यृचा काम्पीलशाखया[3] उद्धृत्य अभ्युक्ष्य लक्षणं कुर्यात् [कौ° ११. १] ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञेपि अनया ऋचा गर्तं खनेत् । तथा च सूत्रितम् । "यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभिमुखं[4] उदीरताम् इति कर्षू खनति प्रादेशमात्रीं[5] तिर्यगङ्गुलिमिताम्" इति [कौ° ११. ८] ॥

तत्रैव "उदीरताम्" इति तृचेन[6] त्रीणि उदपात्राणि बर्हिषि निनयेत् । सूत्रितं हि । "उदीरताम् इति तिसृभिरुदपात्राण्यन्वृचं[7] निनयति[8]" इति [कौ° ११. ८] ॥

तत्रैव "इदं पितृभ्यः" [४६] इत्यृचा गर्ते दर्भान् स्तृणीयात् ॥

---

1 S′ सौय for स्वयं. 2 This is doubtless added in forgetfulness of the existence of जरित्रे in the text. 3 S′ °शाखाया. 4 S′ °मुखम्. We with *Kaus'ika*. 5 S′ omits the anusvâra on °मात्रीं. 6 S′ तवेत for तृचेन. 7 S′ °मृचं for °न्वृचं. 8 S′ नियति for निनयति.

पितृमेधे परेयिवासम् इति द्वाभ्यां [कनिष्ठपुत्रेण चित्यादीपने सति या-म्यौ होमौ[1]] कुर्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् सरणवतीं सकलशब्दसरणिस्वरूपां वाग्देवतां देवयन्तः देवान् यष्टव्यान् आत्मन इच्छन्तः । ⌛ "सुप आत्मनः क्यच्" इति क्यच् ⌛ । अत्र विनियोगानुसारेण देवः मृतशरीरस्य संस्कारकोऽग्निः यमो वाभिमतः । तम् इच्छन्तः हवन्ते आह्वानं कुर्वन्ति । तस्य प्रीणनायेति शेषः । तथा सरस्वतीमेव अध्वरे यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ तायमाने सति हवन्ते । ⌛ "तनोतेर्यकि" इति आत्वम् ⌛ । यज्ञे सारस्वतहोमस्य विद्यमानत्वात् स्तोत्रशस्त्रादीनां वागात्मकत्वात् तत्सिद्धये च हवन्ते । अत्रापि विनियोगानुसारेण अध्वरः पैतृमेधिको द्रष्टव्यः । एवम् उत्तरत्रापि विनियोगानुसारेण योज्यम् । तथा सरस्वतीं सुकृतः सुकर्माणः स्वस्वाभिमतफलाय अह्वयन्त आह्वानम् अकुर्वन् पूर्वे आह्वयन्ति इदानीम् । इति सरस्वती देवी दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्यम् वरणीयं दात् प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४२ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।

१ Cp हवंते । २ A C K हवन्ते दक्षिणा. We with B R V Dc.

1 S' has a lacuna here for about eleven letters with मौ at the end.

आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ४२ ॥

सरस्वतीं देवीं पितरोपि हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षिणा । "दक्षिणाद् आच्" इति आच् प्रत्ययः । वेदेर्दक्षिणभागे यज्ञम् अभिनक्षमाणाः व्याप्नुवानाः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । "सव्यकर्माणि तां दिशम्" इत्यादिसूत्रात् [आश्व० २, ६, ३] वेदेर्दक्षिणभागे पैतृकं कृत्स्नं कर्म क्रियते । पितृणामपि स्वधालाभाय सरस्वत्यपेक्षा विद्यत एव । तत्रापि मन्त्रादिरूपायाः सरस्वत्या अपेक्षितत्वम् ॥ हे पितरः यूयम् अस्मिन् क्रियमाणे बर्हिषि यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वम् सरस्वतीं तर्पयत । आसद्य यूयं वा मादयध्वम् तृप्ता भवत । अस्माभिर्दत्तया स्वधयेति शेषः । किं च हे सरस्वति पितृभिराहूता त्वम् अनमीवाः हिंसकै रक्षोभिर्वर्जिताः व्याधिरहिता वा इषः इष्यमाणाः एवंलक्षणानि अन्नानि अस्मे अस्मासु आ धेहि स्थापय ॥

तृतीया ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययाथ । उक्थैः । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।
सहस्रऽअर्घम् । इडः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानाय । धेहि ॥ ४३ ॥

हे सरस्वति देवि या प्रसिद्धा त्वं सरथम् समानम् एकमेव रथं ययाथ यासि । सामर्थ्यात् पितृभिरिति गम्यते । या प्रापणे । लिटि "अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्" इति थलि इडभावः । कीदृशी त्वम् । उक्थैः शस्त्रैः स्वधाभिः । पितृणाम् अन्नं स्वधा । ताभिश्च पितृभिः सह मदन्ती आत्मानं तर्पयन्ती । त्वम् [अत्र] सहस्रार्घम्

१ P² इषम् ।

1 S′ inserts वहं before उक्थैः. 2 omits ह in सह.

अनेकैः पुत्रादिभिः पूजनीयं पुत्रादिसंतर्पकं बहुमूल्यत्वेन अनर्घं वा इडः अन्नस्य भागम् भजनीयम् अंशं रायस्पोषम् धनस्य गवादिलक्षणस्य पुष्टिं च यजमानाय मह्यं धेहि प्रयच्छ । रायस्पोषम् इति । "षष्ठ्याः पतिपुत्र°" इत्यादिना सांहितिकं सत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

उदीरतामवर उत परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः । असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ ४४ ॥

अवरे वयसा[1] गुणैर्वा निकृष्टाः पितरः उदीरताम् उत्तिष्ठन्तु । ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् । तथा परासः परे वयआदिना श्रेष्ठाः पितरः उदीरताम् । एवं मध्यमाः उक्तप्रकारेण तादृशाः पितरः उत्तिष्ठन्तु । अथ वा [[2]अवरे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः] परासः परे वृद्धप्रपितामहादयः । मध्यमाः पितृपितामह[3]प्रपितामहाः । सर्वत्र उदीरताम् इति संबन्धः । यद्वा सोम्यास इति सोमसंबन्धाद् "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः" [५८] इत्यादिमन्त्रोक्ता अङ्गिरःप्रभृतयः पूर्वतनाः पितरः अत्र गृह्यन्ते । तेष्वेव तपआदिमहत्त्वतारतम्येन अवरपरमध्यमत्वलक्षणो विभागो द्रष्टव्यः । ते विशेष्यन्ते । सोम्यासः । सोमार्हाः सोमसंपादिनः । "सोमम् अर्हति यः" इति [4]यप्रत्ययः । ये असुम् प्राणम् ईयुः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरं प्राप्ताः प्राणं वा प्रयच्छन्ति स्वयष्टृभ्यः । अवृकाः अहिंसकाः । ऋतज्ञाः सत्यविदः । ते तादृशाः पितरः हवेषु आह्वानेषु निमित्तभूतेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

१ Cp ऋतज्ञाः ।.

1 S' सा for वयसा. 2 S' has a lacuna here for about twelve letters. 3 S' om. °पितामहप्र°. 4 S' om. य°.

पञ्चमी ॥

आहं पितृन्त्सुविदत्राँ अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

आ। अहम्। पितृन्। सुऽविदत्रान्। अविस्ति। नपातम्। च। विऽक्रमणम्। च। विष्णोः।

बर्हिऽसदः। ये। स्वधया। सुतस्य। भजन्त। पित्वः। ते। इह। आऽगमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

अहं सुविदत्रान् कल्याणधनान् पितृन् आविस्ति आभिमुख्येन प्राप्नोमि आजानामि वा। ⁑विदेर्लाभार्थात् लुङि सिचि "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः। "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति कित्वाद् गुणाभावः। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाद् आत्मनेपदम्। विदेर्ज्ञानार्थाद् वा लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। इडभावः⁑। किं च विष्णोः। "यज्ञो वै विष्णुः" इति [तै॰ब्रा॰ ३, १, ६, ७] श्रुतेर्यज्ञाख्यस्य विष्णोः नपातम् न पातयितारम्। ⁑"नभ्राण्णपात्॰" इत्यादिना निपातितः⁑। निर्वाहकम् अग्निं च आविस्ति। तथा विक्रमणं च क्रमेण सवनत्रयाक्रमणं च आविस्ति। अतो ये बर्हिषदः बर्हिषि निषीदन्तः एतन्नामकाः पितरः सन्ति। "ये वै यज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरो बर्हिषदः" इति श्रुतेः [तै॰ब्रा॰ १, ६, ९, ६]। एवंलक्षणा ये स्वधया सह सुतस्य अभिषुतस्य। ⁑कर्मणि षष्ठी⁑। सुतं सोमं [भजन्त] भजन्ते ते तान् हे अग्ने पित्वः। आसन्ननामैतत्। आसन्नः सन् इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः आगमय। अथ वा ये भजन्ते ते पितरः पित्वः अन्तिकं देशम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

षष्ठी ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो ये अपरास ईयुः।

१ R °विदत्रँ अविस्ति. Dc °विदत्रँ अविस्ति changed to °विदत्राँ अविस्ति. २ P °विदत्राम्।. We with P Cp. ३ K यउपरास. We with A B C R V Dc.

1 S' इडाभाव.

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । अपरासः । ईयुः । ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । दिक्षु ॥ ४६ ॥

पितृभ्यः अद्य इदानीं क्रियमाणम् इदं नमोस्तु । "नमस्कारो हि पितृणाम्" इति श्रुतेः [तै॰ब्रा॰१.३.१०.८] नमउक्तिः क्रियते । पितॄन् विशिनष्टि । ये पूर्वासः पूर्वे परेताः ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । उँ अपि च पँरासः परे ईयुः । ये च पितरः पार्थिवे रजसि भूलोके आ निषत्ताः आनिषण्णाः स्थिताः । ⌛"नसत्तनिषत्त॰" इत्यादिना निपातितः⌛ । वा अथ वा ये पितरो नूनम् इदानीं सुवृजंनासु सुष्ठु विभक्तासु दिक्षु प्रागादिषु आ निषत्ताः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः इदं नमोस्तु इति पूर्वत्रान्वयः ॥

सप्तमी ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवांस्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । ववृधानः । यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली यमः बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवाः । अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्तेन हविषा । तथा यमो देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह । यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति द्वैरूप्यम् अस्ति । अत्र देवत्वं विवक्षितम् । तथा बृहस्पतिर्देवोपि ऋक्वभिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृ]धानः । तत्र यांश्च पितॄन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तो वावृधुः व-

१ So P P[2] and Cp, and not उपरासः । or उ । परासः ।.

1 S' परितः. 2 S' वृजिनासु for सुवृजनासु.

र्धयन्ति यज्ञे । ये च पितरः कव्यादयो देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्धयन्ति स्वधाप्रदाने ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हवेषु आह्वानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥

अष्टमी ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।
उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४८ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुऽमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसऽवान् । उत । अयम् ।
उतो इति । नु । अस्य । पपिऽवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आऽहवेषु ॥ ४८ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । अयम् अभिषुतः सोमः स्वादुः सुखेन आस्वाद्यः किल । यथा बालकं पयआदिकपानायं स्वाद्वादिगुणकीर्तनेन प्ररोचयति तद्वद् अत्रापि अभिधीयते । उत अयं सोमः मधुमान् माधुर्योपेतः किल । यत एवम् अतः स्वादुरित्यर्थः । तथा अयं सोमः तीव्रः आशु मदयिता किल । उत अपि च अयं रसवान् बहुरसोपेतः किल । उतो अपि च नु किल अस्य अमुं सोमं पपिवांसम् पीतवन्तम् इन्द्रम् आहवेषु परस्पराह्वानवत्सु संग्रामेषु कश्चन असुरादिः न सहते नाभिभवति । तं सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः । अनेनास्य अत्यन्तबलकरत्वम् उक्तं भवति । तत्र सर्वत्र स्वाद्वादिगुणेषु अनुभवसिद्धेष्वपि पितृणां देवानां [च] तत्प्रत्यायनाय किलेति प्रयुक्तम् इति मन्तव्यम् ॥

नवमी ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरिति बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

१ C स्वादुः किलायं. We with ABK̈RVDc. २ R मधुमं. Dc मधुमं changed to मधुमां. C मधुमां. ३ R रसवं. Dc रसवं changed to रसवाँ. ४ C R ३ for १. ५ Cp अस्य।. ६ So all our MSS. and vaidikas. But it is certain इति is a mistake for अति. Observe that Sâyaṇa explains by अतिक्रम्य (though his own reading is अनु).

1 S' स्वप्रधान्ये. 2 S' बालकं पयआदिकं पानाय. 3 S' स्वादिगुणेषु. 4 S' तत्पितॄणांदेवनांप्रत्यायनाय.

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिऽवांसम् । प्रऽवतः । महीः । इति । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । सम्ऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । सपर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिवांसम् परागतम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशं गतवन्तम् । "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इति क्वस्वन्तो निपातितः । उपसर्गग्रहणम् अतन्त्रम् । परागतिं विशिनष्टि । प्रवतो महीरनु प्रकर्षवतीर्भूमीः प्रति । सर्वां भूमिम् अतिक्रम्य वर्तमानम् इत्यर्थः । "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति वतिः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्गसंख्यायोगः । किं च बहुभ्यः पितृलोकं गतेभ्यः पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अनुपस्पशानम् । अनु इत्ययम् अवेत्यस्यार्थे । अवगच्छन्तम् इत्यर्थः । स्पशतिर्ज्ञानकर्मा । एवंरूपं वैवस्वतम् विवस्वतः पुत्रं जनानाम् मृतानां संगमनम् प्राप्तिस्थानभूतम् एवंमहानुभावं यमं राजानं हविषा सपर्यत पूजयत ॥

दशमी ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥५०॥ (५)

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊं इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमो देवः नः अस्माकं संबन्धिनां मृतानां गातुम् मार्गं प्रथमः पू-

१ Cp एषां ।.

1 S' परेयुवां°. 2 S' उपेयुवान° for उपेयिवान°, and the text also in S' has उपेयुवान°. 3 S' प्रकर्षवत्यो. 4 S' स्पर्शयतिज्ञा°.

र्वगामी सन् विवेद अजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या यमेन नेतव्या गव्यूतिः पद्धतिः । मार्ग इत्यर्थः । ⌛ "गोर्यूतौ छन्दसि°" इति वान्तादेशः ⌛ । अपभर्तवै अपहर्तुं देवैर्मनुष्यैर्वा परिहर्तुं न । शक्येति शेषः । अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः । आत्मसाक्षात्काररहितैः पुरुषैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोकप्राप्तेरावश्यकत्वात् । ⌛ अपभर्तवै इति । "तवै चान्तश्च युगपत्" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⌛ । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पूर्वभाविनः पितरः परेताः परागताः येनै च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वकर्मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा भूमीर्गच्छन्ति । स्वस्वकर्मोपार्जितानि स्थानानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं [यमो विवेदेति पूर्वत्र संबन्धः] ॥

इत्यथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "बर्हिषदः पितरः" इत्यृचा बर्हिः स्तृणीयात् । सूत्रितं हि । "बर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं दक्षिणापरम्" इति प्रक्रम्य "बर्हिरुदकेन संप्रोक्ष्य बर्हिषदः पितरः [१८. १. ५१] उपहूता नः पितरः [१८. ३. ४५] अग्निष्वात्ताः पितरः [१८. ३. ४४] ये नः पितुः पितरः [१८. ३. ४६] येस्माकम् [१८. ४. ६८] इति प्रस्तृणाति" [इति । कौ° ११. ८] ॥

तत्रैव कर्मणि "आच्या जानु" [५२] इत्यृचा तस्मिन् बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

पितृमेधे प्रेतास्थीनि अनया त्रिपादे शिक्ये उपवेशयेत् ॥

पितृमेधे "प्रेहि प्रेहि" [५४] इत्यनया तम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

तत्रैव "अपेत वीत" [५५] इत्यनया प्रेतदहनस्थानं काम्पीलशाखया संप्रोक्षयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "उशन्तस्त्वा" [५६] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां द्वे काष्ठे

---

1 S′ आसप° for अप°. 2 S′ leaves a lacuna for some ten letters here after परेताः and has then यखंगताः for परागताः. 3 The text in S′ too has येना for एना. 4 S′ leaves after मार्गं a lacuna for some ten letters. 5 S′ °शाखाया.

गृहीत्वा अग्निम् आदीपयेत् । सूत्रितं हि । "द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्त इत्यादीपयति । आदीप्तयोरेकं प्रति निदधाति" इति [कौ° ११. ८] ॥

तत्रैव "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः" [५८] इति सप्तभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्निप्रदः पुत्रः आज्यं जुहुयात् ॥

"इमं यम" [६०] इत्यृचा यमाय चतुर्थीं[1] वपाहुतिं जुहुयात् ॥

"इत एतद् उदारुहन्" [६१] इति चतसृभिः उत्थापनीयाभिर्ऋग्भिः प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्य१र्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेनाधा नः शं योररपो दधात ॥ ५१ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अध । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ५१ ॥

हे बर्हिषदः । बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः । ⌛अन्त्यलोपश्छान्दसः⌛ । यज्ञम् आगताः हे पितरः यूयम् ऊती ऊत्या अस्मद्रक्षणेन निमित्तेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । आगच्छतेति शेषः । आगते सति किं लभ्यम् अस्तीत्यत्राह । इमा इमानि पुरत आसन्नानि हव्या हव्यानि हवींषि वः युष्मभ्यं चकृम अकार्ष्म । तानि यूयं जुषध्वम् सेवध्वम् । ते तादृशा यूयम् आ गत आगच्छत । ⌛गमेर्लुङि "मन्त्रे घस°" इति च्लेर्लुक् । "अनुदात्तोपदेश°" इत्यादिना अनुनासिकलोपः⌛ । केन सहिताः । शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन सह । अस्माकं क्लेशलेशेनापि रहितां रक्षां कर्तुम् आगच्छतेत्यर्थः । अधं आगत्य च [नः] अस्मभ्यं शम् रोगाणां शमनं योः भयानां यावनं च अरपः । ⌛रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति निरुक्तम् [नि° ४. २१.]⌛ । अपापं यथा भवति तथा दधा-

1 S' omits the anusvâra in चतुर्थीं.

त । "तप्तनतप्तनथनाश्च" इति तस्य तबादेशः । तपः पित्वाद् आलोपाभावः । प्रयच्छत ॥

द्वितीया ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद् व आगः पुरुषता कराम ॥ ५२ ॥

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इदम् । नः । हविः । अभि । गृणन्तु । विश्वे ।
मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ५२ ॥

हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जानु आच्य जानुप्रदेशम् आकुञ्च्य । अनेन भोजनोचितः संनिवेश उक्तो भवति । दक्षिणतः वेदेर्दक्षिणभागे उपसद्य उपविश्य इदम् अस्माभिर्दीयमानं पुरोवर्ति हविः हव्यम्[1] अभि गृणीत[2] अभिष्टुत समीचीनम् इति ब्रूत । अनेन हविःस्वीकारः अर्थाद् उक्तो भवति । न हि अनास्वाद्यमानस्य प्रशंसास्ति । कर्तव्यविषये अतिक्रमे संजातेपि शिक्षा न कार्येति प्रार्थयते । हे पितरः यूयं केन चिद् अल्पेन महता वा अपराधेन नः अस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत । अपराधस्य[3] [संभावनाम् आह] । पुरुषता पुरुषत्वेन मनुष्यत्वेन हेतुना [वः युष्माकं] यद् आगः यम् अपराधं कराम कुर्मः । मनुष्याणाम् अनवधानाद् अतिक्रमसंभावनास्त्येवेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ ५३ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुम् । कृणोति । तेन । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । सम् । एति ।

1 So S'. 2 S' हव्यं हविः for हविः हव्यं. 3 S' leaves after this a lacuna for some ten letters and has श्य for स्य in अपराधस्य.

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥५३॥

अस्य मन्त्रस्य "अपागूहन्" [१८.२.३३] इति उपरि वक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका बृहद्देवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता ।

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिशिराश्च ह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥
ततः सरण्व्यां[3] जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
तौ चाप्युभौ[4] यमौ स्यातां ज्यायांस्ताभ्यां तु वै[5] यमः ॥
दृष्ट्वा[6] भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं[7] स्त्रियम्[7] ।
निक्षिप्य[8] तद्युगं तस्याम् अश्वा भूत्वा[9]पचक्रमे ॥
अविज्ञाता विवस्वांस्तु तस्याम् अजनयन्मनुम् ।
राजर्षिरभवत् सोपि विवस्वानिव तेजसा ॥
स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्युं त्वश्वरूपिणीम्[10] ।
त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु अश्वो[11] भूत्वा सलक्षणः[12] ॥
सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
मैथुनायोपचक्राम[13] तां चाश्वामारुरोह[14] सः ॥
ततस्तयोस्तु योगेन शुक्रं तद्[15] अपतद् भुवि[15] ।
उपजिघ्रति सा त्वश्वा तच्छुक्रं[16] गर्भकाम्यया[17] ॥
आघ्रातमात्राच्छुक्रात् तु[18] कुमारौ संबभूवतुः ।
नासत्यश्चैव[19] दस्रश्च यौ तु तावश्विनाविति[20] ॥

त्वष्टा सिक्तस्य रेतसः पुरुषाद्याकारनिर्माता देव उच्यते । "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति" [तै॰सं॰१.५.९.२] इत्यादिश्रुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे स्वदुहितुः पुत्र्याः सरण्व्याः[21] । ष-

१ Cp महः ।.

1 S′ गूहस्य for मन्त्रस्य. 2 So S′. 3 S′ सरण्या. 4 So S′. 5 S′ वैय्यमा. 6 S′ दृष्ट°. 7 S′ सदृशां प्रियम्. 8 S′ मिद्युतां. 9 S′ भूताप°. 10 S′ सस्वरूपिणीम्. 11 S′ श्वो for अश्वो. 12 S′ स्वलक्षणः. 13 S′ मैथुनायाप°. 14 S′ चाश्वमारु°. 15 S′ तदपि तद्भुवि. 16 S′ तच्छुक्रां. 17 S′ °काम्ययां. 18 S′ °च्छुक्रातु. 19 S′ नासत्यश्चेव. 20 S′ ताविश्वनादिति. The corrections in the quotation are conjectural. 21 S′ सरण्याः.

छयर्थे चतुर्थी ॥ । वहतुम् विवाहं कृणोति करोति इति तेन कारणेन इदं विश्वं भुवनम् भूतजातं समेति संगतम् अभूत् । तद्दिदृक्षयेति शेषः । यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युह्यमाना परिवाहम् उद्वाहं त्वष्ट्रा पित्रा क्रियमाणा । ॥ वहतेर्यकि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥ । महः महतः अतिशयितप्रभावस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननाश अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । "अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः" [१८,२,३३] इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम् । त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेऽन्तर्धीयते [नि०१२,११] इति ॥

चतुर्थी ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्याणैर्येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ५४ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूःऽयानैः । येन । ते । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः ।
उभा । राजानौ । स्वधया । मदन्तौ । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ५४ ॥

अत्र "प्रेहि प्रेहि" इत्यनया प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्याद् इति विनियोगात् प्रेतस्य शकटं प्रति गमनम् अभिधीयते । हे प्रेत त्वं प्रेहि प्रेहि प्रगच्छ प्रगच्छ । शकटं प्रतीति शेषः । अथ वा यमलोकं प्रति प्रेहि । द्विरभिधानम् आवश्यकगमनद्योतनाय । कैः साधनैरिति तत्राह । पूर्याणैः । यात्यनेनेति यानं वर्त्म । पुमांसो येन वर्त्मना पितृलोकं यान्ति स पूर्याणः । पुंभिः उह्यमानो वा शिबिकादिः पूर्याणः । ॥ पृषोदरादित्वाद् अयं साधुः ॥ । बहुवचनं पूजार्थम् । तैः [पथिभिः] प्रेहि । स मार्गो विशेष्यते । येन यानेन ते तव पूर्वे पितरः पितृपितामहाद्याः परेताः परागताः पितृलोकं प्राप्ताः ॥ तत्र को लाभ इत्यत्राह । उभा उभौ राजाना राजानौ देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयौ ।

"यमो राजा" [तै॰ब्रा॰ ३. १. २. ११] "वरुणो राजा" [तै॰ब्रा॰ ३. ७. ७. ६] इति श्रुतिषु सर्वत्र प्रसिद्धेः । स्वधया अस्माभिर्दत्तया मदन्तौ माद्यन्तौ । विद्येते इति शेषः । तत्र लोके यमं देवं पश्यासि पश्यसि वरुणं च देवं पश्यसि । अतः प्रेहीति पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

अपे॑त॒ वी॒त॒ वि च॑ सर्प॒ताते॒ऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन् ।
अहो॑भिर॒द्भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्यव॒सान॑मस्मै ॥ ५५ ॥

अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॒ । स॒र्प॒त॒ । अतः॑ । अ॒स्मै । ए॒तम् । पि॒तरः॑ ।
लो॒कम् । अ॒क्र॒न् ।
अहः॑ऽभिः । अ॒त्ऽभिः । अ॒क्तुऽभिः॑ । विऽअ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒ति॒ । अ॒वऽसान॑म् । अ॒स्मै ॥ ५५ ॥

अत्र अनया दहनस्थानं संप्रोक्षेत इति विनियोगात् तत्स्थानस्थिताना रक्षःपिशाचादीनाम् अपगमनम् अभिधीयते । हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत । वीत । ▯वी गत्यादिषु । अत्र गतिरर्थः▯ । विगता भवत । अतः अस्माद् दहनस्थानाद् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत । दूरं गच्छतेत्यर्थः । अपसा[1]रणीयान् विशिनष्टि । ये* अत्र* स्थले पुराणाः* पूर्वतनाः स्थ* भवथ । [2]ये* च* अत्र नूतनाः* इदानीन्तनाः स्थ तिष्ठथ । ते सर्वे अपेतेति संबन्धः । अस्मै प्रेताय अहोभिश्च अद्भिः क्षालनसाधनैरुदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तम् सुविशदम् अवसानम् अवस्यति अत्रेत्यवसानम् । ▯षो अन्तकर्मणि । अधिकरणे ल्युट्▯ । स्थानम् । तद् अस्मै यमो देवः ददाति अदात् । तदर्थम् अपेतेति संबन्धः ॥

१ Cp इतः ।. २ Cp इत ।.

1 S′ अपसरणीयान्. 2 The text in S′, however, reads सर्पतातोऽस्मा एते पितरो लोकमक्रन् and not येत्र स्था पुराणा ये च नूतनाः which Sâyaṇa appears to have read mostly in conformity with the *Taittirîya Âraṇyaka* I. 27. 5.

षष्ठी ॥

उशन्तस्त्वेधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५६ ॥

उशन्तः । त्वा । इधीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ ५६ ॥

हे अग्ने अस्मिन् पितृयज्ञे त्वा त्वाम् उशन्तः यज्ञनिर्वाहार्थं त्वां कामयमाना हवामहे[1] आह्वानं कुर्मः । तथा उशन्तः कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग् इद्धं करवाम । ॥ इन्धेर्विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । "अनिदिताम्०" इति धातुनकारस्य लोपः ॥ । त्वं च उशन् यज्ञं [स्वधां वा] कामयमानः सन् उशतः स्वधां कामयमानान् पितॄन् आ वह । किमर्थम् । हविषे हविःस्वीकाराय अत्तवे तस्य च भक्षणाय । आ[4] वहेति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्युमन्तस्त्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।

द्युमान् द्युमत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५७ ॥

द्युऽमन्तः । त्वा । इधीमहि । द्युऽमन्तः । सम् । इधीमहि ।

द्युऽमान् । द्युऽमतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ ५७ ॥

हे अग्ने द्युमन्तः दीप्तिमन्तः त्वदनुग्रहाद्[5] अतिशयिततेजसो वयं त्वा त्वां हवामहे[1] । शिष्टं पूर्वमन्त्रवद् योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

---

१ PP[2] उशतः ।. २ ABCR °द्युमंत. We with KK[m]VDc. ३ PP[2] °मंतः ।. We with Cp.

---

1 Sâyaṇa's text in S′, however, is इधीमहि. 2 S′ त्रद्धं. 3 S′ अनुदिता । स्वधां वा । तामिति &c. instead of अनिदितामिति &c. The words स्वधां वा obviously ought to be where we have inserted them. They were perhaps misplaced by the scribe of S′. 4 S′ omits आ. 5 S′ तदनु°.

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः । तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः । "येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्" इति निरुक्तम् [ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३४] । पूर्वे महर्षयः नः पितरः [अस्माकं पितरः । नवग्वाः] नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुद्गता वा । तथा अथर्वाणश्च नः पितरः भृगवश्च नः पितरः । ॥ भृगुर्भृज्यमानो न देहेङ्गारेष्विति निरुक्तम् [नि॰ ३. १७] ॥ । एते सर्वे सोम्यासः सोमार्हाः सोमसंपादिनः । एषाम् अङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधान्याद् इदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तद्गोत्रत्वात् पितृत्वम् । यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम भवेम । तेषां सुमतिरस्मासु भवेद् इत्यर्थः । अपि अपि च तेषां भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावः सौमनसम् । ॥ युवादिषु पाठो द्रष्टव्यः ॥ । तत्र स्याम भवेम । उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानम् एतत् ॥

नवमी ॥

अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेस्मिन् बर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥

अङ्गिरःऽभिः । यज्ञियैः । आ । गहि । इह । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व । विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५९ ॥

हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह आ गहि आगच्छ । कीदृशैः । यज्ञियैः यज्ञार्हैः । एवं वैरूपैः विरूपाख्यस्य महर्षेर्गोत्रजैः सह आ गहि । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तर्पयस्व ॥ न केवलं त्वामेव ह्वयामि । किं तु ते तव यः पिता विवस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । ॥ ह्वयतेर्लटि "ब-

1 So S′. 2 S′ महर्षि॰ for महर्षेः. 3 S′ तर्पय.

हुलं छन्दसि" इति संप्रसारणम् । अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्य । यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः । आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥

दशमी ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ६० ॥

इमम् । यम । प्रऽस्तरम् । आ । हि । रोह । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । समऽविदानः ।
आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषः । मादयस्व ॥ ६० ॥

हे यम इमम् पुरत आस्तीर्णं प्रस्तरम् बर्हिषम् । उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः । "प्रे स्त्रोऽयज्ञे" इति निषेधाद् घञभावः । "ऋदोरप्" । तं प्रस्तरम् आ सीद । हि इति पादपूरणः । किमेक एव । नेत्याह । अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । "समोगम्यृच्छि०" इति आत्मनेपदम् । [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुता मन्त्राः आह्वानसाधना आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु । आगत्य च एना एनेन अनेन । "द्वितीयाटौःस्वेनः" इति एनादेशः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः । हविषः । तृतीयार्थे षष्ठी । हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥

एकादशी ॥

इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्ठान्यारुहन् ।
प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ (६)

१ C K̄ हि रोहांगिं°. R हि रोहांगिं°. We with A B V Dc. २ B K̄ उदारु°. R उदारु°. We with C V Dc. ३ V °रुहत. ४ B C K̄ R V Dc भूर्जयो. We with Cp.

1 S' बर्हिष उपस्तीर्णो &c. 2 S' एक°. 3 S' om. आ°.

इतः । एते । उत् । आ । अरुहन् । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहन् । प्र । भूःऽजयः । यथा । पथा । द्याम् । अङ्गिरसः । ययुः ॥ ६१ ॥ (६)

शवसंस्कर्तारः पुरुषाः एतं मृतशरीरम् इतः अस्माद् भूप्रदेशाद् उदारुहन् ऊर्ध्वं शकटादिकम् आरोहयन् । इत एतद् इति शकटे शयने वा प्रेतं निदध्याद् इति विनियोगात् ॥ अनन्तरं दिवः द्युलोकस्य पृष्ठानि स्प्रष्टव्यानि उपरितनस्थलानि भोग्यस्थानानि आरुहन् आरोहयन् । ‖ रुहेर्लुङि "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् । ङित्वाद् गुणाभावः ‖ । द्युलोकं केन पथा आरोहयन्निति तत्राह । भूर्जयः भरणवन्तो भुवं जितवन्तो वा अङ्गिरसः यथा यादृशेन पथा मार्गेण द्याम् द्युलोकं [प्र] ययुः प्राप्ताः । तेन मार्गेण दिवस्पृष्ठान्यारुहन् इति संबन्धः ॥

इत्यथर्वसंहितायां प्रथमेनुवाके अष्टादशकाण्डे षष्ठं सूक्तम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र[1] "यमाय सोमः" इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र आदितस्तिसृणाम् ऋचां पूर्वर्चा सह प्रेतोत्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः[2] ॥

पितृमेधे "मैनमग्ने" [४] इत्यादिभिः "सहस्रणीथाः कवयः" [१८] इत्यन्ताभिः "अव सृज" [१०] इत्यृग्वर्जिताभिश्चतुर्दशभिर्ऋग्भिर्दह्यमानं[3] प्रेतशरीरं सर्वे गोत्रिण उपतिष्ठेरन् ॥

"मैनमग्ने" इति चतसृभिः प्रेतशरीरे कनिष्ठपुत्रेण दत्तम् अग्निं गोत्रिण आदीपयेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि "अजो भागः" [८] इति द्वाभ्यां चितेर्दक्षिणपार्श्वे अजपशुं बध्नीयात् । यथा दह्यते तथा बन्धनं कार्यं मोचनं न कर्तव्यम् । तथा च माहकिराचार्यः[4] "अजो हन्यते दह्यते एकाग्निप्रेतशरीरदहने" इति ॥

1 S′ inserts प्रथमा after तत्र. 2 S′ °युक्तः for °योगः. 3 S′ इत्यृग्वर्चेताभि° for इत्यृग्वर्जिताभि°. 4 S′ याहि° for माह°.

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि "अव सृज" इत्यनया एकाग्निकस्याहिताग्नेः शरीरम् अनुमन्त्रयेत ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १ ॥

यमाय । सोमः । पवते । यमाय । क्रियते । हविः ।
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १ ॥

यमाय देवाय सोमः पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः । [1]कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शप् । पूधातोः । सोमसाधनो[2] ज्योतिष्टोमादिरनुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोभिषूयत इत्यर्थः । अथ वा पितॄणां सोमसंबन्धेन[3] यमस्यापि सोमोस्त्येव । किं च यमायैव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारेण । किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति । कीदृशो यज्ञः । अग्निदूतः । दूतो यथा स्वामिना दत्तं धनादिकं दातव्याय प्रयच्छति एवम् अग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मैतस्मै देवाय प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते । अलंकृतः[4] स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः । यद्वा अलम् अत्यर्थं निष्पादितः । साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि सोमो हविश्च उभे सर्वार्थे क्रियेते तथा यज्ञोपि सर्वदेवार्थः तथापि यमस्य सर्वप्राणिसंहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सोमादिकं क्रियत इत्युपचर्यते ॥

द्वितीया ॥

यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ २ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

---

1 S' एकाहि° for एकाग्नि°. We correct according to the *Kes'avi.* 2 S' शपधात्तत्स्वामिसाधने for शप् । पूधातोः । सोमसाधनो. 3 S' °संबंधनो for °संबन्धेन. 4 S' अलयम्.

इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ २ ॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्तव्ये इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमायैव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत । ⌛ "तप्तनप्तन°" इति तस्य तबादेशे गुणः ⌛ । प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत । ननु यमायैव हूयते तत्सहचारिणां पितॄणां किं स्याद् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह इदं नम इति । ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः । ⌛ ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव इति निरुक्तम् । तद् यद् एनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् त ऋषयोऽभवंस्तद् ऋषीणाम्[1] ऋषित्वम् इति विज्ञायते । इति च निरुक्तम् [नि° २. ११.] ⌛ । ऋषयो विशेष्यन्ते । पूर्वजेभ्यः पूर्वम् उत्पन्नेभ्यः इदानींतनयजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम् । अत एव पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः । [[2]पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्तारः । ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृ]गणगताः । तेषां मार्गाणाम् इदानीन्तनैरपि अनुस्त्रियमाणत्वात्[3] । एवंमहानुभावेभ्य ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

यमाय घृतवत् पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।
स नो जीवेष्वा यमेद्दीर्घमायुः[1] प्र जीवसे ॥ ३ ॥

यमाय । घृतऽवत् । पयः । राज्ञे । हविः । जुहोतन ।
सः । नः । जीवेषु । आ । यमेत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ ३ ॥

हे यजमानाः यमाय राज्ञे घृतवत् घृतोपेतं पयः क्षीरं हविः हवीरूपेण

१ A B C K[m] R यमेद्दीर्घ°. We with V Cp Dc P P[2]. २ K[m] V Dc °युष्प्र. We with A B C R. ३ P आयु ।. ४ Cp जीवसे ।.

1 S′ स्वयंभुवभ्यानवृषत्तवृषयोभ्रवंतद्दषीणा°. 2 S′ has a lacuna for some eighteen or twenty letters here. The restoration is conjectural. 3 S′ अनुसर्य° for अनुस्त्रिय°.

संस्कृतं जुहोतन जुहोत जुहुत । ※तस्य तनादेशे गुणः※ । तेन किं लभ्यत इत्यत आह । स प्राप्तहविः सन् नः अस्मान् जीवेषु जीवत्सु प्राणिषु मध्ये आ यमँत् नियमयेत् स्थापयेत । यथा मृतिर्न भवेत् तथा करोतु । किं च स यमः दीर्घम् आयुः शतसंवत्सरलक्षणम् । प्रयच्छतु इति शेषः । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।
शृतं यदा करसि जातवेदोथेमेनं प्र हिणुतात पितॄँरुप ॥ ४ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शूशुचः । मा । अस्य । त्वचम् ।
चिक्षिपः । मा । शरीरम् ।
शृतम् । यदा । करसि । जातऽवेदः । अथ । ईम् । एनम् । प्र । हिनुतात् ।
पितॄन् । उप ॥ ४ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः विदाहम् अतिदाहं मा कार्षीः । तथा माभि शूशुचः । ※शुचेर्लुङि चङि रूपम् । "दीर्घो लघोः" इति अभ्यासस्य दीर्घः※ । अभितः शोकयुक्तं मा कार्षीः । उपर्यधश्च उभयोः पार्श्वयोरपि दाहाद् अभितः शोको भवति तदभावोत्र प्रार्थ्यते । किं च अस्य त्वचं मा चिक्षिपः अन्यत्र मा गमय । त्वग्भेदं मा कुर्वित्यर्थः । तथा शरीरमपि मा चिक्षिपः । अस्य शवशरीरस्य आहुतिरूपत्वात् पुरोडाशादिवद् विदाहाद्यभावः प्रार्थ्यते । यदा त्वम् एतच्छरीरं शृतम् हविर्योग्यं पक्वं करसि करोषि । ※श्रा पाके । "शृतं पाके" इति कर्मणि कर्तरि वा निपातनात् शृभावः । करसीति । करोतेः औत्सर्गिकः शप् । लेटि वा अडागमः※ । हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने अथ शृतकरणानन्तरम् ईम् एनं पितृभ्यः[1] उप पितृसमीपं प्र हिणुतात् प्रहिणु प्रेरय ॥

[1] A °मेनं (omitting °थे°). C °वेदोथेमेनं. R वेदोथेममेनं. We with BKDc. [2] P इमम्. P too, which however seems to correct it to इम् (=ईम् ?).

1 So S′. The text in S′ however, reads पितृभ्यः for पितॄँरुप.

पञ्चमी ॥

यदा शृतं कृणवो जातवेदोथेममेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।
यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

यदा । शृतम् । कृणवः । जातऽवेदः । अथ । इमम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदो इति । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशऽनीः । भवाति ॥ ५ ॥

हे जातवेदः प्राप्तहविर्लक्षणधन अग्ने त्वम् एनं शृतम् पक्वं यदा कृणवः अकरोः अथ अनन्तरम् इदम् इदानीम् एनं दाहेन संस्कृतं पुरुषं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यद्वा परिदानं रक्षणाय दानम् इति प्रसिद्धेस्तस्य रक्षणाय प्रयच्छ । उ अपि च अयम् एतां प्रसिद्धाम् असुनीतिम् असून् प्राणान् नयति लोकान्तरम् इति असुनीतिः प्राणापहर्त्री देवता तां [यदा] गच्छाति गच्छति अथ अनन्तरम् अयं देवानाम् द्योतमानानां स्वकीयानाम् इन्द्रियाणां वशनीः वशं नयतीति वशनीः । ॥ "सत्सूद्विष॰" इत्यादिना क्विप् ॥ । चक्षुरादीन्द्रियाणां सूर्यादिदेवताप्रापको भवाति भवति ॥

षष्ठी ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्पिता ॥ ६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पवते । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आर्पिता ॥ ६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमास्त्रयः त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते । तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थम् अभिषूयते ।

१ A ॰थेदमेनं. We with C K^m R B V Dc. २ Cp इदम् । ईम्, for इमम् ।. ३ P गच्छति ।. Cp गच्छाति ।. ४ P भवति ।.

सोम इति शेषः। ज्योतिष्टोमादीनाम् अननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भीत्या तेषु सोमोभिषूयत इत्यर्थः। तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः। "षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु" [आश्व०१.२.१] इत्यत्राम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्च एताः षड् उर्व्यः। ता अपि एकमित् एकमेव बृहत् महान्तं यमम्। उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः। अथ वा बृहत् इति उत्तरत्र अन्वेति। बृहत् बृहती छन्दः तथा त्रिष्टुप् गायत्रीति छन्दांसि। ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आर्पिता आर्पितानि पर्यवसितानि। छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया इत्यर्थः। ॠ ऋ गतौ। "अर्तिह्री०" इत्यादिना पुगागमः। "जुष्टार्पिते च च्छन्दसि" इति आद्युदात्तत्वम् ॠ॥

सप्तमी॥

सूर्यं चक्षुषा गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः॥ ७॥

सूर्यम्। चक्षुषा। गच्छ। वातम्। आत्मना। दिवम्। च। गच्छ। पृथिवीम्। च। धर्मऽभिः।
अपः। वा। गच्छ। यदि। तत्र। ते। हितम्। ओषधीषु। प्रति। तिष्ठ। शरीरैः॥ ७॥

हे मृत पुरुष त्वं सूर्यं देवं चक्षुषा चक्षुर्द्वारेण गच्छ। सूर्यप्राप्तौ चक्षुरेव द्वारम्। "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" इति [ऐ०आ०२.४.२] पूर्वम् अक्षिणि आदित्यानुप्रवेशात्। तथा वातम् वायुं सूत्रात्मानम् आत्मना। अत्र आत्मशब्देन मुख्यः प्राणोभिधीयते। तेन तं गच्छ। अत्रापि "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इति [ऐ०आ० २.४.२] श्रुतेः वातप्राप्तौ प्राण एव द्वारम्। एवं धर्मभिः शरीरधारकैः इतरैरिन्द्रियैः दिवं [च] पृथिवीं च गच्छ। वा अथ वा अपो गच्छ

१ R चक्षुषा गच्छ. Dc चक्षुषा गच्छ changed to चक्षुषा गच्छ. We with A C. २ A C K^m Cp R च गच्छ. We with B V Dc. ३ B V Dc वा. We with A K^m C R.

1 S' omits न in अननुष्ठाने. 2 S' भूत्वाक्षिणीः.

उदकानि अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि । यदि तत्र अप्सु अब्देवतायां ते तव हितं भवेत् । अनेन तत्तत्स्थानप्राप्तेरैच्छिकत्वं सूचितं भवति । ओषधीषु व्रीहियवादिषु शरीरैः स्वावयवैः कर्मेन्द्रियैः । यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् । शरीरेण स्थूलेन प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

अष्टमी ॥

अजो भागस्तपसस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥ ८ ॥

अजः । भागः । तपसः । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातऽवेदः । ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊं इति । लोकम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने अयम् अजस्तव भागः । अनुस्तरणीत्वेन अजस्य हन्यमानत्वाद् एवम् उच्यते । तं तपसा तापकेन तव तेजसा तपस्व संतापय । तम् एव अजं भागं ते तव शोचिः दीप्तिः तपतु संतापयतु । तम् एव अजं ते अर्चिः ज्वालालक्षणं तेजः तपतु ॥ एवम् अजस्य तापादिविषयताम् अभिधाय अथ प्रेतस्य अभिमतलोकप्राप्तिम् आशास्ते । उ अपि च हे जातवेदः प्राप्तपशुलक्षणधन त्वं ते याः शिवाः सुखकरास्तन्वः सन्ति । "ये ते अग्ने शिवे तनुवौ" [तै॰ब्रा॰१.१.७.२] इत्यध्वर्युमन्त्रोक्ता विराट्स्वराडाद्याः शिवास्तन्वः सन्ति ताभिस्तनूभिः शरीरसुखकरीभिः एनं प्रेतं सुकृताम् पुण्यकृतां लोकम् स्थानं वह प्रापय ॥

नवमी ॥

यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।
अजं यन्तमनु ताः समृण्वतामथेतराभिः शिवतमाभिः शृतं कृधि ॥ ९ ॥

१ B यन्त॰. We with A C K^m R V Dc. २ C शिवं. R शृतं changed to शिवं. We with A B K^m V Dc.

1 S' स्वदवयवै for स्वावयवैः. 2 S' अजाय for अजस्य. 3 S' ज्वालालक्षणतमेव for ज्वालालक्षणं तेजः. 4 S' तनुवः.

याः। ते। शोचयः। रंहयः। जातऽवेदः। याभिः। आऽपृणासि। दिवम्। अन्तरिक्षम्।
अजम्। यन्तम्। अनु। ताः। सम्। ऋण्वताम्। अथ। इतराभिः। शिवऽतमाभिः। शृतम्। कृधि॥ ९॥

हे जातवेदः ते याः शोचयः। शोचयन्तीति शोचयः। तादृशा याः सन्ति। तथा या रंहयः वेगवत्यः। रहि गतौ। औणादिक इ-प्रत्ययः। तन्वः सन्ति। किं च याभिस्तनूभिर्ज्वालारूपाभिः दिवम् अन्तरिक्षं च [आ] प्रीणासि[1] पूरयसि तर्पयसि वा तास्तव तन्वो यन्तं गच्छन्तम् अजम् अनुस्तरणीलक्षणं समृण्वताम् संगच्छन्ताम्। अथ। अथेत्ययं प्रकारान्तरद्योतनार्थः। इतराभिस्तनूभिः शिवतराभिः अत्यन्तसुखकराभिः अमुं प्रेतं शृतम् पक्वं हविर्योग्यं कृधि कुरु॥

दशमी॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान्।
आयुर्वसान उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः॥ १०॥ (७)

अव। सृज। पुनः। अग्ने। पितृऽभ्यः। यः। ते। आऽहुतः। चरति[2]। स्वधाऽवान्।
आयुः। वसानः। उप। यातु। शेषः। सम्। गच्छताम्। तन्वा। सुऽवर्चाः॥ १०॥ (७)

हे अग्ने त्वम् एनं प्रेतं तव हविष्ट्वेन कल्पितं पितृभ्यः पुनरव सृज अत्यन्तं त्यज प्रयच्छ। पितृलोकस्थानायेत्यर्थः। यः प्रेतपुरुषः ते त्वयि आहुतः आहुतित्वेन दत्तः स्वधावान् अस्माभिर्दत्ताभिः स्वधाभिस्तद्वान् सन् चरति गच्छति॥ किं च शेषः। अपत्यनामैतत्। शेष इ-त्यपत्यनाम शिष्यत इति [निरुक्तम्। ३.२.। आयुर्वसानः][2] आ-

[1] PP[2] शिवम्। We with Cp. [2] Cp चपति।

1 Sâyaṇa's text too in S′ has प्रीणासि. 2 S′ has सत for आयुर्वसानः and then a space for about fifteen letters followed by यन्.

युष्मान् सन् उप यातु स्वगृहं प्रति गच्छतु । स च प्रेतः सुवर्चाः शोभनेन वर्चसा युक्तः सन् तन्वा पितृलोकावस्थानोचितेन शरीरेण सं गच्छताम् युक्तो भवतु ॥ यद्वा चतुर्थपादोपि अपत्यविषयतया योजनीयः । तत्पक्षेपि स च शेषः सुवर्चाः सन् तन्वा स्वीयेन शरीरेण सं गच्छताम् । अनेन पितृमृतिदुःखात् पुत्रस्य शरीरत्यागाभावो वर्चस्वित्वं च प्रार्थितं भवति ॥

इत्यष्टादशकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

पितृमेधे "अति द्रव" इति अष्टानाम् ऋचां दह्यमानप्रेतशरीरोपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

तथा एताभिरष्टभिर्दहनदेशं[1] नीयमानं प्रेतशरीरम् अनुमन्त्रयेत ॥

संचयनकर्मणि एताभिरष्टभिः हरिणीसंज्ञिकाभिर्ऋग्भिः अस्थिपूर्णं कलशं निखननप्रदेशं प्रति हरेयुः ॥

तत्र "अति द्रव" इति तिसृभिः प्रेतहस्तयोर्दीयमानं गोपशुवृक्कद्वयम् अनुमन्त्रयेत ॥

"स्योनास्मै भव" इति तिसृभिर्मुमूर्षुं यजमानम् अग्निहोत्रशालायाम् आस्तीर्णेषु दर्भेषु स्थापयेत् ॥

तथा एताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः अग्नेरुत्तरपार्श्वे[2] प्रेतस्य शरीरं शकटाद् अवतारयेत् । इदं कर्म दहनस्थाने कर्तव्यम् ॥

तथा अस्थिपूर्णकलशस्य भूमौ निखननपक्षे "स्योनास्मै भव" [१९] इत्यृचा कलशम् अभिमन्त्र्य निखनेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अति॑ द्रव॒ श्वानौ॑ सारमे॒यौ च॒तुर॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था ।
अधा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॒ अपी॑हि य॒मेन॒ ये स॑ध॒माद॒ं मद॑न्ति ॥ ११ ॥

अति॑ । द्र॒व॒ । श्वानौ॑ । सा॒र॒मे॒यौ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । श॒बलौ॑ । सा॒धुना॑ । प॒था ।

१ Cp च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ ।

[1] S' दहनशेषं. [2] S' अग्निरुत्तरं.

अधं। पितॄन्। सुऽविदत्रान्। अपि। इहि। यमेन। ये। सधऽमादम्। मदन्ति॥ ११॥

प्रेतः संबोध्यते। हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत सारमेयौ सरमा नाम देवशुनी तस्याः पुत्रौ। "स्त्रीभ्यो ढक्"। चतुरक्षौ चत्वारि अक्षीणि ययोः। एकैकस्य चतुरक्षत्वम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः०" इति षच् समासान्तः। शबलौ शबलवर्णौ। यद्वा नामधेयम् एतत्। श्यामशबलसंज्ञकौ। शबलाविति द्विवचनेन श्यामोपि विवक्ष्यते। स्मर्यते हि।

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ।
ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे तावहिंसकौ।

इति। तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन ऋजुना पथा मार्गेण अति द्रव अतीत्य गच्छ। अध अथ अनन्तरं सुविदत्रान्। विदत्रशब्दो धनवाची। सुधनान् शोभनहवीरूपान्नान्। यद्वा। वेत्तेः कत्रन्[2] प्रत्ययः। ज्ञानवाची विदत्रशब्दः। संज्ञानान् पितॄन् अपेहि। अपशब्दः उपोपसर्गस्यार्थे। उपेहि। उपगच्छेत्यर्थः। यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः। अपवृज्य मार्गासीनौ[3] श्वानौ वर्जयित्वा पितॄन् इहि गच्छ। एतेर्लोटि रूपम्। ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मादनं तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादं सह तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति संबन्धः। "सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः। मादयतेरेरजन्तो माद इति मायतेर्वा व्यत्ययेन घञ्॥

द्वितीया॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिषदी नृचक्षसा।
ताभ्यां राजन् परि धेह्येनं स्वस्त्यस्मा अनमीवं च धेहि॥ १२॥

यौ। ते। श्वानौ। यम[1]। रक्षितारौ। चतुःऽअक्षौ[2]। पथिसदी इति पथिऽसदी। नृऽचक्षसा।

1 Cp यमऽरक्षितारौ. We separate the words with PP. 2 Cp चतुःऽअक्षौ।.

1 S' शबलशबलवर्णौ. 2 S' षक॰ for कत्रन्. 3 S' मार्गसिनौ.

ताभ्याम् । राजन् । परि । धेहि । एनम् । स्वस्ति । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ १२ ॥

यमरक्षितारौ यमो रक्षिता गोपायिता ययोः । "ऋतश्छन्दसि" इति कबभावः । अन्तोदात्तप्रकरणे "त्रिचक्रादीनाम् उपसंख्यानम्" इति अन्तोदात्तत्वम् । यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिकं पुरम् उच्यते । यमपुरस्य पालयितारौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षौ व्याख्यातम् । पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सीदन्तौ । "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" इति विहित इन् प्रत्ययः सदेरपि व्यत्ययेन भवति । नृचक्षसा नृचक्षसौ[1] नृणां गन्तॄणां द्रष्टारौ हे राजन् पितॄणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तेते ताभ्याश्च भ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परि धेहि । परिदेहीत्यर्थः । रक्षणार्थं दानं परिदानम् इत्युच्यते । किं च अस्मै त्वदीयं लोकं गच्छते [स्वस्ति] । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अविनाशम् अनमीवम् अमीवो रोगः बाधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥

तृतीया ॥

उरूणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु । तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ । नासिकाशब्दस्य नस्भावः । सुपआंकारः । असुतृपौ प्राणिनाम् असुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणापहारकौ उदुम्बलौ । विस्तीर्णबलावित्यर्थः । पूर्वपदे वर्णोपजनश्छान्दसः । यमस्य दूतौ प्रेष्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणिनः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः[3] तेषां प्राणान् अपहर्तुं सर्वत्र संचरतः ।

1 S' नृचक्षौ. 2 Sâyaṇa's text in S' does not read उरूणसा असु°. 3 S' च for चरतः.

तौ दूतौ सूर्याय। ॥"क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥। दृशये दर्शनाय। ॥इगुपधात् कित् [उ॰४. ११९] इति औणादिक इप्रत्ययः। कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः॥। सूर्यं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रम् भन्दनीयम् असुम् पश्चवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनर्दाताम् पुनः प्रयच्छताम्। ॥दादातेश्छान्दसे लुङि "गातिस्था॰" इति सिचो लुक्। बाहुलकाद् अमाङ्योगेपि अडभावः॥ ॥

चतुर्थी॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते।

येभ्यो मधु प्रधावति[1] तांश्चिदेवापि गच्छतात्॥ १४॥

सोमः। एकेभ्यः। पवते। घृतम्। एके। उप। आसते।

येभ्यः। मधु। प्रऽधावति*। तान्। चित्। एव। अपि। गच्छतात्॥१४॥

इदमादिभिः पञ्चभिर्ऋग्भिः म्रियमाणानां यजमानानां वर्तनम् अत्र प्रतिपाद्यते। एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति येषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते। श्रूयते हि। "यत् सामानि सोम एभ्यः पवते" इति [तै॰आ॰२.१०.१]॥ एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति। उपभुञ्जत इत्यर्थः। येषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते। श्रुतिश्च भवति। "यद् यजूंषि घृतस्य कूल्या" इति [तै॰आ॰२.१०.१]॥ उपभोगाय मधु क्षौद्रं येभ्यः पितृभ्यः। ॥तादर्थ्ये चतुर्थी॥। प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति। ये आथर्वणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञार्थम् अधीयते तेषां पितॄन् प्रति [मधु] मधुकुल्या प्रवहति। तथा चा-

[1] A B C R V Dc प्रधावधि. K̄ प्रधावधि. Cp प्रऽधौ। अधि॥. P P̄ प्रऽधौ। अधि॥. We with Sâyaṇa. प्रधौ can make no sense here. *Halâyudha* gives 'a well' as one of the senses of प्रधि, but I know of no Vedic passage in which the word means a well. Besides, अधि does not mean *in*, but *upon*, which will not do in the present passage. I prefer to follow Sâyaṇa.

म्नायते । "यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्याः" इति [तै॰ आ॰ २. १०. १]। तांश्चिदेव पूर्वोक्तान् सर्वान् एव हे म्रियमाण प्रेत वा अपि गच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि । ॥"तुह्योः॰" इति हेस्तातङ् आदेशः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

ये चित् पूर्वं ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ।
ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसाताः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः ।
ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये चित् ये च पूर्वे पूर्वपुरुषा ऋतसाताः ऋतम् सत्यं यज्ञो वा तेन दत्ताः संभक्ता वा । ॥सनतेर्निष्ठायां "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम् ॥ । अत एव ऋतजाताः ऋतेन सत्येन जाता उत्पन्नाः ऋतावृधः ऋतस्य[2] वर्धकाश्च भवन्ति । तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् ऋषीन् अतीन्द्रियार्थदर्शिनस्तान् हे यम यमवत् नियत यद्वा यमेन पितृराजेन नीयमान हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् [अपिगच्छ प्राप्नुहि[3]] ॥

षष्ठी ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।
तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः ।
तपः । ये । चक्रिरे[1] । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति । ये च तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वः स्वर्गं ययुः यान्ति प्राप्नुवन्ति । ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्व-

१ Cp चक्रिरे ।.

1 S′ ॰थर्वांगिरो for ॰थर्वाङ्गिरसो. 2 S′ ऋततस्य वर्धकांश्च for ऋतस्य वर्धकाश्च. 3 S′ has here a lacuna for about nine letters.

मेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति । एते येषु लोकेषु वर्तन्ते तेषु लोकेषु तांश्चिदेव तानेव तपस्विनः हे प्रेत अपि गच्छतात् अपिगच्छ ॥

सप्तमी ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः ।

ये । वा । सहस्रऽदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥१७॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवन्तो ये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति । ये च तनूत्यजः शरीराणि तत्र[1] ये त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वम् इतो गच्छ । ते येषु उत्तमेषु लोकेषु निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रणीथाः सहस्रनयनाः[2] कवयः क्रान्तदर्शिनो ये सूर्यम् आदित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम नियत शकटे बद्ध वा यमेन नीयमान वा हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् अपि गच्छ ॥

नवमी ॥

स्योनास्मै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।

1 S' यत्रय for तत्र ये. 2 S' °नयवाः.

यच्छा॒स्मै॒ शर्म॑ स॒प्रथा॑: ॥ १९ ॥

स्यो॒ना । अ॒स्मै॒ । भ॒व॒ । पृ॒थि॒वि॒ । अ॒नृ॒क्ष॒रा । नि॒ऽवेश॑नी ।
यच्छ॑ । अ॒स्मै॒ । शर्म॑ । स॒ऽप्रथा॑: ॥ १९ ॥

हे पृथिवि प्रथिते भूमे वेदिरूपे त्वम् अनृक्षरा अनाधिका निवेशनी निविशन्ति अत्रेति निवेशनी शयनार्हा सती अस्मै मुमूर्षवे जनाय अस्थिरूपप्रेताय वा स्योना सुखकरी भव । किं च अस्मै पूर्वोक्ताय सप्रथाः [प्रथः] प्रख्यानं विस्तीर्णता तत्सहिता त्वं शर्म सुखं यच्छ देहि । ॥ दाण् दाने । "पाघ्रा०" इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ॥

दशमी ॥

अ॒सं॒बा॒धे पृ॑थि॒व्या उ॒रौ लो॒के नि धी॑यस्व ।
स्व॒धा याश्च॑कृ॒षे जीव॒॑न् तास्ते॑ सन्तु मधु॒श्चुत॑: ॥ २० ॥ (८)

अ॒स॒म्ऽबा॒धे । पृ॒थि॒व्या: । उ॒रौ । लो॒के । नि । धी॒य॒स्व॒ ।
स्व॒धा: । या: । च॒कृ॒षे । जीव॑न् । ता: । ते॒ । स॒न्तु॒ । म॒धु॒ऽश्चुत॑: ॥ २० ॥

हे मुमूर्षो प्रेत वा असंबाधे । संबाधः संमर्दः । तद्रहिते उरौ विस्तीर्णे पृथिव्याः अग्निहोत्रवेदिलक्षणाया लोके लोक्यमाने स्थाने नि धीयस्व धापितो भव । ॥ दधातेः कर्मणि यक् ॥ । पूर्वं त्वं जीवन् जीवनवान्[1] याः स्वधाः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्णाति धिनोतीति स्वधा अन्नम् दैवानि हवींषि स्वधाकारेण दत्तानि पित्र्याणि हवींषि [च] चकृषे कृतवान् असि । ॥ करोतेर्लिटि क्रादिनियमाद् इडभावः ॥ । ताः स्वधाः ते तव मधुश्च्युतः मधुप्रवाहक्षा[2]रयित्र्यः सन्तु भवन्तु । उपलक्षणम् एतत् । मधुररसघृतसोमादिप्रवाहरूपा भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

---

१ R जी॒वान्ता॰. ABCV जी॒वंता॰. Dc जी॒वान्ता॰ corrected to जी॒वंता॰. K॰ ॰कृषे जी॒वंता॰. The emendation is mine. २ C Dc मधु॒श्च्युतः changed to मधु॒श्चुतः. R मधु॒श्च्युतः. ३ P P² स्वधा ।. We with Cp. ४ Cp जी॒वन् ।. P P² जीवन् ।. ५ Cp ॰श्च्युतः ।.

---

1 S′ जीवनवन्. 2 S′ ॰प्रवाहहार॰ for ॰प्रवाहक्षार॰.

"ह्वयामि"[२१] इति आद्याया: "स्योनास्मै भव"[१९] इत्यनया सह उक्तो विनियोग: ॥

"उत त्वा वहन्तु"[२२] इत्यनया चितेर्दक्षिणपार्श्वे अजं पशुं [बध्नाति। यथा दह्यते[2]] तथा बध्नीयात् ॥

आहिताग्नेः संस्कारार्थं विहितेषु त्रिष्वग्निषु "अपेमम्"[२७] इत्यृचा आज्यं जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे बर्हिषि उदपात्रनिनयनानन्तरं "ये दस्यवः"[२८] इत्यृचा उभयत आ[दीप्तम् उल्मुकं निरस्येत्]। सूत्रितं हि। "यज्ञोपवीती ये दस्यव इत्युभयत आदीप्तम् उल्मुकं त्रिः प्रसव्यं परिहृत्य निरस्यति" इति [कौ०११.८] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव "सं विशन्तु"[२९] इत्यनया आस्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ह्वयामि ते मनसा मन इहेमान् गृहाँ उप जुजुषाण एहि।
सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेन स्योनास्त्वा वाता उप वान्तु शग्माः ॥२१॥

ह्वयामि। ते। मनसा। मनः। इह। इमान्[1]। गृहान्। उप। जुजुषाणः। आ। इहि।
सम्। गच्छस्व। पितृऽभिः। सम्। यमेन। स्योनाः। त्वा। वाताः। उप। वान्तु। शग्माः ॥२१॥

हे प्रेत पुरुष ते तव संबन्धि मनः अन्तःकरणम् अस्मदीयेन मनसा इह अस्मिन् लोके ह्वयामि आह्वयामि। इमान् अस्मदीयान् गृहान् येषु त्वाम् उद्दिश्य और्ध्वदेहिकं कर्म क्रियते तान् जुजुषाणः सेवमानः उप्रीयमाणो वा। जुषी प्रीतिसेवनयोः। व्यत्ययेन श्लुः। उपैहि[3] उपागच्छ। उपेत्य च संस्कारोत्तरकालं पितृभिः पितृपितामहप्रपि-

1 P इमाम्। गृहात्।. P इमाम्। गृहान्।. Cp इमान्। गृहां।.

1 S' अजपशुं. 2 S' has a lacuna for some nine letters here. The restoration is based upon the *Kes'avi*. 3 So S'.

तामहैः सं गच्छस्व सापिण्ड्यकरणेन संगतो भव । "समो गम्यृच्छि०" इति आत्मनेपदम् । यमेन तद्राजेन च संगतो भव । स्योनाः । षिवुं तन्तुसंताने । अस्माद् औणादिको नप्रत्ययः । "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति वकारस्य ऊडादेशः । पितृलोकगमनसमये तव अध्वजन्यश्रमम् अपनेतुं संतताः नैरन्तर्येण वर्तमानाः शग्माः सुखकराः शैत्यमान्द्यसौरभ्ययुक्ता वाताः वायवस्त्वाम् उप वान्तु उपगच्छन्तु । वा गतिगन्धनयोः । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

उत् त्वां वहन्तु मरुतं उदवाहा उंदुप्रुतः[1] ।
अजेनं कृण्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालितिं ॥ २२ ॥
उत् । त्वा । वहन्तु । मरुतः । उदऽवाहाः । उदऽप्रुतः ।
अजेन । कृण्वन्तः । शीतम् । वर्षेण । उक्षन्तु । बाल् । इति ॥ २२ ॥

हे प्रेत मरुतः मरुत्संज्ञका देवास्त्वा त्वाम् उद्वहन्तु ऊर्ध्वम् आकाशे वहन्तु धारयन्तु । यद्वा उदवाहसमभिव्याहारात् मरुच्छब्देन वायव उच्यन्ते । वायवस्त्वाम् उपरिलोकं प्रापयन्तु इत्यर्थः । अपि च उदवाहाः उदकं वहन्ति धारयन्तीति उदवाहा मेघाः । "पेषंवासवाह०" इति उदकशब्दस्य उदभावः । अत एव उदप्रुतः उदकैर्भूमिं प्लावयन्तः आर्द्रीकुर्वन्तः । शीतम् शैत्यगुणं कृण्वन्तः कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टा मेघाः समीपबद्धेन अजेन सहितं त्वां वर्षेण वर्षजलेन उक्षन्तु सिञ्चन्तु । इतिशब्दः बाल् इत्यस्य अनुकरणशब्दतां द्योतयति । उक्षणसमये बाल् इत्येवमात्मकः शब्दो यथा जायेत तथा उक्षन्तु इत्यर्थः । उक्ष सेचने ॥

तृतीया ॥

उदंह्वमायुरायुषे क्रत्वे दक्षाय जीवसें ।

---

[1] BK^m उंदप्लुतः. V उंदल्पुतः (*sic*). Dc उंदप्रुतः changed to उंदप्लुतः. We with A C Cp P R. [2] P P^2 वहतु ।

---

1 S' तद्राज्ञा for तद्राजेन. 2 S' पिवि for षिवु.

स्वान् गच्छतु ते मनो अधा पितृँरुप द्रव ॥ २३ ॥

उत्। अह्वम्। आयुः। आयुषे। क्रत्वे। दक्षाय। जीवसे।
स्वान्। गच्छतु। ते। मनः। अध। पितृन्। उप। द्रव ॥ २३ ॥

हे प्रेत ते त्वदीयम् आयुः उदह्वम् उच्चैःस्वरेण आह्वयामि। "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति लुङ्। "लिपिसिचिह्वश्च" इति ह्वेः अङ् आदेशः। किमर्थम्। आयुषे जीवनाय क्रत्वे क्रतवे यज्ञादिकर्मणे दक्षाय बलाय। यद्वा "प्राणो वै दक्षः। अपानः क्रतुः" इति [तै°सं°२.५.२.४] श्रुतेर्दक्षक्रतुशब्दाभ्यां प्राणापानावभिधीयेते[1]। क्रत्वे अपाननव्यापाराय दक्षाय प्राणनव्यापाराय। प्राणवायोर्नासारन्ध्राद् बहिर्निःसरणं प्राणनम्। अन्तराकर्षणम्[2] अपाननम्। जीवसे जीवनाय प्राणधारणाय। सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। एतत् सर्वम् आयुषि सत्येव भवतीति तदाह्वानं क्रियत इत्यर्थः। ते त्वदीयं मनः स्वाम् स्वकीयां तनुं संस्कारजन्यम् अभिनवशरीरं गच्छतु। अध अथ शरीरप्राप्त्यनन्तरं पितृन् वस्त्रादिरूपान् उप द्रव उपलक्ष्य गच्छ। द्रु गतौ ॥

चतुर्थी ॥

मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रसस्य ते।
मा ते हास्त तन्वः किं चनेह ॥ २४ ॥

मा। ते। मनः। मा। असोः। मा। अङ्गानाम्। मा। रसस्य। ते।
मा। ते। हास्त। तन्वः। किम्। चन। इह ॥ २४ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव मनः मानसम् इन्द्रियं मा हास्त त्वां मा परित्याक्षीत्। ओहाक् त्यागे। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। य-

१ So ABCK̊RVDc and not स्वां. २ BR गच्छंतु. We with ACK̊VDc. ३ So we with ABCK̊RVDc. See Rw. ४ PP̊ स्वाम्।. We with Cp which, however, actually reads स्वान्।. ५ K̊ चनेह.

1 S' °पानावित्यभिधीयेते. 2 S' अनंतराकर्षणम्.

त्वा । ओहाङ् गतावित्यस्य रूपम् । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु । तथा असोस्त्वदीयस्य प्राणस्य किं चन किमपि रूपं मा हास्त । अङ्गानाम् अवयवानां हस्तपादादीनां किमपि मा हास्त । तथा ते तव देहसंबन्धिनो रसस्य रुधिरादेः किमपि मा हास्त । इह अस्मिन् लोके ते तव तन्वः शरीरस्य किं चन किमप्यङ्गं मा हास्त । लोकान्तरे मनःप्राणादिसर्वाङ्गसहितशरीरयुक्तो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

मा त्वा वृक्षः सं बाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।
लोकं पितृषु वित्त्वैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

मा । त्वा । वृक्षः । सम् । बाधिष्ट । मा । देवी । पृथिवी । मही ।
लोकम् । पितृषु । वित्त्वा । एधस्व । यमराजऽसु ॥ २५ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां वृक्षः त्वदाश्रयभूतो मा सं बाधिष्ट संबाधं हिंसनं मा कार्षीत् । बाधृ विलोडने । "माङि लुङ्" । तथा देवी द्योतमाना दानादिगुणयुक्ता वा मही महती पृथिवी त्वदाश्रयभूता भूमिस्त्वां मा सं बाधिष्ट । त्वं च यमराजसु यमो राजा ईश्वरो येषां ते यमराजानः तथाविधेषु पितृषु पितृदेवतासु लोकम् स्थानं वित्त्वा लब्ध्वा एधस्व वर्धस्व । विद्लृ लाभे । "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इति क्त्वाप्रत्ययः । "एकाच उपदेशे॰" इति इट्प्रतिषेधः ॥

षष्ठी ॥

यत् ते अङ्गमतिहितं पराचैरपानः प्राणो य उ वा ते परेतः ।
तत् ते संगत्य पितरः सनीडा घासाद् घासं पुनरा वेशयन्तु ॥ २६ ॥

१ R B Dc वाधिष्ठ. $\overset{m}{K}$ बांधिष्टे. We with A C V. २ P P^2 यम । राजऽसु ।. ३ A B C उवातेपरेतः. K R उवातेपरेताः. Dc उवातेपरेताः changed to उवातेपरेतः. We with the corrected version of Dc. ४ A B $\overset{m}{K}$ V Dc सनीडाद्घासाद्घासं. We with C R.

1 S′ om. °वित्यस्य रूपम् । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु, and has instead a lacuna for about fifteen letters. 2 S′ त्वयाश्रय°. 3 S′ बाध.

यत् । ते । अङ्गम् । अतिऽहितम् । पराचैः । अपानः । प्राणः । यः । ऊं इति । वा । ते । पराऽइतः ।

तत् । ते । सम्ऽगत्य । पितरः । सऽनीडाः । घासात् । घासम् । पुनः । आ । वेशयन्तु ॥ २६ ॥

हे प्रेत ते तव यद् अङ्गम् शरीरं पराचैः पराङ्मुखम् अतिहितम् अतीत्य स्थितम् । अतिक्रम्य गतम् इत्यर्थः । तस्मिन् शरीरे वर्तमानः अपानः अपानवायुः प्राणः प्राणवायुः । उशब्दः अप्यर्थे । अपि वा ये* च अन्ये चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः सप्तशीर्षण्याः प्राणास्ते त्वदीयाः परेताः* परागताः । अपुनरावृत्तये शरीरान्निर्गता इत्यर्थः । ते त्वदीयं तत् सर्वं सनीलाः* समाननिलयाः पितरः पितृदेवताः संगत्य संघीभूत्वा । ॥ सं-पूर्वाद् गमेः क्त्वो ल्यप् । "अनुदात्तोपदेश॰" इत्यादिना अनुनासिकलोपे "ह्रस्वस्य पिति॰" इति तुक् ॥ । घासात् । अद्यते भुज्यते अस्मिन्निति घासः भोगायतनं शरीरम् । ॥ अद भक्षणे । अधिकरणे घञ् । "घञपोश्च" इति घस्लादेशः ॥ । घासात् भोजनाधिकरणाच्छरीराद् घासम् भोजनाधिकरणम् अन्यच्छरीरं पुनरा वेशयन्तु अभिप्रापयन्तु ॥

सप्तमी ॥

अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत परि ग्रामादितः ।
मृत्युर्यमस्यासीद् दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार ॥ २७ ॥

अप । इमम् । जीवाः । अरुधन् । गृहेभ्यः । तम् । निः । वहत । परि । ग्रामात्[3] । इतः ।

मृत्युः । यमस्य । आसीत् । दूतः । प्रऽचेताः । असून् । पितृऽभ्यः । गमयाम् । चकार ॥ २७ ॥

जीवाः जीवन्तः प्राणधारिणो बान्धवा इमं प्रेतं गृहेभ्यः सकाशाद्

---

१ P P[2] वा । ते ।. Cp वा (*sic*) । ते । pointing to वा ते as the correct reading in the Saṁhitâ. २ None of our pada authorities have ॰इताः. ३ Cp क्रामत् ।.

अपारुधन् । प्रेतशरीरम् अपागमयन्तु इत्यर्थः । ⌛रुधिर् आवरणे । "इरितो वा" इति च्लेः अङ् आदेशः⌛ । तं प्रेतदेहम् इतः अस्माद् ग्रामात् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । यद्वा परिहरणार्थः । हे बान्धवाः तं मृतदेहं परिहृत्य निर्वहत[1] ग्रामाद् निर्गमयत । कुत इत्यत आह । मृत्युः मारकः पुरुषो यमस्य राज्ञो दूतः कर्मकर आसीत् अभवत् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सः म्रियमाणस्य पुरुषस्य असून् प्राणान् पितृभ्यः पितॄन् अनुप्रवेशयितुम् । ⌛"क्रियार्थोपपदस्य [च] कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी⌛ । गमयां चकार प्रापयामास । ⌛गमेर्ण्यन्तात् "कास्प्रत्ययाद्°" इति आम् प्रत्ययः । कृञोऽनुप्रयोगश्च[2]⌛ ॥

अष्टमी ॥

ये द॑स्य॑वः[1] पि॒तृषु॒ प्रवि॑ष्टा ज्ञा॒तिमु॑खा अ॑हु॒ताद॒श्चर॑न्ति[2] ।

प॒रा॒पुरो॑ नि॒पुरो॒ ये भर॑न्त्य॒ग्निष्टान॒स्मात् प्र ध॑माति य॒ज्ञात् ॥ २८ ॥

ये । दस्य॑वः । पि॒तृषु॑ । प्रऽवि॑ष्टाः । ज्ञा॒ति॒ऽमु॒खाः । अ॒हु॒त॒ऽअदः॑ । चर॑न्ति । प॒रा॒ऽपुरः॑ । नि॒ऽपुरः॑ । ये । भर॑न्ति । अ॒ग्निः । तान् । अ॒स्मात् । प्र । ध॒मा॒ति॒ । य॒ज्ञात् ॥ २८ ॥

ये दस्यवः उपक्षयकारिणो राक्षसा ज्ञातिमुखाः ज्ञातीनां मुखमिव मुखं येषां ते तथोक्ताः । ज्ञातिप्रतिरूपा इत्यर्थः । अत एव पितृषु पितृपितामहप्रपितामहेषु मध्ये प्रविष्टाः अहुतादः अहुतं लौकिकम् अन्नम् अदन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः । यद्वा अहुतावस्थमेव हविर्मायया अदन्तीति अहुतादः । चरन्ति पितृषु मध्ये वर्तन्ते । परापुरः परापृणन्ति पिण्डान् ददतीति परापुरः पिण्डदातारः पुत्राः । [निपुरः] निपृणन्ति नियमेन पिण्डदानादिकं कुर्वन्तीति निपुरः पौत्राः । ⌛पॄ पालनपूरणयोः । इत्यस्माद् उभयत्र कर्तरि क्विप् । "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति उत्त्वम्⌛ । ये [च] राक्षसाः पिण्डोदकदानादिना पालयितॄन् पुत्रपौत्रादीन् भरन्ति ह-

१ CR दृस्यवः. We with ABK^mVDc. २ CR ज्ञातिमुखा अहुता° (without any accent on ज्ञातिमुखा). We with BK^mVDcCp.

1 S′ निर्वहेत. 2 S′ om. °प्र°.

रन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । तान् मायाविनो राक्षसान् अग्निः अस्माद् यज्ञात् पितॄन् उद्दिश्य क्रियमाणात् प्र धमाति प्रधमतु प्रकर्षेण निर्गमयतु । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लेटि आडागमः । "पाघ्रा°" इत्यादिना धमादेशः ॥

नवमी ॥

सं विशन्त्विह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्त आयुः ।
तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योग् जीवन्तः शरदः पुरूचीः ॥२९॥

सम् । विशन्तु । इह । पितरः । स्वाः[2] । नः[2] । स्योनम् । कृण्वन्तः । प्रऽतिरन्तः[1] । आयुः ।
तेभ्यः । शकेम । हविषा । नक्षमाणाः । ज्योक् । जीवन्तः । शरदः । पुरूचीः ॥ २९ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं स्वाः ज्ञातयो गोत्रजाः पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः सं विशन्तु सम्यग् उपविशन्तु । उपविष्टास्ते स्योनम् सुखम् अस्माकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः[1] आयुः जीवनं प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । प्रवर्धयन्तु । चिरकालम् अस्मान् जीवयन्तु इत्यर्थः । *दक्षमाणाः वर्धमाना वयं तेभ्यः पितृभ्यो हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन शकेम परिचरितुं शक्ता भूयास्म । शक्लृ शक्तौ इत्यस्माद् आशिषि लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः । पुरूचीः पुरु बहुलम् अञ्चन्ति गच्छन्तीति पुरूच्यः । अञ्चतेः "ऋत्विग्°" इत्यादिना क्विन् । "अनिदिताम्°" इति नलोपः । "अचः" इति अकारलोपे "चौ" इति दीर्घः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । पुरूचीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे

[1] So we with A B C K̈ R V Dc. Cp has प्रऽतिरन्तें ।. P P̈ प्रऽतिरते ।. Sâyaṇa प्रतिरंते. But the accent in the Saṁhitâ as well as the context doubtless suggest प्रऽतिरन्तः in the pada-pâṭha, which we accordingly adopt in spite of the pada-MSS. Prof. Whitney has rightly adopted the correction in his *Index Verborum* to his edition.

[2] P P̈ स्वानः ।, and Cp स्वानः । for स्वाः । नः ।.

1 S' कृण्वंतः.

द्वितीया ॥ ज्योक् चिरकालं जीवन्तः पितृप्रसादाज्जीवितारो भवेम ॥

दशमी ॥

यां ते॑ धे॒नुं नि॑पृ॒णामि॑ यमु॑ ते क्षी॒र ओ॑द॒नम् ।

तेना॒ जन॑स्यासो भ॒र्ता योत्रा॑स॒दजी॑वनः ॥ ३० ॥ (१)

याम् । ते॒ । धे॒नुम् । नि॒ऽपृ॒णामि॑ । यम् । ऊं इति॑ । ते॒ । क्षी॒रे । ओ॒द॒नम् ।

तेन॑ । जन॑स्य । अ॒स॒: । भ॒र्ता । यः । अत्र॑ । अस॑त् । अजी॑वनः ॥ ३० ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं यां धेनुम् दोग्ध्रीं गां निपृणामि प्रयच्छामि । ॥ नि-पूर्वः पृणातिः पित्र्ये दाने वर्तते ॥ । त्वाम् उद्दिश्य गां दत्तवान् अस्मीत्यर्थः । तथा क्षीरे पयसि पक्वं यम् उ यं च ओदनं ते तुभ्यं निपृणामि तेन धेनुसहितेन ओदनेन जनस्य जनिमतो लोकस्य भर्ता धारयिता पोषयिता वा असः भवेः । ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ । यो जनः अत्र अस्मिन् लोके अजीवनः जीवनरहितः असत् भवेत् । तस्य जनस्येति संबन्धः । यद्वा अस्मिन् लोके जीवनरहितः असत् । पुरुषव्यत्ययः । स त्वम् इति संबन्धः । ॥ अस इति । अस्तेर्लेटि अडागमः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः ॥ ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पितृमेधे "अश्वावतीम्" [३१] इत्यृचा शवदाहानन्तरं स्नानं कृत्वा नदीं तरतोऽनुमन्त्रयेत[2] । पिण्डपितृयज्ञे "ये निखाताः" [३४] इति द्वाभ्यां द्वे समिधावादध्यात् । "शं तप" [३६] इत्यृचा प्रेतशरीरे पुत्रेण दत्तम् अग्निं पुत्रो गोत्रिणो वा दीपयेयुः । "ददामि" [३७] इत्यनया काम्पीलशाखया दहनस्थानं संप्रोक्षेत् । "इमां मात्रां मिमीमहे" [३९] इत्यादिभिः सप्तभिः श्मशानदेशं प्रतिदिशं मिमीते[3] । दिष्टिवितस्त्यादिभिः

१ K̈C °त्रा॑स॒द॰. We with A B R V Dc. २ Cp ओ॒द॒ने ।.

1 S' आडागमः. 2 S' नदीतरोनु° for नदीं तरतोनु° which is conjectural. *Kaus'ika* has: अश्वावतीमिति नदीं तारयते ।. Kes'ava: अश्वावतीत्यृचा नदीतरंतामनुमंत्रयते ।. 3 S' मिमीत.

प्रमाणैः सप्त दक्षिणतो मिमीते । सप्त उत्तरतः । पञ्च पुरस्तात् । पञ्च पश्चात् इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावतीं प्र तर या सुशेवार्क्षाकं वा प्रतरं नवीयः ।
यस्त्वा जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद् विदत भागधेयम् ॥३१॥

अश्वऽवतीम् । प्र । तर । या । सुऽशेवा । ऋक्षाकम् । वा । प्रऽतरम् । नवीयः ।
यः । त्वा । जघान । वध्यः । सः । अस्तु । मा । सः । अन्यत् । विदत ।
भागऽधेयम् ॥ ३१ ॥

हे प्रेत अश्वावतीम् अश्वा अस्यां सन्तीति अश्वावती अश्वानाम् आकरभूता नदी । "[मन्त्रे] सोमाश्वेन्द्रिय°" इति मतौ दीर्घः । संज्ञाशब्दोयम् । एतत्संज्ञां नदीं प्र तरय प्रकर्षेण तारय उत्तारय । सा च नदी सुशेवा अस्मभ्यं सुसुखा भवतु । तथा ऋक्षाकं वा । वाशब्दश्चार्थे । ऋक्षाकम् ऋक्षैः भल्लूकैरुपेतं दुष्टमृगनिषेवितं नवीयः नवतरम् अदृष्टपूर्वम् अरण्यमपि प्रतरम् प्रकर्षेण तरामि । हे प्रेत त्वा त्वां यः पुरुषः जघान स वध्यः वधार्हः अस्तु भवतु । स घातकः पुरुषः अन्यद् भागधेयम् पूर्वम् उपभुक्ताद् अन्यद् उपभोग्यं वस्तु मा विदत मा लभताम् । निर्धनो भवत्वित्यर्थः । विद्लृ लाभे । अस्मात् माङि लुङि आत्मनेपदैकवचने लृदित्वात् च्लेः अङ् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यमः परोवरो विवस्वान् ततः परं नाति पश्यामि किं चन ।
यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वानन्वाततान ॥ ३२ ॥

१ Cp ऋक्षाकाम् ।. २ P Cp बध्यः ।. ३ AKCR पुरोवरो विव°. Dc यमः पुरोवरो विवस्वान् changed to यमः परोवरो विवस्वान्. Cp यमः । पुरः । अवरः । विवस्वान् ।. BV यमः परोवरो विवस्वान्. We with BVDc. ४ C भुवो विवस्वान्°. We with ABKRV.

1 S' अकार° for आकर°. 2 S' अदृष्टपूर्वेरण्युमपि.

यमः । परः । अवरः । विवस्वान् । ततः । परम् । न । अति । पश्यामि । किम् । चन ।
यमे । अध्वरः । अधि । मे । निऽविष्टः । भुवः । विवस्वान् । अनुऽआततान ॥ ३२ ॥

यमः विवस्वतः पुत्रः परः तेजसा अधिकोभवत्[1] । विवस्वान् यमस्य पिता आदित्यः अवरः तेजसा निकृष्टोभवत्[2] । यमस्तेजसा पितुरपि अधिकोभवद् इत्यर्थः । ततः[3] तस्माद् यमात् परम् उत्कृष्टं किं चन किमपि प्राणिजातं नाति पश्यामि अतिक्रान्तं न जानामि । तस्मिन् सर्वोत्कृष्टे यमे मे मदीयः अध्वरो यज्ञः अधि निविष्टः अधिकम् अवस्थितः । तत्प्रीतिकरो वर्तत इत्यर्थः । यज्ञस्य[4] सिद्धये विवस्वान् तत्पिता सूर्यः भुवः भूप्रदेशान् अन्वाततान स्वकिरणैर्विस्तारितवान् । ✕ तनु विस्तारे ✕ ॥

तृतीया ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद् यत् तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ ३३ ॥

अप । अगूहन्[2] । अमृताम्[1] । मर्त्येभ्यः । कृत्वा । सऽवर्णाम् । अदधुः । विवस्वते ।
उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊं इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः[3] ॥ ३३ ॥

“त्वष्टा दुहित्रे” [१.५३] इत्यत्र इतिहासोभिहितः । सोत्र ऋगर्थप्रतिपत्तये पुनः स्मार्यते । त्वष्टृदुहिता सरण्युर्नाम विवस्वत आदित्याद् यमौ मिथुनौ जनयांचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमी चेत्याहुरैतिहासिकाः । माध्यमिकोग्निर्माध्यमिका वाक् चेति नैरुक्ताः । ततः[5] सर-

१ R °मृतान् for °मृतां. Dc °मृतान् changed to °मृतां. P P̊ अमृताम् ।. Cp अमृतां ।. We with A B C K. २ P̊ अगूहम् ।. Cp गूहन् (sic) ।. ३ Cp सरण्यूः ।.

1 S′ अधिकोभवतु. 2 S′ निकृष्टोभवतु. 3 S′ अतः. 4 S′ has यज्ञस्य repeated. 5 S′ has त for ततः.

ण्युस्तत्तेजः असहमाना स्वसमानरूपाम् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । सोपि विवस्वान् तज्जानन् आश्वमेव रूपं कृत्वा तां समभवत् । ततः अश्विनौ जज्ञाते । प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्याद् मनुर्जज्ञ इत्ययम् अर्थोत्र प्रतिपाद्यते ॥ मर्त्येभ्यः मरणधर्मेभ्यो मनुष्येभ्यः अमृताम्[1] मरणधर्मरहिताम् आत्मनः देवा अपागूहन् तिरोहितान् अकुर्वन् । अमृतत्वप्रापकं स्वकीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन्[1] । ॥गुहू संवरणे॥ । तथा सवर्णाम् समानरूपाम् अन्यां स्त्रियं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः अधारयन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । उत अपि च सरण्युः यद् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतम् आसीत् तत् अश्विनौ अभरत् समभरत् । उदपादयद् इत्यर्थः । यद्वा अश्वभूतयोः सरण्युविवस्वतोर्यद् रेत आसीत् तद् अश्विनावजनयद् इत्यर्थः । सा च सरण्यूस्त्वष्टुर्दुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसात्मकौ अजहात् पर्यत्यजत् । ॥ओहाक् त्यागे॥ । उशब्दः अवधारणे । ॥द्वा मिथुनेत्यत्र[2] "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ॥

चतुर्थी ॥

ये निखा॑ता ये परो॑प्ता ये द॒ग्धा ये चोद्धि॑ताः ।
सर्वा॑स्ताँन॑ग्न॒ आ व॑ह पि॒तॄन् ह॒विषे॒ अत्त॑वे ॥ ३४ ॥
ये । नि॒ऽखा॑ताः । ये । परा॑ऽउप्ताः । ये । द॒ग्धाः । ये । च॒ । उद्धि॑ताः[1] ।
सर्वा॑न् । तान् । अ॒ग्ने॒ । आ । व॒ह॒ । पि॒तॄन् । ह॒विषे॑ । अत्त॑वे ॥ ३४ ॥

ये पितरः भूमौ निखाताः निखननसंस्कारेण संस्कृताः । ॥खनु अवदारणे । कर्मणि निष्ठा । "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम्॥ । ये च पितरः परोप्ताः परावपनं दूरदेशे काष्ठवत्परित्यागः । तेन संस्कृताः । ये च दग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च उद्धिताः संस्कारोत्तरकालम् ऊर्ध्वदेशे पितृलोके स्थिताः । एवं बहुविधाव-

---

1 P P[2] उदिताः ।. We with Cp.

1 S' प्रच्छादयन् for प्राच्छादयन्. 2 S' om. ॰नेत्यत्र वा छन्दसि इति पू॰ and has a lacuna for ten letters instead.

स्थितान् तान् सर्वान् पितॄन् हविषे अत्तवे अस्माभिर्दत्तं हविर्भक्षयितुम् हे अग्ने आ वह आनय । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् हविःशब्दाच्चतुर्थी । अद भक्षणे इत्यस्मात् "तुमर्थे सेसेन्०" इति तवेन् प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

ये अ॒ग्नि॒द॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
त्वं तान् वे॑त्थ॒ यदि॑ ते जा॑तवेद॒ः स्व॒धया॑ य॒ज्ञं स्वधि॑तिं जुषन्ताम् ॥३५॥

ये । अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते । त्वम् । तान् । वे॒त्थ॒ । यदि॑ । ते॑ । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । स्व॒धया॑ । य॒ज्ञम् । स्वऽधि॑तिम् । जु॒ष॒न्ता॒म् ॥ ३५ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च अनग्निदग्धाः अग्निदाहरहितेन खननादिसंस्कारेण संस्कृता दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया । अन्ननामैतत् । पुत्रादिभिर्दत्तेन पिण्डरूपेण हविषा । यद्वा स्वधाकारोपलक्षितेन पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणा मादयन्ते हृष्टास्तृप्ता वर्तन्ते हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं तान् सर्वान् पितॄन् यदि वेत्थ जानासि । "यदि वेदाः प्रमाणं स्युः" इतिवद् निश्चये यदिशब्दः । त्वमेव तान् निश्चयेन जानासीत्यर्थः । ते सर्वे स्वधायाः संबन्धिनम् अस्मदीयं यज्ञं स्वधितम् । स्वधा संजाता यस्य स तथोक्तः । तारकादित्वाद् इतच् प्रत्ययः । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिः पुत्रपौत्रादिभिः हितं विहितं कृतम् ईदृशं यज्ञं जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥

षष्ठी ॥

शं त॑प॒ माति॑ तपो॒ अग्ने॒ मा त॒न्वं१ तपः॑ ।
वनेषु शुष्मो॑ अस्तु ते पृथि॒व्याम॑स्तु यद्धरः ॥ ३६ ॥

१ CB यदि॑ ते जातवेदः. Cp ते॒।. Dc यदि॒ ते जातवेदः changed to यदि॑ ते जातवेदः. We with AKR. २ Cp अग्निऽदग्धाः. We with the Saṁhitâ. ३ ABCKRDc त॒न्वं१ तपः. Cp तपः. Only V recites: त॒न्वं तपः. The latter is the correct accent, but requires further confirmation.

शम् । तप । मा । अति । तपः । अग्ने । मा । तन्वम् । तपः ।

वनेषु । शुष्मः । अस्तु । ते । पृथिव्याम् । अस्तु । यत् । हरः ॥ ३६ ॥

हे अग्ने शम् सुखं यथा भवति तथा प्रेतशरीरं तप दह । मा अति तपः अतितापं मा कार्षीः । अतिदहने हि अस्थीन्यपि भस्मीभवन्ति तेषां संचयनादिसंस्कारेण प्रतिविधानाद् अतिदाहो निषिध्यते । तथा तन्वः शरीराणि अस्मत्संबन्धीनि मा तपः मा धाक्षीः । तथा ते त्वदीयः शुष्मः शोषको ज्वालासमूहो वनेषु अरण्येषु अस्तु भवतु । हरः रसहरणशीलं यत् त्वदीयं तेजस्तत् पृथिव्याम् भूम्याम् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

ददाम्यस्मा अवसानमेतद् य एष आगन् मम चेदभूदिह ।

यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥

ददामि । अस्मै । अवऽसानम् । एतत् । यः । एषः । आऽअगन् । मम ।

च । इत् । अभूत् । इह ।

यमः । चिकित्वान् । प्रति । एतत् । आह । मम । एषः । राये । उप । तिष्ठताम् । इह ॥ ३७ ॥

यमो ब्रूते । अस्मै मृताय पुरुषाय अवसानम् । अवस्यन्ति निवसन्ति अस्मिन्निति अवसानम् आवासस्थानम् । एतत् स्थानं ददामि [यत् यस्मात् कारणात् एष पु]रुषः आगन् मत्समीपम् अगमत् । ⌛ गमेर्लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् ⌛ । स च आगतः पुरुषः इह अस्मिन् लोके मम संबन्धी अभूचेत् । यदि मत्संबन्धी मत्परिचरणशीलो भवेद् इत्यर्थः । तदा अस्मै आगतायेति पूर्वेण संबन्धः । एवं चिकित्वान् जानन् यमो मृतं पुरुषं प्रति एतद् वाक्यम् आह ब्रवीति । एषः मत्समीपम् आगतः पुरुषः

---

१ See foot-note ३ on the previous page. २ Cp शुग्मः ।. ३ Cp अभुत् ।. ४ Cp अति ।.

1 S' has ददाम for ददामि and then a lacuna for about ten letters. 2 This यत् is supplied from Sâyaṇa's text which reads यदेष instead of य एष.

रायः । ॥रै शब्दे॥ । रायति स्तौतीति रायः मम स्तोता भूत्वा इह अस्मिन् मदीये लोके उप तिष्ठताम् सेवताम् ॥

अष्टमी ॥

इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।
शते । शरत्ऽसु । नो इति । पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् इति इदंशब्देन सूत्रोक्ता मात्रा अभिनयेन प्रदर्श्यते । इमाम् एतावतीं श्मशानदेशस्य[1] मात्राम् परिमाणं मिमीमहे अरत्निप्रादेशादिमितेन दण्डेन परिच्छेदयामः । ॥माङ् माने॥ । यथा येन प्रकारेण अपरम् अन्यत् श्मशानकर्म माँ मां न आँसातै नासीत न प्राप्नुयात् । ॥आस उपवेशने । अस्मात् लेटि आडागमः । "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः॥ । तथा मिमीमह इति संबन्धः । श्मशानकर्मप्राप्तेरवधिम् आह शते शरत्स्विति । शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु अस्माकं जीवनं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ततः पुरा शतसंवत्सरमध्ये नो नैव अस्मान् श्मशानकर्म प्राप्नोतु । अकालमृतिरस्माकं मा भूद् इत्यर्थः ॥ एवम् उत्तरे षण्मन्त्रा व्याख्येयाः ॥

नवमी ॥

प्रेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ३९ ॥

प्र । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै[1] ।
शते । शरत्ऽसु । नो इति । पुरा ॥ ३९ ॥

प्रेत्येतावान्[2] अत्र विशेषः । प्रकर्षेण मिमीमहे इति श्मशानदेशमानस्य प्रकर्षगुणः प्रतिपाद्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

---

१ Cp मासंतै.

---

1 S' स्मशान°. 2 S' एतावान् for प्रेत्येतावान्.

दशमी ॥

अपे॒मां मात्रां॑ मिमीमहे॒ यथाप॑रं॒ न मासा॑तै ।
श॒ते श॒रत्सु॒ नो पु॒रा ॥ ४० ॥ (१०)

अप॑ । इ॒माम् । मात्रा॑म् । मि॒मी॒म॒हे॒ । यथा॑ । अप॑रम् । न । मासा॑तै ।
श॒ते । श॒रत्ऽसु॑ । नो इति॑ । पु॒रा ॥ ४० ॥ (१०)

अत्र अप इत्युपसर्गेण अपगतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । तद्दोषाश्च[1] श्मशानलक्षणे निषिध्यन्ते । यथाह भारद्वाजः । "दहनदेशं जोषयते दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणम् अनिरिणम् असुषिरम् अनूषरम् अभङ्गुरम्" इत्यादिना । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"वीमां मात्रां मिमीमहे" इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां श्मशानप्रमाणकरणे विनियोग उक्तः ॥

"अमासि मात्राम्" [४५] इति तिसृभिः पूर्वोक्तप्रकारेण मितं श्मशानप्रदेशम् अनुमन्त्रयेत ॥

"उदन्वती" [४८] इति द्वाभ्यां प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

"ये नः पितुः पितरः" [४९] इति द्वाभ्यां प्रेतशरीरे संदीपितेऽग्नौ याम्यहोमं[3] कुर्यात् ॥

"इदमिद् वा" [५०] इति तिसृभिः श्मशानदेशं[2] विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वी॒३॒मां मात्रां॑ मिमीमहे॒ यथाप॑रं॒ न मासा॑तै ।
श॒ते श॒रत्सु॒ नो पु॒रा ॥ ४१ ॥

वि । इ॒माम् । मात्रा॑म् । मि॒मी॒म॒हे॒ । यथा॑ । अप॑रम् । न । मासा॑तै ।
श॒ते । श॒रत्ऽसु॑ । नो इति॑ । पु॒रा ॥ ४१ ॥

1 S' तत्र. 2 S' स्मशान°. 3 S' यम्य°.

अत्र वीत्युपसर्गेण श्मशानदेशमानस्य विशिष्टगुणयोगः प्रदर्शितः। अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

निरिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४२ ॥

निः। इमाम्। मात्राम्। मिमीमहे। यथा। अपरम्। न। मासातै।
शते। शरत्ऽसु। नो इति। पुरा ॥ ४२ ॥

अत्र निरित्युपसर्गेण निर्गतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते। अन्यत् समानं पूर्वेण ॥

तृतीया ॥

उदिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४३ ॥

उत्। इमाम्। मात्राम्। मिमीमहे। यथा। अपरम्। न। मासातै।
शते। शरत्ऽसु। नो इति। पुरा ॥ ४३ ॥

उद् इत्युपसर्गेणात्र मानस्य उत्कर्षगुणोभिधीयते। गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥

सम्। इमाम्। मात्राम्। मिमीमहे। यथा। अपरम्। न। मासातै।
शते। शरत्ऽसु। नो इति। पुरा ॥ ४४ ॥

इमां श्मशानदेशस्य मात्रां सं मिमीमहे। उदीरितगुणयोगेन सम्यग् मिमीमहे। अत्र प्रत्यृचं यथापरं न मासातै इत्यादिरावर्त्यते। तस्यायम् अभिप्रायः। पुनःपुनःप्रार्थनया आदरातिशयद्योतिन्या प्रार्थ्यमानोऽर्थः सर्वथा सिध्यतीति। गतम् अन्यत् ॥

---

१ Cp मार्सतै।.

---

1 S' स्मशान°. 2 S' तत्र. 3 S' om. °महे। अत्र प्रत्यृचं यथा° and has instead a lacuna for about twelve letters.

पञ्चमी ॥

अमासि मात्रां स्वरगामायुष्मान् भूयासम् ।
यथापरं न मासातै शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४५ ॥

अमासि । मात्राम् । स्वः । अगाम् । आयुष्मान् । भूयासम् ।
यथा । अपरम् । न । मासातै । शते । शरत्ऽसु । नो इति । पुरा ॥ ४५ ॥

मात्राम् श्मशानदेशस्य परिमाणम् अमासि परिच्छेदितवान् अस्मि । उदीरितरीत्या समीचीनं मानम् अकृषीत्यर्थः । ॥ माङ् माने इत्यस्मात् लुङि उत्तमैकवचने रूपम् ॥ । तेन मानेन स्वः अगाम् स्वर्गं लोकं गतोस्मि । भाविस्वर्गलोकप्राप्तिस्तस्य मानस्य फलम् इत्यर्थः । यद्वा । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थे एतिर्वर्तते ॥ । अगाम् अगमयम् इत्यर्थः । ॥ "इणो गा लुङि" इति गादेशः ॥ । तेन च मानकर्मणा अहम् आयुष्मान् शतसंवत्सरपरिमितेन आयुषा युक्तो भूयासम् । यथापरं न मासातै इत्यादि प्रागुक्तार्थम् ॥

षष्ठी ॥

प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृशये सूर्याय ।
अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितॄन् गच्छ ॥ ४६ ॥

प्राणः । अपानः । विऽआनः । आयुः । चक्षुः । दृशये । सूर्याय ।
अपरिऽपरेण । पथा । यमऽराज्ञः । पितॄन् । गच्छ ॥ ४६ ॥

मुख्यप्राणस्य तिस्रो वृत्तयः प्राणाद्याः । मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःसरन् वायुः प्राणः । अन्तर्गच्छन् अपानः । मध्यस्थः सन् अशितपीतादिकं विविधम् आनिति कृत्स्नदेहं व्यापयतीति व्यानः । आयुः जीवनं शतसंवत्सरपरिमितम् । चक्षुः नीलपीतादिदर्शनसाधनम् इन्द्रियम् । एतच्च उपलक्षणम् अन्येषाम् इन्द्रियाणाम् । सर्वम् एतद् अनुक्रान्तं सू-

१ Cp मासंतै. २ P P² यथा ।. Cp यथा. The Saṁhitâ MSS. all give पथा and not यथा.

1 S' मुख्य°.

र्थाय । ⌛षष्ठ्यर्थे चतुर्थी⌛ । सूर्यस्य दृशये दर्शनाय भवतु । प्राणादिभिः सहिताः सूर्यं पश्यन्तश्चिरकालम् अवतिष्ठेमहीत्यर्थः ॥ हे मृतपुरुष त्वं यमराज्ञः यमश्चासौ राजा यमराजा तस्य स्वभूतेन अपरिपरेण । परिपरिणः पर्यवस्थातारश्चोराः । तद्रहितेन पथा मार्गेण पितॄन् गच्छ प्राप्नुहि ॥

सप्तमी ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।
ते द्यामुदित्याविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

ये । अग्रवः । शशमानाः । पराऽईयुः । हित्वा । द्वेषांसि । अनपत्यऽवन्तः । ते । द्याम् । उत्ऽइत्य । अविदन्त । लोकम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

शशमानाः । शशमानः शंसमान इति यास्कः [नि° ६, ८] । यद्वा ⌛शश प्लुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश्⌛ । प्लुतगमनशीला अग्रवः अग्रगामिनो ये पितरः अनपत्यवन्तः अपत्यरहिता द्वेषांसि द्वेषणीयानि पापानि हित्वा त्यक्त्वा परेयुः पराजग्मुः । अमृषतेत्यर्थः । ते पितरो द्याम् अन्तरिक्षम् उदित्य उद्गत्य ऊर्ध्वं गत्वा नाकस्य दुःखसंस्पर्शरहितस्य स्थानस्य पृष्ठे उपरिभागे । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा दीध्यानाः दीप्यमाना लोकम् सुकृतफलोपभोगस्थानम् अविदन्त अलभन्त । ⌛विद्लृ लाभे । लृदित्वाद् आत्मनेपदेपि व्यत्ययेन च्लेः अङ् आदेशः । यद्वा लङि "अनित्यम् आगमशासनम्" इति नुमभावः⌛ ॥

अष्टमी ॥

उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

१ CR अग्रवः. Dc अग्रवः corrected to अग्रवः. We with BK̄VCp. २ Cp अविदन्त ।. ३ ACR उदन्वती. Dc उदन्वती corrected to उदन्वती. Cp उदन्ऽवती ।. We with BK̄VDc.

1 S' अवतिष्ठतही° for अवतिष्ठेमही°.

उद्न्ऽवती । द्यौः । अवमा । पीलुऽमती । इति । मध्यमा ।
तृतीया । ह । प्रऽद्यौः । इति । यस्याम् । पितरः । आसते ॥ ४८ ॥

पितृलोकस्य सर्वोत्कृष्टतां वक्तुं दिवस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्यते । अवमा अधःकक्ष्यां गता द्यौः उदन्वती उदकवती यस्याम् अवस्थिता मेघाः प्रवर्षन्ति । तस्या उदन्वतीति संज्ञेत्यर्थः ॥ मध्यमा मध्यकक्ष्यां गता द्यौः पीलुमती इत्युच्यते । पालयन्तीति पीलवः ग्रहनक्षत्रा[दयः । ते यस्यां सन्तीति पीलुमती । तृतीया ह । ह]शब्दः प्रसिद्धौ । प्रद्यौरिति प्रसिद्धा । प्रकृष्टफलोपेता द्यौः प्रद्यौः । यस्यां तृतीयस्यां दिवि नाकपृष्ठाख्ये स्थाने पितरः पितृदेवता आसते निवसन्ति ॥

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्व१न्तरिक्षम् ।
य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ॥ ४९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
ये । आऽक्षियन्ति । पृथिवीम् । उत । द्याम् । तेभ्यः । पितृऽभ्यः । नमसा । विधेम ॥ ४९ ॥

नः अस्माकं पितुस्तातस्य ये पितरः जनकाः । ये च पितामहास्तज्जनकाः । पूजार्थं बहुवचनम् । ये च अन्ये उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आविष्टवन्तः । ये च पृथिवीम् आक्षियन्ति अभिनिवसन्ति । पृथिव्यां वर्तन्त इत्यर्थः । उतशब्दः अप्यर्थे । ये च द्याम् स्वर्गलोकम् आक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । इत्थं लोकत्रयं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः । ⌛तादर्थ्ये चतुर्थी⌛ । नमसा । नम इति अन्ननाम । हविर्लक्षणेन अन्नेन नमस्कारेण वा विधेम परिचरेम । ⌛विधतिः परिचरणकर्मा⌛ ॥

१ See foot-note ३ on the previous page.

1 S′ मध्यकक्षा॰. 2 S′ has a lacuna of about seventeen letters here.

दशमी ॥

इ॒दमिद् वा उ॒ नाप॑रं दि॒वि प॑श्यसि॒ सूर्य॑म् ।
मा॒ता पु॒त्रं यथा॑ सि॒चाभ्ये॑नं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (११)

इ॒दम् । इत् । वै । ऊं॒ इति॑ । न । अप॑रम् । दि॒वि । प॒श्य॑सि॒ । सूर्य॑म् ।
मा॒ता । पु॒त्रम् । यथा॑ । सि॒चा । अ॒भि । ए॒न॒म् । भू॒मे॒ । ऊ॒र्णु॒हि॒ ॥ ५० ॥

हे मृतपुरुष इदम् इद् वा उ इदमेव खलु तव जीवनम् यद् अस्माभिः श्राद्धेषु दीयते । अपरम् अन्यद् न किंचिद् अस्ति । अत्रैव श्मशानदेशे निवसन् सूर्यं दिवि आकाशे पश्यसि ॥ उत्तरोर्धर्चः परोक्षकृतः । यथा येन प्रकारेण माता जननी सिचा चेलाञ्चलेन स्वकीयं पुत्रम् अभिवृणोति आच्छादयति हे भूमे पृथिवि एनं श्मशानस्थं मृतम् अभ्यूर्णुहि स्वतेजसा प्रच्छादय । शीतवातोष्णादिकं यथैनं न प्राप्नोति तथा त्वत्स्वरूपे अन्तर्भावयेत्यर्थः । ऊर्णुञ् छादने ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"इदमिद् वै" इति ऋचोराद्ययोः श्मशानदेशे शलाकाभिश्चयनकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

"अग्नीषोमा पथिकृता" [५३] इति तिसृभिः प्रेतम् उत्थाप्य दहनाय शकटे निदध्यात् ॥

"इमौ युनज्मि" [५६] इत्यनया सप्रेते शकटे वृषभद्वयम् अभिमन्त्र्य युञ्ज्यात् ॥

"एतत् त्वा वासः" [५७] इत्यनया वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं प्रच्छादयेत् ॥

"अग्नेर्वर्म" [५८] इत्यनया सप्तच्छिद्रया गो[वपया] प्रेतमुखं प्रच्छादयेत् ॥

"दण्डं हस्तात्" [५९] इत्यनया प्रेतब्राह्मणहस्ताद् वेदयष्टिं पुत्रो गृह्णीयात् ॥

"धनुर्हस्तात्" [६०] इत्यनया प्रेतक्षत्रियहस्ताद् धनुर्गृह्णीयात् ॥

१ C सि॒चा अ॒भ्ये॑नं. We with A B R Dc. २ Cp प॒श्यं॑सि ।

1 S' सशान°.

तत्र प्रथमा ॥

इदमिद् वा उ नापरं जरस्यन्यदितोपरम्।
जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

इदम्। इत्। वै। ऊं इति। न। अपरम्। जरसि। अन्यत्। इतः। अपरम्।
जाया। पतिम्ऽइव। वाससा। अभि। एनम्। भूमे। ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

जरसि जरायां जीर्यदवस्थायां यद् अन्नादिकम् उपभुक्तम् इदम् इद् वा उ इदमेव खलु परिशिष्टम् नापरम् अन्यद् भोक्तव्यम् अस्ति। इतः अस्मात् श्मशानदेशाद् अन्यत् स्थानमपि अस्य न विद्यते अपरं कार्यजातमपि अस्य न संभवति। इत्थं श्मशाने परित्यक्तम् एनम् हे भूमे जाया भार्या पतिं वाससेव अभ्यूर्णुहि अभिप्रच्छादय ॥

द्वितीया ॥

अभि त्वोर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया।
जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अभि। त्वा। ऊर्णोमि। पृथिव्याः। मातुः। वस्त्रेण। भद्रया।
जीवेषु। भद्रम्। तत्। मयि। स्वधा। पितृषु। सा। त्वयि ॥ ५२ ॥

मातुः सर्वजनन्याः भद्रया। षष्ठ्यर्थे तृतीया। भद्रायाः कल्याण्याः पृथिव्याः भूम्याः संबन्धिना वस्त्रेण वाससा हे मृतपुरुष त्वा त्वाम् अभि प्रोर्णोमि अभिच्छादयामि। जीवेषु प्राणधारिषु जीवदवस्था[वत्सु मनुष्येषु मध्ये यद्] दानाय [भद्रम्] शोभनं वस्त्वस्ति तन्मयि संस्कर्तरि भवतु। पितृषु पितृदेवतासु या स्वधा विद्यते। स्वधेति अन्ननाम। स्वधाकारेण हूयमानं हविर्लक्षणम् अन्नं यद् अस्ति सा स्वधा त्वयि मृतपुरुषे भवतु। यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिर्धीयते विधीयत इति स्वधा पिण्डोदकदानादिरूपा पितृतृप्तिकरी क्रिया स्वधा। सा त्वयि भवत्वित्यर्थः ॥

1 S' श्मशान°. 2 So S'. The text in S' is अभि प्रोर्णोमि and not अभि त्वोर्णोमि.

तृतीया ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधथुर्वि लोकम् ।
उप प्रेष्यन्तं पूषणं यो वहात्यञ्जोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा । पथिऽकृता । स्योनम् । देवेभ्यः । रत्नम् । दधथुः । वि । लोकम् । उप । प्र । ईष्यन्तम् । पूषणम् । यः । वहाति । अञ्जःऽयानैः । पथिऽभिः । तत्र । गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । ⧗ "सुपां सुलुक्०" इति पूर्वसवर्णे आकारः ⧗ । पथिकृता पन्थानं पुण्यलोकगमनसाधनं मार्गं कुरुत इति पथिकृतौ । ⧗ तेनैव सूत्रेण विभक्तेराकारः ⧗ । एवं-गुणविशिष्टावग्नीषोमौ स्योनम् सुखकरं रत्नम् रमणीयं यद्वा रत्नवद् उत्कृष्टं लोकम् स्वर्गाख्यं देवेभ्यः । ⧗ तादर्थ्ये चतुर्थी ⧗ । देवानाम् अर्थे वि दधतुः[1] चक्रतुः । ⧗ "छन्दसि परेऽपि" इति उपसर्गस्य परत्र प्रयोगः ⧗ । यद्वा । पुरुषव्यत्ययः । हे पथिकृतावग्नीषोमौ देवेभ्यः देवार्थं देवान् उद्दिश्य होतुं रत्नम् रमणीयं लोकम् स्थानं वि दधथुः युवां कृतवन्तौ स्थः । श्रूयते हि । "राजानौ वा एतौ देवतानां यद् अग्नीषोमौ । अन्तरा देवता इज्येते देवताना विधृत्यै" इति [तै० सं० २, ६, २, २] । यो लोकः उप समीपे प्रेष्यन्तम् प्रगच्छन्तं पूषणम् पूषाख्यं देवम् यद्वा सर्वप्राणिनां[1] पोषकं सूर्यं वहाति वहति धारयति तत्र तस्मिन् लोके अञ्जयानैः[*] अञ्जसा आर्जवेन यान्ति

---

१ R दधतु०. Dc दधतु० corrected to दधथु०. We with A B C K^m P P^2 V Dc. २ A B C K^m R V प्रेष्यन्तं. Dc reads उपप्रेष्यंतं corrected from उपप्रेष्यंतं. ३ V वहात्यञ्जायानैः. K वहात्यजौयानैः (*sic*). B C R वहात्यंजोयानैः. Dc वहात्यंजोयानैः corrected to वहात्यंजायानैः, where it must doubtless have been intended to cancel not only the ॆ but the ा also from the जो, but where the ा appears to have remained intact by oversight. If this conjecture is right the reading of V must be the result of a similar incomplete correction of a MS. A, Sâyaṇa and Sâyaṇa's text have वहात्यंजुयानैः. ४ P P^2 प्र । ईष्यंतम् ।. Cp प्र । ईष्यतम् ।. The accent on ईष्यन्तम् is mine.

---

1 S′ °प्राणानां for °प्राणिनां.

गच्छन्ति एभिरिति अञ्जयानाः। तैः पथिभिर्गच्छतम् इमं प्रेतं गमयतम्। ॥ प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते ॥ ॥

चतुर्थी॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानंनष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः।
स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ ५४॥

पूषा। त्वा। इतः। च्यवयतु। प्र। विद्वान्। अनष्टऽपशुः। भुवनस्य। गोपाः। सः। त्वा। एतेभ्यः। परि। ददत्। पितृऽभ्यः। अग्निः। देवेभ्यः। सुऽविदत्रियेभ्यः॥ ५४॥

हे प्रेत त्वा त्वां विद्वान् जानन् पूषा एतत्संज्ञको देवः इतः अस्मात् स्थानात् प्र च्यावयतु निर्गमयतु। कीदृशः पूषा। अनष्टपशुः अनष्टा अहताः पशवो येन स तथोक्तः। स खलु गवादिपशूनां पोषयिता। "पूषा पोषयतु" [तै० ब्रा० १. ६. २. २] "पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः" इत्यादिश्रुतेः [ऋ० ६. ५४. ५]। भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायिता। ॥ गुपू रक्षणे। "गुपूधूपविच्छि०" इति आयप्रत्ययः। क्विपि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद् भवतीति तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योर्वलि" इति यकारलोपः ॥। स पूषा त्वा त्वाम् एतेभ्यः पितृभ्यः। एतच्छब्देन संनिहितार्थवाचिना मृतपुरुषसंबन्धिनः पितरः परामृश्यन्ते। त्वदीयेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः परि ददात् परिददातु। रक्षणार्थं दानं परिदानम्। ॥ तद्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति। "अग्नये त्वा परिददामि" [कौ० ७. ७] इत्यादौ तथा दर्शनात्। परिपूर्वाद् ददातेर्लेटि आडागमः। "इतश्च लोपः०" इति इकारलोपः ॥। तथा अग्निर्देवः दहनसंस्कारेण त्वा सुविदत्रियेभ्यः। सुविदत्रं शोभनविज्ञानम् यद्वा सुखेन लब्धव्यं धनं सु-

१ A K ᵐ °पितृभ्यो अग्नि°. C °पितृभ्यो अग्नि° (for °पितृभ्योग्नि°?). We with B R V Dc. २ Cp प्रऽविद्वान्।. P P̂ प्र। विद्वान्।.

1 S′ लोप°. 2 S′ प्रतिवत्स्थानि° for प्रति न स्थानि°

विदत्रम् सुष्ठु विशेषेण दानं वा । ✱ आह च यास्कः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्[वा स्याद् द्व्युपसर्गात् । इति नि० ७, ९ ✱ । तदर्हाः सुविदत्रियाः । तेभ्यो देवे]भ्यः परि ददातु ॥

पञ्चमी ॥

आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पातु । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुऽकृतः । यत्र । ते[1] । ईयुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः [एतन्नामको जीवनाभिमानी देवः त्वा त्वां परि पासति[1] परिपातु । कीदृश आयुः । विश्वायुः सर्वजीवनवान् । तथा पूषा] जीवपोषको देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रपथे पथो[2] गमनमार्गस्य प्रारम्भे त्वा त्वां पातु रक्षतु । यत्र यस्मिन् स्वर्गे[3] लोके सुकृतः पुण्यकृतः आसते उपविशन्ति ते सुकृतो यत्र यस्मिन् स्वर्गसंबन्धिनि देशे नाकपृष्ठाख्ये ईयुः जग्मुः तत्र देशे देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वप्रेरक एतत्संज्ञकः हे प्रेत त्वा त्वां दधातु धारयतु स्थापयतु ॥

षष्ठी ॥

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।
ताभ्यां यमस्य सादनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥

इमौ । युनज्मि[2] । ते । वह्नी इति । असुऽनीताय । वोढवे ।
ताभ्याम् । यमस्य । सदनम् । सम्ऽइतीः । च । अव । गच्छतात्[3] ॥ ५६ ॥

हे मृतपुरुष वह्नी वोढारौ इमौ अनड्वाहौ ते तव वहनाय युनज्मि

१ Cp ते । २ P P̊ युनज्मि । Cp युनज्मि । ३ P̊ गछताम् ।

1 So the text in S'. All our MSS. and vaidikas read पातु. 2 S' पयोगमन°. 3 S' सर्वे.

अनसि संयोजयामि । किमर्थम् । असुनीताय[1] असवः प्राणा नीता यस्मात् सः असुनीतो गतप्राणो देहः [तस्मै] । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । त्यक्तप्राणं शरीरं वोढवे वोढुम् । यद्वा सुष्ठु नेतव्यः सुनीतः न सुनीतः असुनीतः । दुर्वह इत्यर्थः । तादृशं शवं वोढुम् । वहेः "तुमर्थे सेसेन्०" इति तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः । ताभ्याम् अनडुद्भ्यां यमस्य संबन्धि सदनम् गृहम् इति अनेन प्रकारेण सम्[2] अव गच्छतात् सम्यग्जानीहि ॥

सप्तमी ॥

एतत् त्वा वासः प्रथमं न्वागन्नपैतदूह यदिहाबिभः पुरा ।
इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान् यत्र ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् । त्वा । वासः । प्रथमम् । नु । आ । अगन् । अप । एतत् । ऊह । यत् । इह । अबिभः । पुरा[1] ।
इष्टापूर्तम् । अनुऽसंक्राम । विद्वान् । यत्र । ते । दत्तम् । बहुऽधा । विऽबन्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् इदं संनिहितं प्रथमम् मुख्यं वासस्त्वा त्वां नु अद्य आगन् आगमत् प्राप्नोत् । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् । एतद् वासः अपोह परित्यज । इह अस्मिन् भूलोके पुरा पूर्वस्मिन् जीवनकाले यद् वासः अबिभः अधारयः । एतत् इति पूर्वेण संबन्धः । बिभर्तेर्लङि सिपि "भृञाम् इत्" इति अभ्यासस्य इत्वम् । विद्वान् जानन् मोहरहितो भूत्वा इष्टापूर्तम् इष्टम् श्रुतिचोदितम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि कर्म पूर्तम् स्मृत्युदितं[3] वापीकूपतटाकादिनिर्माणम् तद् उभयं स्वात्मना कृतम् अनुलक्ष्य संक्राम गच्छ संप्राप्नुहि । यत्र यस्मिन्निष्टापूर्ते क्रियमाणे बन्धुषु बान्धवज-

[1] A B K^m C प्रथम°. Dc प्रथमं corrected to प्रथम°. We with R V. [2] P पुरां।.

1 S' असुनीथाय for असुनीताय. Sâyaṇa's text too has असुनीथाय. 2 S' समज्जानीहि. 3 S' omits the anusvâra in स्मृत्युदितं.

नेषु वहुधा बहुप्रकारं ते त्वया विशेषेण धनं दत्तम् दक्षिणात्वेन वितीर्णम् । अभवद् इत्यर्थः । तादृशम् इष्टापूर्तम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

अ॒ग्नेर्वर्म॒ परि॒ गोभि॑र्व्ययस्व॒ सं प्रोर्णु॑ष्व॒ मेद॑सा॒ पीव॑सा च ।
नेत्[1] त्वा॑ धृ॒ष्णुर्हर॑सा॒ जर्हृ॑षाणो द॒धृग् वि॑धक्ष॒न्[2] परी॒ङ्खया॑तै[3] ॥ ५८ ॥

अ॒ग्नेः । वर्म॑ । परि॑ । गोभिः॑ । व्य॒य॒स्व॒ । सम् । प्र । ऊ॒र्णु॒ष्व॒ । मेद॑सा । पीव॑सा । च॒ ।
न । इत् । त्वा॒ । धृ॒ष्णुः । हर॑सा । जर्हृ॑षाणः । द॒धृक् । वि॒ऽध॒क्षन्[4] । प॒रि॒ऽई॒ङ्खया॑तै ॥ ५८ ॥

हे प्रेत गोभिः । अवयवेषु अवयविशब्दः । अनुस्तरण्या गोः संबन्धिभिरवयवैः अग्नेः दाहकस्य वह्नेः वर्म वारकं कवचं परि व्ययस्व परितः [संवृणु[1] । यथाग्नेर्ज्वालाभिर्दग्धो न भवसि] तथा गोसंबन्धिभिरवयवैः संवृतो भवेत्यर्थः । ♅ व्येञ् संवरणे । संव्यानक्रियाफलस्य आत्मगामित्वात् "स्वरितञितः०" इति व्ययतेरात्मनेपदम् ♅ । उक्त एवार्थो विव्रियते । पीवसा पीवरेण स्थूलेन मेदसा मेदोधातुरूपया वपया सं प्रोर्णुष्व । यद्वा मेदसा वपया [पीवसा] अन्येन च पीवरेणाङ्गेन सं प्रोर्णुष्व हे प्रेत आत्मानं सम्यक् प्रच्छादय । प्रच्छादनाभावे भीतिं दर्शयति नेद् इति । धृष्णुः धर्षकः अभिभवनशीलो हरसा रसहरणशीलेन तेजसा जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् दधृक् प्रगल्भः एवंगुणविशिष्टोग्निः त्वा त्वां विधक्षन् विशेषेण दग्धुम् इच्छन् परि* परितः नेत् ईङ्खयातै ईङ्खनं चलनं दाहासहिष्णुतया इतस्ततः पतनम् तन्नैव कुर्यात् । महाभीतिकरम् ईङ्खनं तव मा भूद् इत्यर्थः । ♅ नेत् इति निपातः प-

१ B नत्वा for नेत् त्वा. We with A C K^m R V Dc. २ B K^m V °धक्ष्यन्°. Dc °धक्षन्परी° changed to °धक्ष्यन्परी°. We with A C R. ३ C R °परींखयातै. We with B K^m V. ४ Cp विऽधक्ष्यन् ।. P P^2 विऽधक्षन् ।.

1 S′ विश for विशेषेण. 2 S′ has a lacuna for some sixteen letters here.

रिभये[1] वर्तते । उक्तं हि यास्केन । अथापि नेत्येष इद् इत्येतेन संप्रयुज्यते परिभये [नि॰१.१०] इति । ईङ्खतिर्गत्यर्थः । उख उखि वख वखि इत्यादिषु गत्यर्थेषु इख इखि ईखि इति पठितत्वात् । तस्मात् लेटि आडागमः । "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः ॥ ॥

नवमी ॥

दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा बलेन ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ५९ ॥

दण्डम् । हस्तात् । आऽददानः । गतऽअसोः । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । बलेन । अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । मृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ५९ ॥

समावर्तनप्रभृति समन्त्रकं दण्डधारणं ब्राह्मणस्य विहितम् । स दण्डः अस्मिन् काले पुत्रादिना धारणाय स्वीकार्य इति प्रतिपाद्यते । गतासोः गता असवः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधस्य ब्राह्मणशवस्य हस्ताद् वैणवं दण्डम् आददानः स्वीकुर्वन्नहं श्रोत्रेण शब्दश्रवणसाधनेन्द्रियजनितेन वर्चसा श्रुताध्ययनसंभूतेन तेजसा तत्कृतेन बलेन च सह । भवामीति शेषः ॥ अत्र अस्मिन् दहनदेश एव हे प्रेत त्वम् भव वर्तस्व । वयं तु इह अस्मिन् भूलोके सुशेवाः सुसुखाः सन्तः विश्वाः सर्वा मृधः संग्रामान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् हिंसकान् शत्रून् जयेम अभिभवेम ॥

दशमी ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।

समागृभाय[1] वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेह्युप[2] जीवलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । सह । क्षत्रेण । वर्चसा । बलेन ।

---

१ R समागृभाय. Cp सम्ऽआगृभाय।. We with A B C K^m V Cp Dc. २ K^m R त्वमेह्युप. Dc त्वमेह्युप corrected to त्वमेह्युप. We with A B C V Dc.

1 S' परिभवे.

सम्ऽआगृभाय । वसु । भूरि । पुष्टम् । अर्वाङ् । त्वम् । आ । इहि । उपं । जीवऽलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

मृतस्य त्यक्तप्राणस्य क्षत्रियस्य हस्ताद् धनुश्चापम् आददानः गृह्णन् अहं क्षत्रेण क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् क्षत्रजातेरसाधारणं तेजः तेन तेजसा [वर्चसा] पराभिभवसमर्थेन वीर्येण तत्कृतबलेन च सह युक्तो भवामि ॥ भूरि बहुलं पुष्टम् पोषकं वसु धनम् अस्मभ्यं दातुं समागृभाय सम्यग् अभिमुखं गृहाण आदत्स्व । ग्रह उपादाने । "छन्दसि शायजपि" इति हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥ एवं धनं गृहीत्वा जीवलोकम् जीवानां लोकं भूलोकम् उपलक्ष्य अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् त्वम् एहि आगच्छ । आगत्य अस्मभ्यम् इष्टधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डस्य द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । [तत्र प्रथम][2]सूक्तस्य आद्यया चितौ भार्यां[3] प्रेतेन सह संवेशयेत् । ऋक्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

इयं नारी पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती[2] तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि[3] ॥ १ ॥

इयम् । नारी । पतिऽलोकम् । वृणाना । नि । पद्यते । उप । त्वा । मर्त्य । प्रऽइतम् ।
धर्मम् । पुराणम् । अनुऽपालयन्ती[4] । तस्यै । प्रऽजाम् । द्रविणम् । च । इह । धेहि ॥ १ ॥

---

१ See note १ on the previous page. २ A B K[m] V °पादयंती. Dc °पादयंती, the द being changed from some other letter. We with C R. ३ B धेहि. We with A C K[m] R V Dc. ४ P[2] °पादयंती I. Cp °पादयंती I.

---

1 S' क्षत्रियेण. 2 S' has a lacuna for twelve letters in place of तत्र प्रथम°. 3 S' भार्याः.

इयं पुरोवर्तिनी नारी स्त्री । ॥ "नृनरयोर्वृद्धिश्च" इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् प्रत्ययः । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । पतिलोकम् पत्युर्लोकः पतिलोकः पत्या अनुष्ठितानां यागदानहोमादीनां फलभूतं[1] स्वर्गादि स्थानम् तं पतिलोकं वृणाना सहधर्मचारिणीत्वेन संभजमाना । ॥ वृङ् संभक्तौ । लटः शानच् । क्र्यादित्वात् श्ना प्रत्ययः । "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ । एवंभूता स्त्री हे मर्त्य मरणधर्मन् मनुष्य प्रेतम् प्रकर्षेण गतम् अस्माद् भूलोकाद् विनिर्गतं त्वा त्वाम् उप नि पद्यते समीपे नितरां गच्छति । अनुमरणार्थं प्राप्नोतीत्यर्थः । ॥ पद गतौ । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः ॥ । कस्माद्धेतोरित्याह । पुराणम् पुरातनम् अनादिशिष्टाचारसिद्धं स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धं वा । ॥ "पुराणप्रोक्तेषु॰" इत्यत्र पुराणेति निपातनात् तुडभावः ॥ । धर्मम् सुकृतम् अनुपालयन्ती । आनुपूर्व्येण संप्रदायाविच्छेदेन परिपालनम् अनुपालनम् । तत् कुर्वती । ॥ "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ । स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धधर्मस्य अनुमरणजन्यस्य अनुपालनाद्धेतोरित्यर्थः । स्मर्यते हि ।

भर्तारम् उद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम् ।
व्यालग्राही यथा सर्पं बलाद् उद्धरते बिलात् ।

इति । तस्यै तथाविधायै अनुमरणं कृतवत्यै स्त्रियै इह अस्मिन् भूलोके जन्मान्तरे लोकान्तरेपि प्रजाम् । प्रजायत इति प्रजा । ॥ "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति जनेर्डप्रत्ययः ॥ । तां पुत्रपौत्रादिरूपां द्रविणम् धनं च धेहि प्रयच्छ । अनुमरणप्रभावाज्जन्मान्तरेपि स एव तस्याः पतिर्भवतीत्यर्थः[2] । ॥ डुधाञ् दानधारणयोः । "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ ॥ ॥

उपनिपद्यमाना सा यदि इह लोके पुनर्जीवितुम् इच्छेत् तदा "उदीर्ष्व" इत्यनया द्वितीययर्चा प्रेतेन सह संविष्टां ताम् अभिमन्त्र्य उत्थापयेत् ॥ पाठस्तु

1 S′ फलभुवं for फलभूतं. 2 S′ inserts स्मर्यते हि after °भवतीत्यर्थः, but quotes no smriti. Sâyaṇa might have intended to fill in but probably never filled in the blank by a suitable quotation.

[द्वितीया] ॥

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ २ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि ।
हस्तऽग्राभस्य । दधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ २ ॥

हे नारि धर्मपत्नि जीवलोकम् जीवानां जीवतां प्राणधारिणां लोकः । लोक्यते अनुभूयते जन्मान्तरकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखात्मकम् अस्मिन्निति लोकः भूलोकः । "उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्" इति श्रुतेः । तथाविधं जीवलोकम् अभिलक्ष्य उदीर्ष्व उद्गच्छ । पत्युः सकाशाद् उत्तिष्ठ । ‖ ईर गतौ कम्पने च । "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" इति शपो लुक् ‖ । गतासुम् गता असवः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधम् एतं पतिम् उप शेषे उपेत्य तेन सार्धं शयनं करोषि[1] । ‖ शीङ् स्वप्ने । अदादित्वात् शपो लुक् ‖ । अयम् अर्थः । पूर्वम् अदृष्टार्थम् अनुगमनम् उक्तम् । इदानीं शास्त्राविरोधिदृष्टफलानुरोधेन तत उत्थानं प्रतिपाद्यते । दृष्टफलाभावप्रतिपत्त्यर्थं गतासुम् इति विशेषणम् । [2]उपशयने दृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यतः एहि पत्युः सकाशाद् आगच्छ ॥ जीवनावस्थायामेव पतिसकाशात् सर्वम् ऐहिकं पुत्रादिलक्षणम् अभिप्राप्तम् अतोपि हेतोरागच्छेति प्रतिपाद्यते हस्तग्राभस्येति । हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राभः पाणिग्रहणकर्ता [तस्य] । ‖ ग्रह उपादाने इत्यस्मात् "कर्मण्यण्" इति अण् प्रत्ययः । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भत्वम् ‖ । दधिषोः धारयितुः तव पत्युः इदं जनित्वम् अपत्यादि-

१ V K[m] दिधिषो°. Dc दधिषो° changed to दिधिषो°. P P[2] दिधिषोः ।. Cp दिधिषोः ।. We with C R.

1 S' has a lacuna of four letters in place of करोषि । शी°. 2 S' has a lacuna for about fifteen letters before उपशमने.

रूपेण जन्मत्वम् अभि सं बभूय अभिसंप्राप्तासि । "बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे" इति इडभावो निपात्यते ॥

"अपश्यं युवतिम्" इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां चितौ पार्श्वतः परिणीयमानां गाम् अनुमन्त्रयते । तत्र आद्या

सूक्ते तृतीया ॥

अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः परिणीयमानाम् ।
अन्धेन यत् तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥ ३ ॥

अपश्यम् । युवतिम्[2] । नीयमानाम् । जीवाम् । मृतेभ्यः[3] । परिऽनीयमानाम् ।
अन्धेन । यत् । तमसा । प्रऽआवृता । आसीत् । प्राक्तः । अपाचीम् । अनयम् ।
तत् । एनाम् ॥ ३ ॥

युवतिम् यौवनावस्थोपेतां नीयमानाम् शवसमीपं प्राप्यमाणां जीवाम् जीवन्तीं मृतेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । त्यक्तप्राणेभ्यः पुरुषेभ्यः मृतपुरुषार्थं परिणीयमानाम् दारुचित्यग्न्यादिसहितं शवं परितः प्रसव्यं नीयमानां गाम् अनुस्तरण्याख्याम् अपश्यम् पश्यामि अवलोकयामि । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लङ् । जीवदवस्थापन्नाया युवतेर्गोः शवपरिणयनम् अयुक्तम् इति जानामीत्यभिप्रायः । अनुस्तरणी सा गौः यत् यस्माद् अन्धेन दृष्ट्युपघातकेन[1] गाढेन तमसा तमिस्रेण अज्ञानलक्षणेन प्रावृता प्रकर्षेण वेष्टिता आसीत् । हिताहितविभागं स्वयं न[2] जानातीत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः एनां गां प्राक्तः पूर्वदेशात् शवसमीपाद् अपाचीम् अपाङ्मुखीं शवात् पराङ्मुखीम् अस्मदभिमुखीम् अनयम् प्रापयामि । पूर्ववत् लङ् ॥

चतुर्थी ॥

प्रजानन्त्य॑घ्न्ये[4] जीवलोकं देवानां पन्थामनुसंचरन्ती ।

---

१ PP²R जीवामृतेभ्यः. We with CKᵐVDc. २ Cp. युवतीम् ।. ३ PP² जीवाम् । ऋतेभ्यः ।. ४ Kᵐ प्रजानत्यघ्न्ये. We with ABCRVDc.

1 S′ °घातेन for °घातकेन. 2 S′ य for न.

अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम् ॥ ४ ॥

प्रऽजानती। अघ्न्ये। जीवऽलोकम्। देवानाम्। पन्थाम्। अनुऽसंचरन्ती। अयम्। ते। गोऽपतिः। तम्। जुषस्व। स्वःऽगम्। लोकम्। अधि। रोहय। एनम् ॥ ४ ॥

हे अघ्न्ये। गोनामैतत्। अहन्तव्ये हे गौः जीवलोकम् जीवानां लोको जीवलोकः भूलोकः। तं प्रजानती प्रकर्षेण जानाना। ⌛ ज्ञा अवबोधने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः। "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः। "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आल्लोपः। "उगितश्च" इति ङीप्। "शतुरनुमः०" इति नद्या उदात्तत्वम् ⌛। तथा देवानाम् इन्द्रादीनां पन्थाम् पन्थानं मार्गं यज्ञलक्षणम् अनुसंचरन्ती अनुलक्ष्य गच्छन्ती क्षीरदध्यादिहविर्निष्पादयन्ती। त्वम् आगच्छेति शेषः। ते तव अयं गोपतिः गोस्वामी। तं जुषस्व सेवस्व। एनं मृतं पुरुषं स्वर्गं लोकम् अधि रोहय प्रापय॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि[1] संचयनाख्ये कर्मणि "उप द्यामुप वेतसम्"[2] इति पञ्चमीषष्ठीभ्यां मन्त्रोक्ता ओषधीरभिमन्त्र्य ताभिः क्षीरेण ब्राह्मणस्य अस्थीनि अवसिञ्चेत्[3]। तांश्च[4] ओषधयः वेतसाश्च कर्णी[च] नदीफेनं च अवका च गर्हका च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेत्येवमाद्याः[5] ॥

पञ्चमी ॥

उप द्यामुप वेतसमवत्तरो नदीनाम्[1]।
अग्ने पित्तमपामसि[2] ॥ ५ ॥

---

१ K^m R वेतस्°. We with C V. Dc वेतस्° changed to वेतस°. २ B K^m V Dc पित्वम्°. We with A C R.

---

1 S' चतुर्थ्यें इति for चतुर्थेऽहनि. 2 So Kes'ava too: उपद्यामुप वेतसमिति द्वे शं ते नीहार इत्येका। एताभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तानाम् ओषधीनाम् उदकं क्षीरं चैकत्र कृत्वा अभिमन्त्र्य ब्राह्मणस्यास्थीनि निषिञ्चति। मन्त्रोक्ता ओषधय उच्यन्ते। वेतसश्च कर्णश्च नदीफेनश्च अवका च गरुहेरुका च बृहद्दूर्वा च आकाशफेनश्च मण्डूकपर्णी च श्रक्तिका च। एता मन्त्रोक्ता ओषधयः॥ (XI-3). 3 After this S' has a lacuna for about sixteen letters and omits the text of the next (fifth) verse giving merely the commentary. 4 S' omits चे°. 5 This portion is in S' mixed up with the commentary on verse 5.

उप । द्याम् । उप । वेतसम् । अवत्ऽतरः । नदीनाम् ।
अग्ने । पित्तम् । अपाम् । असि ॥ ५ ॥

नदीनाम् नदनशीलानाम् अपाम् । नदनान्नद्य इति यास्कः [नि° २.२४] । मन्त्रवर्णश्च भवति । "अहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ" इति [३.१३.१] । ❋पचादिषु नदट् इति पाठात् "टिड्ढाणञ्°" इत्यादिना ङीप्❋ । नदनशीलानाम् अपां संबन्धिनीं द्याम् उप । [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] । जलस्योपरि प्ररूढा भूसंस्पर्शरहिता अवका उच्यन्ते । तत्समीपे । तथा वेतसम् उप । वेतसो नदीतीरगतो वृक्षविशेषः । तस्य समीपे । यद्वा सप्तम्यर्थप्रतिपादकावुपशब्दौ । अवकासु वेतसे चेत्यर्थः । अवत्तरः अतिशयेन अवन् रक्षणसमर्थः सारभूतांशो विद्यते । वेतसस्य च अवकानां च अप्सारत्वं तैत्तिरीये समाम्नायते । "अपां वा एतत् पुष्पं यद् वेतसः । अपां शरोऽवका । वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति" इति [तै° सं° ५.४.४.२] । हे अग्ने त्वमपि अपां पित्तम् अप्संबन्धी पित्तधातुरसि । "शुचिरप्पित्तम् और्वस्तु" इति अभिधानकारः । यतस्त्वम् अपां संबन्ध्यसि अतस्त्वाम् अप्संबन्धिनीभिः अवकावेतसशाखानदीफेनबृहद्दूर्वाद्योषधीभिः शमयामीति शेषः । ओषधयः केशवेन पद्धतिकारेण परिगणिताः । वेतसाश्च कर्णौ [च] नदीफेनं चावका च बर्हका च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेति । ❋अवत्तर इति । अव रक्षणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । ततः प्रकर्षार्थे तरप्❋ ॥

षष्ठी ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।

१ Cp वेतसम् ।. २ Cp अवऽत्तरः ।. ३ Cp पित्वम् ।. P[2] पित्वम् ।. P पित्तम् ।.

1 In S′ the words from ताश्च to मण्डूकपर्णीत्येवमाद्याः in the introductory paragraph of the comment on this verse are found in place of the words [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] which we have restored from guess. 2 S′ om. ओषध°. 3 S′ कर्नौ. Kes′ava कर्णश्च. 4 Kes′ava गरुहेरुका.

क्याम्बूरत्र रोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा ॥ ६ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । सम्ऽअदहः । तम् । ऊं इति । निः । वापय । पुनः । क्याम्बूः । अत्र । रोहतु । शाण्डऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यं पुरुषं समदहः सम्यग् दग्धवान् असि तमु तं खलु त्वं पुनर्निर्वापय निर्वृतं सुखितं कुरु । दाहजनितौष्ण्यपरिहारेणेत्यर्थः । एतदर्थमेव हि पूर्वम् अपां पित्तम् असीति अग्नेरप्कार्यत्वम् उक्तम् । ॥ नि-रुपसृष्टाद् "वा गतिगन्धनयोः" इत्यस्मात् णिचि "०आतां पुङ्णौ" इति पुगागमः ॥ । दाहनिर्वापणस्य परां काष्ठाम् आह क्याम्बूरित्युत्तरार्धेन । अत्र अस्मिन् दहनप्रदेशे क्याम्बूः ओषधिविशेषः रोहतु प्ररोहतु उत्पद्यताम् । तथा शाण्डदूर्वा जलसमीपे उत्पद्यमाना अण्डाकृतिमूलसहिता दीर्घकाण्डा वा दूर्वा शाण्डदूर्वा सा बृहद्दूर्वेत्युच्यते । सा व्यल्कशा अल्काः शाखाः । ॥ शो मत्वर्थीयः ॥ । विविधशाखोपेता । रोहत्विति संबन्धः ॥

"इदं त एकम्" इत्यनया सप्तम्या आहिताग्नेः प्रेतस्याग्रे अग्नित्रयं धारयित्वा अनुमन्त्रयते ॥ तत्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।
संवेशने तन्वा३ चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे ॥ ७ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊं इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।
सम्ऽवेशने । तन्वा । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । सधऽस्थे ॥ ७ ॥

---

१ BKV व्यल्कशा. Dc व्यल्कुशा. Cp विऽअल्कुशा।. We with AK^m CR. २ BC संवेशने. Cp सम्ऽवेशते।. PP^m सम्ऽवेशने।. We with AK^m RV Dc. ३ KK^m V तन्वा१श्चा॰. Dc तन्वा३चारु॰ changed to तन्वा१श्चारु॰. We with ABCR.

1 S' परिहारेत्यर्थः. 2 S' सो.

हे प्रेत ते तव परलोकगमनाय इदम् एकम् गार्हपत्याख्यं ज्योतिः । तथा परः परस्तात् ते तव । उशब्दः अप्यर्थे । अन्वाहार्यपचनाख्यम्-पि एकं ज्योतिः । तृतीयेन त्रित्वसंख्यापूरकेण ज्योतिषा आहवनीयाख्ये-न सं विशस्व संगतो भव । साकल्येन आत्मानम् आहवनीयं गमये-त्यर्थः । इत्थम् अग्निसंवेशने सति तन्वा संस्कारजनितेन देवशरीरेण चारुः शोभनः एधि भव । ॥अस भुवीत्यस्माल्लोटि "घ्वसोरेद्धा-[वभ्यासलोपश्च" इति अ]कारस्य एत्वम् । तस्य "असिद्धवद् अत्रा भात्" इति असिद्धत्वात् "हुझल्भ्यः०" इति हेर्धित्वम् ॥ । ततः परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने देवलोके देवानाम् इन्द्रादीनां प्रियः प्रीतिविषयो भव । ॥सह तिष्ठन्ति अस्मिन्निति सधस्थः । "घञर्थे कविधानम्" इति अधिकरणे तिष्ठतेः कप्रत्ययः । "सध मादस्थयोश्छ-न्दसि" इति सहस्य सधादेशः ॥ । यद्वा अग्निसंस्कारजनितदेवश-रीरेण चारुर्भूत्वा देवलोके देवानां प्रिय एधीत्येकवाक्यता ॥

"उत्तिष्ठ प्रेहि" इत्यष्टम्या "प्र च्यवस्व" इति नवम्या च दहनप्र-देशं नेतुं प्रेतम् उत्थापयेत् ॥

तत्र अष्टमी ॥

उत्तिष्ठ प्रेहि प्र द्र॒वौकः॑ कृणुष्व सलि॒ले स॒धस्थे॑ ।
तत्र॒ त्वं पि॒तृभिः॑ संविदा॒नः सं सोमे॑न॒ मद॑स्व॒ सं स्व॒धाभिः॑ ॥ ८ ॥
उत् । ति॒ष्ठ॒ । प्र । इ॒हि॒ । प्र । द्र॒व॒ । ओकः॑ । कृ॒णु॒ष्व॒ । स॒लि॒ले । स॒धऽस्थे॑ ।
तत्र॑ । त्वम् । पि॒तृऽभिः॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒नः । सम् । सोमे॑न । मद॑स्व । सम् ।
स्व॒धाभिः॑ ॥ ८ ॥

हे प्रेत त्वम् उत्तिष्ठ अस्मात् स्थानाद् ऊर्ध्वं तिष्ठ । ॥"उदो-नूर्ध्वकर्मणि" इति पर्युदासात् तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः ॥ । उत्थाना-नन्तरं प्रेहि प्रगच्छ । ततः प्र द्रव प्रकर्षेण धाव । शीघ्रं गच्छेत्यर्थः । सलिले । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे सधस्थे सहस्थाने अलौकिके ओ-

1 S′ has a blank space for some eight letters before संगतो. 2 S′ inserts a दे before अग्नि°. 3 S′ °वावद्धता for °वाक्यता.

कः गृहं कृणुष्व कुरु । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः ॥ । तत्र तस्मिन् लोके त्वं पितृभिः बर्हिषदग्निष्वात्ताख्याभिः पितृदेवताभिः संविदानः संजानानः ऐकमत्यं गतः सन् सोमेन सं मदस्व । ॥ मद तृप्तियोगे ॥ । सोमपानेन तृप्तो भवेत्यर्थः । सोमयागेषु हि नाराशंसाख्यः सोमरसस्य भागः पितृणाम् अस्ति । तदुपभोगेन आत्मानं हर्षयेति भावः । यद्वा सोमेन राज्ञा पितृणाम् अधिपतिना सह मदस्वेत्यर्थः । तथा स्वधाभिः स्वधाकारसहितैः श्राद्धैः पुत्रादिभिः कृतैः सं मदस्व । ॥ संविदान इति । विद ज्ञाने । "समो गम्यृच्छि°" इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ॥

"प्र च्यवस्व" इत्यनया प्रेतस्य गात्राणि इतस्ततश्च व्याकुलीकुर्यात् ॥ तत्पाठस्तु

[नवमी] ॥

प्र च्यवस्व तन्वं१ सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम् ।
मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमेर्जुषसे तत्र गच्छ ॥ ९ ॥

प्र । च्यवस्व । तन्वम् । सम् । भरस्व । मा । ते । गात्रा । वि । हायि । मो इति । शरीरम् ।
मनः । निऽविष्टम् । अनुऽसंविशस्व । यत्र । भूमेः । जुषसे । तत्र । गच्छ ॥ ९ ॥

हे प्रेत त्वं प्र च्यवस्व अस्मात् स्थानात् प्रच्युतो भव । तदर्थं तन्वम् शरीरं हस्तपादादिसहितं सं भरस्व संभृतम् एकीभूतं कुरु । ते तव गात्रा गात्राणि हस्तपादादीनि मा वि हायि परित्यक्तानि मा भूवन् । तथा शरीरम् अवयविभूतो मध्यदेहश्च मो मैव त्याक्षीः । यत्र यस्मिन् स्थाने त्वदीयं मनो निविष्टम् अवस्थितं मनसो विषयभूतं तत् स्वर्गादिलक्षणम् अनुसंविशस्व संप्रविष्टो भव । तथा यत्र यस्यां भूमौ भूप्रदेशे जुषसे प्रीयसे । ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ । तत्र गच्छ । तं भूप्रदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१ P P² भूमे ।. Cp भूमेः ।.

1 S' एकमत्यं. 2 S' °पाण्यादि°.

पिण्डपितृयज्ञे "वर्चसा माम्" इति दशम्या उत्तरसूक्तस्य आद्यया च आचामेत् । "वर्चसा माम् इत्याचामति" इति हि सूत्रितम् [कौ° ११, २] ॥

दशमी ॥

वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन ।
चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु ॥ १० ॥ (१३)

वर्चसा । माम् । पितरः । सोम्यासः । अञ्जन्तु । देवाः । मधुना । घृतेन । चक्षुषे । मा । प्रऽतरम् । तारयन्तः । जरसे । मा । जरत्ऽअष्टिम् । वर्धन्तु ॥ १० ॥ (१३)

पितरः पितृदेवताः सोम्यासः सोम्याः सोमार्हाः । "सोमम् अर्हति यः" इति सोमशब्दाद् अर्हार्थे यप्रत्ययः । "आज्जसेरसुक्" । तथाविधाः पितरो मां यजमानं वर्चसा तेजसा अञ्जन्तु अक्तं संश्लिष्टं कुर्वन्तु । तथा देवाः विश्वे देवा मधुना माधुर्योपेतेन घृतेन दीप्तिकरेण आज्येन माम् अञ्जन्तु । अपि च चक्षुषे दर्शनाय मा मां प्रतरम् प्रकृष्टतरं तारयन्तः स्रावयन्तः । दीर्घकालदर्शनार्थं रोगादिभ्यो मां व्यावर्तयन्त इत्यर्थः । तथा जरसे जरायै मा मां जरदष्टिम् जरती जीर्णा अष्टिः अशनं यस्य । जॄष् वयोहानौ । "जीर्यतेरतृन्" इति भूतेर्थे अतृन् प्रत्ययः । "जराया जरस् अन्यतरस्याम्" इति जराशब्दस्य जरस् आदेशः । तादर्थ्ये चतुर्थी । जरार्थम् यावता कालेन जरा भवति तावत्कालपर्यन्तं मां जरदष्टिं कृत्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

[इति] अष्टादशकाण्डस्य तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"वर्चसा माम्" इति आद्याया ऋचः पूर्वया ऋचा सह उक्तो विनियोगः । तत्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

वर्चसा मां समनक्त्वग्निर्मेधां मे विष्णुर्न्यनक्त्वासन् ।

१ R अजंतु. P P² अजंतु ।. Cp अजंतु ।.

रयिं मे विश्वे नि यच्छन्तु देवाः स्योना मापः पवनैः पुनन्तु ॥ ११ ॥

वर्चसा । माम् । सम् । अनक्तु । अग्निः । मेधाम् । मे । विष्णुः । नि । अनक्तु । आसन् ।

रयिम् । मे । विश्वे । नि । यच्छन्तु । देवाः । स्योनाः । मा । आपः । पवनैः । पुनन्तु ॥ ११ ॥

अग्निः अञ्जनादिगुणयुक्तो देवः मा मां वर्चसा तेजसा समनक्तु संयोजयतु । ॥अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणगतिषु । रुधादित्वात् श्नम् । "श्नान्नलोपः" इति नलोपः॥ ॥ तथा विष्णुः मे मम आसन् आसनि आस्ये मुखे मेधां नि अनक्तु नितरां संयोजयतु । ॥"पद्दन्°" इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । "सुपां सुलुक्°" इति सप्तम्या लुक्॥ ॥ तथा विश्वे देवाः स्योनाम् सुखकरीं रयिम् धनं मे मह्यं नि यच्छन्तु नियतां कुर्वन्तु । ॥यम उपरमे । "इषुगमियमां छः" इति छत्वम्॥ । यद्वा नियमेन ददतु । ॥दाण् दाने इत्यस्य "पाघ्रा°" इत्यादिना यच्छादेशः॥ ॥ तथा आपः उदकानि पवनैः शोधनसाधनैः स्वांशैः [मा] मां पुनन्तु पूतं शुद्धं कुर्वन्तु ॥

"मित्रावरुणा परि माम्" इति द्वितीयया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे पाणी कर्ता प्रक्षालयेत् । तत्पाठस्तु

[द्वितीया] ॥

मित्रावरुणा[2] परि मामधातामादित्या मा स्वरवो वर्धयन्तु ।
वर्चो म इन्द्रो न्यनक्तु हस्तयोर्जरदष्टिं मा सविता कृणोतु ॥ १२ ॥

मित्रावरुणा । परि । माम् । अधाताम् । आदित्याः । मा । स्वरवः । वर्धयन्तु ।

वर्चः । मे । इन्द्रः । नि । अनक्तु । हस्तयोः । जरत्ऽअष्टिम् । मा । सविता । कृणोतु ॥ १२ ॥

---

१ Cp स्योना ।. २ B C K^m R मित्रावरुणा. Dc मित्रावरुणा corrected to मित्रावरुणा. We with A K V Dc.

मित्रावरुणा मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। "देवताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः। "सुपां सुलुक्°" इति पूर्वसवर्णदीर्घः। अहरभिमानी देवो मित्रः। वरुणो रात्र्यभिमानी। तावुभौ मां पर्यधाताम् परितो धारयताम्। यद्वा वस्त्रादिना परिहितं कुरुताम्॥ तथा आदित्याः अदितेः पुत्रा अन्ये देवाः स्वरवः। स्वृ शब्दोपतापयोः। शॄस्वृस्निहीत्यादिना [उ° १, १०] उप्रत्ययः। स्वरवः शोभनशब्दं कुर्वाणाः यद्वा अस्मच्छत्रुविषयम् उपतापं कुर्वन्तो मा मां वर्धयन्तु॥ अपि च इन्द्रो देवः मे मम हस्तयोर्वर्चः बलं नि अनक्तु नियोजयतु। बाहुजातत्वाद् इन्द्रस्य बाहुबलं तत्प्रसादाल्लभ्यम् इत्यभिप्रायः॥ सविता सर्वस्य प्रसविता देवो मा मां जरदष्टिम् जीर्यदवस्थभोजनं दीर्घायुषं कृणोतु करोतु॥

तृतीया॥

यो म॒मार॑ प्रथ॒मो मर्त्या॑नां॒ यः प्रे॒याय॑ प्रथ॒मो लो॒कमे॒तम्।
वै॒व॒स्व॒तं सं॒गम॑नं॒ जना॑नां य॒मं राजा॑नं ह॒विषा॑ सपर्यत॥ १३॥

यः। म॒मार॑। प्र॒थ॒मः। मर्त्या॑नाम्। यः। प्र॒ऽई॒याय॑। प्र॒थ॒मः। लो॒कम्। ए॒तम्।
वै॒व॒स्व॒तम्। स॒म्ऽगम॑नम्। जना॑नाम्। य॒मम्। राजा॑नम्। ह॒विषा॑। स॒पर्य॒त॒॥ १३॥

यो यमो राजा मर्त्यानाम् मरणधर्मणां मनुष्याणां मध्ये स्वयमपि एकः सन् प्रथमः प्रथमभूतो ममार [मरणं प्राप्तवान्। मृङ् प्राण]त्यागे। "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमात् लिटः परस्मैपदम्। एतं लोकं यो यमो राजा प्रथमः प्रथमभूतः प्रेयाय प्रगतवान्। प्रथमं मरणम् पश्चात् लोकान्तरप्राप्तिः इत्युभयं यमोपज्ञम् आसीद् इत्यर्थः। अत एव यमस्य मनुष्यवत् कामयितृत्वादिकं यागाद्

[1] P P[2] °ईयाय।. Cp °इ्यार्य.

[1] S' त्वत्प्रसादा°.

राज्यप्राप्तिश्च आम्नायते । "यमो वा अकामयत पितॄणां राज्यम् अभिजयेयम् इति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत्" इति [तै॰ ब्रा॰ ३. १. ५. १४] । इत्थं यः यमो राजा मरणपूर्वकं प्रथमं प्रेयाय अस्माल्लोकात् प्रगतो बभूव तं वैवस्वतम् विवस्वान् आदित्यः तस्य पुत्रं जनानाम् जनिमतां प्राणिनां संगमनम् संगच्छन्ते अस्मिन्निति संगमनः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ । जनिमद्भिः सर्वैः प्राणिभिः संप्राप्यम् इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टं यमं राजानम् ईश्वरम् । प्राणिकृतसुकृतदुष्कृतानुरूपेण शिक्षाकरम् इति यावत् । हविषा आज्यपुरोडाशादिना सपर्यत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । ॥ सपर पूजायाम् । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यक् प्रत्ययः ॥ ॥ अथ वा प्रथमः प्रथमभावी कल्पादौ वर्तमानो यो जनः प्राणी ममार यश्च जनः प्रथमः कल्पादौ वर्तमानः एतं लोकं यमस्य स्वभूतं प्रेयाय प्रगतवान् । तदाप्रभृति वर्तमानानां सर्वेषां जनानां संगमनम् संप्राप्यं राजानम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "परा यात" इति चतुर्थ्या ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् । तत्पाठस्तु

[चतुर्थी] ॥

परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।
दत्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥ १४ ॥

परा । यात । पितरः । आ । च । यात । अयम् । वः । यज्ञः । मधुना । समऽअक्तः ।
दत्तो इति । अस्मभ्यम् । द्रविणा । इह । भद्रम् । रयिम् । च । नः । सर्वऽवीरम् । दधात ॥ १४ ॥

हे पितरः पितृदेवताः अस्माभिः कृतेन पितृयज्ञरूपेण कर्मणा संतुष्टाः सन्तः परा यात परागच्छत । पराङ्मुखाः स्वस्थानं गच्छतेत्यर्थः ।

1 S' °अभिजयेदिति.

पुनर्यागार्थम् अस्माभिराहूताः सन्तः आ यात च आगच्छत च ॥ इदानीं परागमने कारणम् आह । वः युष्मभ्यं मधुना मधुरेण आज्येन । "एतद् वै मधु दैव्यं यद् आज्यम्" इति हि ऐतरेयकम् [ऐ° ब्रा° २, २]। समक्तः सम्यक् संसिक्तः अयं यज्ञः अस्माभिर्दत्तः ॥ तं स्वीकृत्य अस्मभ्यम् अस्मदर्थं भद्रम् कल्याणं द्रविणा द्रविणं धनम् इह अस्मिन् गृहे दधात धारयत ॥ तथा सर्ववीरम् वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजास्तैः सर्वैरुपेतं रयिम् प्रजापश्वादिरूपं धनं नः अस्माकं दधात धारयत । "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तबादेशः । पित्त्वेन ङित्वाभावाद् आल्लोपाभावः ॥

पञ्चमी ॥

कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोभर्यर्चनानाः ।
विश्वामित्रोयं जमदग्निरत्रिरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥ १५ ॥

कण्वः । कक्षीवान् । पुरुऽमीढः । अगस्त्यः । श्यावऽअश्वः । सोभरी । अर्चनानाः ।
विश्वामित्रः । अयम् । जमत्ऽअग्निः । अत्रिः । अवन्तु । नः । कश्यपः । वामऽदेवः ॥ १५ ॥

कण्वादयो द्वादशसंख्याका ऋषयो नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । कणतिः शब्दार्थः । अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् [उ° १, १४९] इति क्वन् प्रत्ययः । [नित्वाद् आद्युदात्तः] कण्वशब्दः।[1] कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते [नि° २, २] इति यास्कः । तद्वान् कक्षीवान् । "आसन्दीवद् अष्ठीवच्चक्रीवत् कक्षीवत्°" इति मतुपि निपात्यते । पुरुमीढः । मिह सेचने इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा ।[2] पुरूणि मीढानि सिक्तानि अपत्यानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा मीढम् इति धननाम । पुरूणि मीढानि धनानि यस्य स तथोक्तः । बहुधन इत्यर्थः । अगस्त्यः प्रसिद्धः । श्यावाश्वः श्यावाः कृष्णवर्णा

1 S' has a lacuna for about ten letters, after which it reads यान्तः कण्वशब्दः.
2 S' om. °णि निष्ठा । पुरूणि मीढानि.

अश्वा यस्य स तथोक्तः। सोभरी प्रसिद्धः। अर्चनानाः अर्चनम् अर्चनीयम् अनः शकटं यस्य स तथोक्तः। संज्ञाशब्दोयम्। स च अत्रीणां प्रवरमध्ये पठ्यते। "आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। श्यावाश्ववद् अर्चनानसवद् [अत्रिवत्]" इति। विश्वामित्रः। विश्वं सर्वं जगत् मित्रं यस्य स तथा। "मित्रे चर्षौ" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः। अयम् इति इदंशब्देन पुरोवर्तिवस्तुवाचिना सर्वजनसंनिहितत्वेन सर्वमित्रत्वम् उपपाद्यते। जमदग्निः। जमतिर्ज्वलतिकर्मा। जमन्तो ज्वलन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः। अत्रिः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदभिन्नास्त्रिविधा दुःखानुभवा यस्य न विद्यन्ते स तथा। अत एव यास्को निरवोचत। तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति [नि॰३.१७]। कश्यपः। आद्यन्तवर्णविपर्ययः। सर्वं जगत् सर्वदा सौक्ष्म्येण पश्यतीति कश्यपः[1]। श्रूयते हि। "कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्" इति [तै॰आ॰१.८.८]। वामदेवः। वामो वननीयो देवो द्योतकोस्ति[2] तत्त्वविषये बोधो यस्य स तथा। स खलु गर्भावस्थ एव सन् उत्पन्नतत्त्वज्ञानः स्वस्य सार्वात्म्यम् अनुसंदधौ। श्रूयते हि। "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति। [ऋ॰४.२६.१]॥

षष्ठी॥

विश्वामित्र जमदग्ने वसिष्ठ भरद्वाज गोतम वामदेव।
शर्दिर्नो अत्रिरग्रभीन्नमोभिः सुसंशासः पितरो मृडता नः॥ १६॥

विश्वामित्र। जमत्ऽअग्ने। वसिष्ठ। भरत्ऽवाज। गोतम। वामऽदेव[3]।
शर्दिः[4]। नः। अत्रिः। अग्रभीत्। नमःऽभिः। सुऽसंशासः। पितरः। मृडत। नः॥ १६॥

१ BCV शर्दिर्नो. Dc शर्दि° changed to शर्दि°. We with AK̃R. २ K̃ सुसंशासः. ABRV सुसंशासः पितरो. C सुशंशासः पितरो. Dc सुसँशासः पितरो corrected to सुसँशासः पितरो. Cp सुऽसंशासः। पितरः।. We with ABRVCp. ३ Cp वामऽदेव।. ४ Cp शर्दिः।.

1 S' पश्यकः. 2 S' द्योतेकनास्त for द्योतकोऽस्ति.

पूर्वार्धेन षट्संख्याका ऋषयः संबोध्यन्ते। तत्र वसिष्ठो वसुमत्तमः एतन्नामा ऋषिः। भरणाद् भारद्वाज इति यास्कः [नि° ३. १७]। अन्ये शब्दा उक्तार्थाः। मृडता नः इत्येतद् वक्ष्यमाणं पदद्वयम् अत्रापि संबध्यते। हे विश्वामित्रादय ऋषयः नः अस्मान् मृडत सुखयत। अत्रिः एतत्संज्ञो महर्षिर्नः अस्माकं शर्दिः छर्दिः। गृहनामैतत्। ⌛ उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्माद् अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः [उ° २. १०७] इति इसिप्रत्ययः। वर्णव्यत्ययः ⌛। नः अस्मदीयं गृहम् अग्रभीत् अग्रहीत्। रक्षणार्थं गृहीतवान् इत्यर्थः। ⌛ ग्रह उपादाने। "हृग्रहोर्भः°" इति भत्वम् ⌛। यद्वा शर्दतिर्बलकर्मा[1]। शर्दयति[2] बलयतीति शर्दिः। एवंगुणविशिष्टः अत्रिर्नः अस्मान् अग्रहीत् आत्मीयत्वेन गृहीतवान्। अथ वा शर्दिर्नाम कश्चिद् ऋषिः। अन्यत् पूर्ववत्। तथा नमोभिः नमस्कारैः। यद्वा अन्ननामैतत्। दीयमानैरन्नैः कव्यरूपैर्हेतुभिः[3] हे पितरः पितृदेवताः यूयं सुशंसासः[4] सुष्ठु शंसितुं स्तोतुं शक्याः। ⌛ शंसु स्तुतौ इत्यस्मात् "ईषद्दुःसुषु°" इति कर्मणि खल् प्रत्ययः। "आज्जसेरसुक्" ⌛। सुष्टुताः सं[स्तुताः सन्तः नः मृडत अस्मान् सुखयत। ⌛ मृडत। मृड] सुखने ⌛॥

शवदहनदिवसे रात्रौ रिक्तकलशभञ्जनकर्ता[5] "कस्ये मृजानाः" इति सप्तमीम् ऋचं जपेत्। ऋक्पाठस्तु

[सप्तमी]॥

कस्ये मृजाना[1] अति यन्ति रिप्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः।
आप्यायमानाः प्रजया धनेनाध स्याम सुरभयो गृहेषु॥ १७॥

कस्ये। मृजानाः। अति। यन्ति। रिप्रम्। आयुः[2]। दधानाः। प्रऽतरम्। नवीयः।

---

[1] A B C R V have कस्ये मृजाना. Dc कस्ये मृजाना changed to कस्ये मृजाना. Cp कस्ये। मृजानाः।. P P[2] कस्ये। मृजानाः।. K कस्ये मृजाना. [2] Cp आयुः।.

[1] S′ शर्धति°. [2] S′ शर्धयति. [3] S′ omits र्हे in °र्हेतुभिः. [4] S′ has after सं a lacuna for about sixty letters at the end of which occurs सुखयते instead of सुखने. [5] S′ रिक्तलशभंजन ——— कर्ता. Neither *Kaus′ika* nor the *Kes′avî* throws light on the passage.

आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । अध । स्याम । सुरभयः । गृहेषु ॥ १७ ॥

कसः कीकसः । कीशब्दलोपश्छान्दसः । कसम् अर्हतीति कस्यो दहनदेशः तस्मिन् मृजानाः बान्धवमृतिजनितं दुःखम् उपलिपन्तः । परित्यजन्त इत्यर्थः । रिप्रम् । पापनामैतत् । शवसंसर्शजनितं पापम् । रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति हि निरुक्तम् [नि० ४.२१] । मरणनिमित्तं पापम् अति यन्ति अतीत्य गच्छन्ति । इति प्रथमः पादः परोक्षकृतः । यद्वा पुरुषव्यत्ययः । अतीमः । अतीत्य गच्छाम इत्यर्थः । इण् गतौ । अदादित्वात् शपो लुक् । "इणो यण्" इति यण् आदेशः । यतो वयम् उक्तरीत्या दुःखम् अतिक्रान्तास्ततो हेतोः नवीयः अतिशयेन नवम् उत्कृष्टम् आयुः जीवितं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधानाः । दीर्घकालजीवनं धारयन्त इत्यर्थः । एवम् अनेन द्वितीयपादेन चिरकालजीवनं प्रार्थितम् ॥ जीवत एव पुरुषस्य प्रजापश्वाद्यपेक्षेति तृतीयेन पादेन प्रतिपाद्यते । प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया धनेन कनकरजतादिलक्षणं गवाश्वादिकं च धनम् तेन आप्यायमानाः वर्धमाना भवेम ॥ अध अथ अनन्तरं गृहेषु सुरभयः शोभनगन्धोपेताः श्लाघ्यगुणयुक्ताः स्याम भवेम ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अञ्जते व्यञ्जते" इति ऋचा पिण्डेषु घृतेन अभिघारणं कुर्यात् । सैषा सूक्ते

अष्टमी ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृह्णते ॥ १८ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।

१ P P[2] अधास्याम । for अध । स्याम ।.

1 So S′. Should not we rather read अपलिपन्तः? 2 S′ इता for इत्यर्थः.

सिन्धोः। उत्ऽश्वासे। पतयन्तम्। उक्षणम्। हिरण्यऽपावाः। पशुम्। आसु। गृह्णते॥ १८॥

पितृत्वं प्राप्ताः कर्मिणो जना धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं प्राप्य तत्र यागहोमादिसुकृतजनितं फलं भुञ्जत इति स सोमः अनया स्तूयते। सोमयागं प्रवर्तयन्तः[1] प्रथमम् ऋत्विजः अञ्जते यजमानम् अञ्जनेन संस्कुर्वन्ति। तथा च ऐतरेयकम्। "आञ्जन्त्येनम्। तेजो वा एतद् अक्ष्योर्यद् आञ्जनम्। सतेजसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति" इति [ऐ॰ ब्रा॰ १. ३]। अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणगतिषु। "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपः। तस्याञ्जनस्य लौकिकाद् वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते व्यञ्जत इति। विविधम् अञ्जते। लौकिकाद् अञ्जनाद् अन्येन प्रकारेण यजमानस्याक्ष्णोरञ्जनं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्प्रकारश्च तैत्तिरीये समाम्नायते। "दक्षिणं पूर्वम् आङ्क्ते। सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते" [तै॰ सं॰ ६. १. १. ६] इत्यादिना। तथा समञ्जते सम्यग् अक्तं कुर्वन्ति। उक्तस्याञ्जनस्य सम्यक्त्वविशेषणप्रतिपादनाय पुनरनुवादः। तथा क्रतुं रिहन्ति। क्रतुः सोमयागसंकल्पः। तं लिहन्ति आस्वादयन्ति। लिह आस्वादने। कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः। सोमेन यक्ष्य इत्येवमात्मकं वचो[2] यजमानम् उच्चारयन्तीत्यर्थः। मधुना माधुर्योपेतेन नवनीतेन अभ्यञ्जते अभ्यक्तशरीरं[3] कुर्वन्ति। तथा च ऐतरेयकम्। "नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति[4]। स्वेनैवैनं तद् भागधेयेन समर्धयन्ति" [ऐ॰ ब्रा॰ १. ३] इति॥ यद्वा अञ्जनादिसंस्कारैः सोम एव स्तूयते। सोमयागे प्रवृत्ताः[5] ऋत्विग्यजमानाः सोमम् अञ्जते दीक्षणीयादिषु हूयमानेनाज्येन सोममेव अञ्जन्ति। संस्कुर्वन्तीत्यर्थः॥ तथा व्यञ्जते दण्डकृष्णाजिनादिदीक्षाव्यञ्जनद्रव्येण यजमानद्वारा तमेव सोमं संस्कुर्वन्तीत्यर्थः॥ तथा समञ्जते सोमयागोपयुक्तं यूपं सम्यग् आमूलाग्रम् अञ्जते[6]। तेन च समञ्जनेन यूपद्वारा सोम एव संस्कृतो भवतीत्यर्थः॥

1 S′ वर्तं प्रथममृजः for प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः. 2 S′ वाचा. 3 S′ अभ्यक्तंशरीरं. 4 S′ has a blank space for about nine letters in place of °ञ्जन्ति। स्वेनैवैनं तद्. 5 S′ सोमयागप्रवृत्त्य. 6 S′ अञ्जति.

क्रतुं रिहन्ति । यूपवान् यागः क्रतुः । अत्र तत्साधनभूतः सोमो लक्ष्यते । क्रतुम् सोमं लिहन्ति क्रयाभिषवादिसंस्कारपूर्वकं सोमम् अग्नौ हुत्वा हुतशेषं लिहन्ति । आस्वादयन्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण तं सोमम् अभ्यञ्जते अभितः अक्तं संयुक्तं संस्कृतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दिवि स्थितश्चन्द्र एव लतारूपसोमात्मना पृथिव्याम् अवस्थित इति प्रतिपादयति[1] सिन्धोरुच्छ्वास इति । सिन्धोः स्यन्दनशीलस्य समुद्रस्य [उच्छ्वासे] । उच्छ्वास उद्गमः अभिवृद्धिः । तस्मिन् समये पतयन्तम् गच्छन्तम् । उद्यन्तम् इत्यर्थः । ॥पत गतौ । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् उपधावृद्ध्यभावः॥ । उक्षणम् सेक्तारम् अमृतमयैः किरणैरभिषिञ्चन्तम् । यद्वा सिन्धोः स्यन्दनशीलस्य वसतीवरीजलस्य उच्छ्वासे उद्गमे सति अभिषवकाले पतयन्तम् गच्छन्तम् । अभिषवसंस्कारेण द्रवीभवन्तम् इति यावत् । उक्षणम् सेक्तारं सर्वजगदुत्पत्तेः आहुतिद्वारा बीजभूतम् इत्यर्थः । स्मर्यते हि ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः[2] सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० ३, ७६] । तथा पशुम् । पश्यति सर्वं जगत् स्वकिरणैः प्रकाशयतीति पशुश्चन्द्रमाः । ॥पशुः पश्यतेरिति यास्कः [नि० ३, १६,]॥ । एवंगुणविशिष्टं सोमं रसात्मना अवस्थितं हिरण्यपावाः हिरण्येन पावयन्तीति हिरण्यपावाः अभिषोतार ऋत्विजः । अभिषवपावनादिषु तेषां हिरण्यपाणित्वं भगवता आपस्तम्बेनोक्तम् । "हिरण्यपाणिरभिषुणोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्तप्रदेशः" इति [आप० १२, ७, १२] । आसु स्थालीषु । सोमयागे हि प्रधानभूतानाम् आग्रयणादीनां ग्रहाणां ग्रहणाय चतस्रः स्थाल्यो विहिताः[3] । तासु गृभ्णंते गृह्णते । उपलक्षणम् एतत् । स्थाल्युपलक्षितग्रहचमसपात्रेषु सोमरसग्रहणेन संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

एवं पितृदेवताभूतसोमाञ्जनलिङ्गात् पिण्डाभिघारणे विनियोग उपपन्नः ॥

---

1 S′ प्रतिपादयितु. 2 S′ प्रस्ताहुतिः and omits °ग् आदित्य°. 3 S′ has हिताः for विहिताः and leaves a blank space for four letters after स्थाल्यो.

नवमी ॥

यद् वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयशसो हि भूत।
ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे हूयमानाः ॥ १९ ॥

यत्। वः। मुद्रम्। पितरः। सोम्यम्। च। तेनो इति। सचध्वम्। स्वऽयशसः। हि। भूत।
ते। अर्वाणः। कवयः। आ। शृणोत। सुऽविदत्राः। विदथे। हूयमानाः ॥१९॥

हे पितरः वः युष्माकं संबन्धि मुद्रम् मोदकं हर्षजनकम्। ॥मुद हर्षे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना [उ°२.१३] रक्॥। यद्वा मुदम् हर्षं राति ददातीति मुद्रम्। ॥"आतोनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः॥। प्रीतिकरं यद् धनम् सोम्यम् सोमार्हं च विद्यते तेनो [तेनैव धनेन सह यूयं] सचध्वम् अस्माभिः संगता भवत। ॥षच समवाये॥। तादृग् धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुरुच्यते। हि यस्माद् यूयं स्वयशसः स्वायत्तयशस्का [भूत] भवथ। तस्माद् इष्टफलदानं भवतां युक्तम् इत्यर्थः ॥ ते यूयम् अर्वाणो गन्तारः कवयः क्रान्तदर्शनाः सुविदत्राः शोभनज्ञानाः शोभनधना वा विदथे यज्ञे हूयमानाः अस्माभिराहूयमाना आ शृणोत अस्मदाह्वानं शृणुत। ॥श्रु श्रवणे। लोटि तस्य तबादेशः॥ ॥

दशमी ॥

ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिषाचो दधानाः।
दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्थासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ २० ॥(१४)

ये। अत्रयः। अङ्गिरसः। नवऽग्वाः। इष्टऽवन्तः। रातिऽसाचः। दधानाः।

१ C K R P P Dc मुतम्. We with B V. २ B C K R V Dc सुविदुत्रा. Cp सुऽविदुत्राः।. There is no manuscript or Vaidika authority for the necessary correction to सुविदत्रा. See Rw. ३ Cp पितरः।. ४ Cp भूत।. P P भूतम्।. ५ R B V अत्रयोंगि°. Dc ये अत्रयो अंगि° changed to ये अत्रयोंगि°. We with A C K.

1 S' चाति. 2 S' तनोतन and then a lacuna for some ten letters in place of तेनो [तेनैव धनेन सह यूयं].

दक्षिणाऽवन्तः । सुऽकृतः । ये । ऊं इति । स्थ । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये पितरो यूयम् अत्रयः अत्रिगोत्रोत्पन्नाः । ये वा अङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रजाः । यद्वा अत्रिमहर्षिरूपेण अङ्गिरोरूपेणावस्थिताः । नवग्वाः अभिनवगमनाः । अथ वा अङ्गिरसो हि केचन सत्त्रयोगं कुर्वाणा नवभिर्मासैः [स्वर्गं] गतास्ते नवग्वा उच्यन्ते । अपरे दशभिर्मासैर्गतास्ते दशग्वाः । तथा चाम्नायते । "नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः" इति [ऋ० ५. २९. १२] । इष्टावन्तः इष्टाः दर्शपूर्णमासादियागास्तद्वन्तः इष्टावन्तः । रातिषाचः रातिर्दानम् तत् सचन्ते समवयन्तीति दक्षिणादानयुक्तक्रिया रातिषाच इत्युच्यन्ते । ता दधानाः धारयन्तः । ये च अन्ये हे पितरो यूयं दक्षिणावन्तः दक्षिणादानयुक्ताः सुकृतः पुण्यकृतः स्थ भवथ । उशब्दः अप्यर्थे । अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे आस्तीर्णे दर्भे वा आसद्य उपविश्य ते सर्वे यूयं मादयध्वम् अस्मदीयेन हविषा तृप्ता भवत ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अधा यथा नः" इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां प्रेतोपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन् दीध्यत उक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥ २१ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आऽशशानाः ।
शुचि । इत् । अयन् । दीध्यतः । उक्थऽशंसः । क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ २१ ॥

१ P °शासः ।. २ P क्षामा ।.

1 S' सत्रयोगं.

अध अथ अनन्तरम् । यद्वा अप्यर्थः अधेति निपातः । अपि च यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं पितरः पितृपितामहाः । यद्वा अस्माकं पितृभूता अङ्गिरसः परासः । परशब्दः उत्कृष्टवाची । ⌛"आज्जसेरसुक्" ⌛ । परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः पुराणाः हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् ऋतम् यज्ञम् आशशानाः व्याप्नुवन्तः । ⌛अशू व्याप्तौ इत्यस्मात् कानचि रूपम् ⌛ । एवंभूतास्ते शुचि दीप्तं स्थानं नाकपृष्ठाख्यम् अयन् अगच्छन् । इच्छब्दः अवधारणे । ⌛इण् गतौ । अस्मात् लङि पूर्वम् "इणो यण्" इति यणि कृते तस्य असिद्धवद्भावेन प्राप्तस्य आटश्छान्दसत्वाद् निवृत्तौ अडागम एव भवति ⌛ । दीध्यतः दीप्यमानाः । ⌛दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्मात् लट् । व्यत्ययेन शत्रादेशः ⌛ । उक्थशासः । उक्थानि शस्त्राणि । तेषां शंसितारः एवंगुणविशिष्टास्ते पितरः क्षमा रात्रिः तत्संबन्धि तमः क्षाम शार्वरं तमो भिन्दन्तः स्वतेजसा निवर्तयन्तः अरुणीः[2] अरुणवर्णा उषसः उषःकालान् अप व्रन् अपावृण्वन् प्रकाशयन्[3] ॥ यद्वा पणिनामानोऽसुरा अङ्गिरसां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य भूम्यां बिलं प्रावेशयन् अङ्गिरसस्त[ज्जानन्तः] इन्द्रसहाया बिलं वि[वृत्य] ता गा अलभन्तेत्याख्यायिका[4] । तद् एतद् उच्यते । क्षाम क्षमां भूमिं भिन्दन्तः विदारयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा गा अप व्रन् अपावृण्वन् बिलद्वारापवरणेन अलभन्तेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।
शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रमुर्वीं गव्यां परिषदं नो अक्रन् ॥ २२ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।
शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । उर्वीम् । गव्याम् । परिऽसदम् ।
नः । अक्रन् ॥ २२ ॥

सुकर्माणः शोभनकर्माणः सुरुचः सुदीप्तयो देवयन्तः देवान् आत्मन

1 So S′. No correlative follows. 2 S′ अरुणाः. 3 S′ प्रकाशयन्. 4 S′ अंगिरसस्तपायन् and then a lacuna for some eleven letters.

इच्छन्तः अयो न । नेति उपमार्थे । यथा अयस्कारा अयो धमन्ति धमनेन परिशुद्धं कुर्वन्ति एवं स्वकीयं जनिम जन्म धमन्तस्तपसा शोधयन्तो देवाः देवत्वं प्राप्ताः अग्निम् गार्हपत्यादिकं शुचन्तः दीपयन्तः सामिधेनीभिः प्रज्वालयन्तः इन्द्रं ववृधन्तः स्तुतिभिर्वर्धयन्तः उर्वीम् महतीं गव्याम् गवां समूहम् । ✻"खलगोरथात्" इति समूहार्थे यप्रत्ययः✻ । नः अस्माकं परिषदम् परितः सीदन्तीम् अक्रन् अकार्षुः । ✻डुकृञ् करणे । "मन्त्रे घस॰" इत्यादिना च्लेर्लुक्✻ ॥

तृतीया ॥

आ यूथेव क्षुमति[1] पश्वो अख्यद् देवानां जनिमान्त्युग्रः[2] ।
मर्तासश्चिदुर्वशीरकृप्रन् वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥

आ । यूथाऽइव । क्षुऽमति । पश्वः । अख्यत्[3] । देवानाम् । जनिम । अन्ति । उग्रः ।
मर्तासः । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ २३ ॥

उग्रः उद्गूर्णबलोयमग्निः देवानाम् यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्म प्रादुर्भावम् अन्ति अन्तिके समीपे । ✻"कादिलोपो बहुलम् इति वक्तव्यम्" इति अन्तिकशब्दस्य कादिलोपः✻ । आ अख्यत् अभिपश्यति । आभिमुख्येन ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । यूथेव क्षुमति पश्व इति तत्र दृष्टान्तः । यूथा इव । ✻सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः✻ । यूथे समूहे क्षुमति शब्दवति गवां संघे पश्वः पशून् आत्मीयान् गवादीन्[1] यथा

१ ABCR यूथेव क्षुमति. K̈V यूथेव क्षुमति. Dc यूथेव क्षुमति corrected to यूथेव क्षुमति which we adopt. P क्षुम् । अपि ।. P̈ क्षुम् । अति ।. Cp क्षुम् । अति ।. There can be no doubt that the older *Atharva*-reading was यूथेव क्षुमति i. e. यूथाऽइव । क्षुम् । अति ।, and that it was afterwards corrected to यूथेव क्षुमति in conformity with the *Ṛigveda* (IV. 2. 18). २ B ॰मान्त्युग्र. K̈CV ॰मान्त्युंग्रः. AR ॰मान्त्युंग्र. P उग्रा ।. Cp उग्रः ।. P̈ उग्रः ।. Dc corrects ॰मान्त्युंग्र to ॰मान्त्युग्रः. The MSS. oscillate between the उग्र of the *Ṛigveda* and उग्रः peculiar to the *Atharva-veda*. ३ P̈ अक्षत ।.

1 S' गवादीयान्.

स्वामी पश्यति तद्वत्। अयं देवसंघे यष्टव्यान्[1] जानातीत्यर्थः॥ यद्वा दाहकोऽग्निः संबोध्यः। हे अग्ने त्वया दह्यमानोऽयं यजमानस्त्वत्प्रसादाद् उग्रः उद्गूर्णबलः क्षुमति शब्दवति पशुसंघे पश्वः पशूनां यूथा यूथानीव देवानां जनिम आख्यत् अभिपश्यतीति। देवलोकं गतस्य तस्य देवा अन्तिके प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः॥ मर्तांसश्चित् मर्त्या अपि मनुष्यजातीया अपि त्वत्प्रसादाद् उर्वशीः उर्वश्यांद्या[2] अप्सरसः अकृप्रन् अकल्पयन्। उपभोक्तुं समर्था भवन्ती[3]त्यर्थः। कृपू सामर्थ्ये इत्यस्मात् लुङि च्लेः अङ् आदेशः। "बहुलं छन्दसि" इति रुडागमः। ततश्च त्वत्प्रसादाद् देवत्वं प्राप्तः अर्यः स्वामी भूत्वा उपरस्य उप्तस्य गर्भाशये निषिक्तस्य आयोः मनुष्यस्य गर्भावस्थस्य वृधे चित् वर्धनाय च। भवतीति शेषः। पितृप्रसादात् पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिरिति भावः॥

चतुर्थी॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः।
विश्वं तद् भद्रं यदवन्ति देवा बृहद् वदेम विदथे सुवीराः॥ २४॥

अकर्म। ते। सुऽअपसः। अभूम[1]। ऋतम्। अवस्रन्[2]। उषसः। विऽभातीः। विश्वम्। तत्। भद्रम्। यत्। अवन्ति। देवाः। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ २४॥

हे अवस्वन्[4] अवनवन् पालक अग्ने ते तुभ्यम् अकर्म परिचरणम् अकार्ष्म। "मन्त्रे घस०" इत्यादिना च्लेर्लुक्। अतस्त्वत्प्रसादात् स्वपसः शोभनकर्माणः अभूम अस्माभिः कृतानि यागहोमदानादीनि कर्माणि शोभनानि फल[युक्तानि[5] येषां तथोक्ता अभवाम। अस्मत्कर्माणि फलयुक्तानि भवन्ति]त्यर्थः॥ तथा विभातीः विभात्यः व्युच्छन्त्य उषसश्च ऋतम्। सत्यनामैतत्। सत्यं यागदानादिकर्मफलम्। कुर्वन्तु इति शेषः॥ यत् शास्त्रविहितं कर्म देवा अवन्ति रक्षन्ति तद् वि-

१ BKRAVDc अभूमर्तमं°. We with C. २ Cp अवस्रन्।.

1 S′ य इष्टव्यान्. 2 S′ उर्वश्याःद्या for उर्वश्याद्या. 3 S′ भवती°. 4 S′ अवनस्वन्.
5 S′ has here a lacuna for some fifteen letters.

श्वम् सर्वं भद्रम् कल्याणं भवति । वयमपि सुवीराः शोभनपुत्रादियुक्ताः सन्तो विदथे यज्ञे बृहत् महत् स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

"इन्द्रो मा मरुत्वान्" इत्यादिभिः एकादशभिर्ऋग्भिः श्मशानचयनकर्मणि आज्यं जुहुयात् ॥

तथा "इन्द्रो मा मरुत्वान्" इत्यादिपञ्चभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्निदानानन्तरम् आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो॑ मा म॒रुत्वा॑न् प्राच्या॑ दि॒शः पा॑तु बाहुच्युता॑ पृथि॒वी द्यामि॑वोपरि॑।
लो॒क॒कृतः॑ पथि॒कृतो॑ यजामहे॒ ये दे॒वानां॑ हुतभा॑गा इ॒ह स्थ ॥ २५ ॥

इन्द्रः॑ । मा॒ । म॒रुत्वा॑न् । प्राच्याः॑ । दि॒शः । पा॒तु॒ । बा॒हुऽच्युता॑ । पृ॒थि॒वी । द्याम्ऽइ॑व । उ॒परि॑ ।
लो॒क॒ऽकृतः॑ । प॒थि॒ऽकृतः॑ । य॒जा॒म॒हे॒ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह । स्थ[1] ॥ २५ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्याकैर्देवैः सहितः इन्द्रो मा मां संस्कर्तारं प्राच्या दिशः प्राचीदिक्संबन्धिभयहेतोः पातु रक्षतु । तत्र दृष्टान्तः । बाहुच्युता[1] बाहुभ्यो दातृसंबन्धिभ्यश्च्युता विनिर्गता । यद्वा बाहुषु प्रतिग्रहीतृसंबन्धिषु च्युता प्राप्ता । उदकपूर्वं दत्तेत्यर्थः । तादृशी दातृसात्कृता पृथिवी द्यामिव यथा द्याम् दिवं स्वर्गं भूदानप्राप्यम् उपरि आगामिनि काले दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् उपभोग्यं लोकं पाति तद्वत् । मां पात्विति संबन्धः ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ।

इति ॥ अपि च लोककृतः लोकस्य पुण्यफलभूतस्य स्वर्गादेः कर्तॄन् पथिकृतः तत्प्राप्त्युपायभूतस्य मार्गस्य कर्तॄन् यजामहे हविषा पूजयामः ।

१ Cp स्थ॒ ।.

1 S' बाहुच्युताः.

हे देवाः [ये] यूयं देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये हुतभागाः हुतः स्वाहाकारवषट्काराभ्याम् अग्नौ प्रक्षिप्तो[1] हविर्भागः अंशो येषां ते हुतभागा इह अस्मिन् पितृमेधकर्मणि स्थ भवथ । तान् देवान् लोककृत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २६ ॥

धाता । मा । निःऽऋत्याः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २६ ॥

धाता सर्वस्य जगतो विधाता धारयिता वा एतत्संज्ञो देवः निर्ऋत्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पापदेवता । तद्युक्ताया दक्षिणाया दिशो मा मां पातु दक्षिणदिगवस्थिताद् रक्षःपिशाचादेर्मां संस्कर्तारं रक्षतु ॥ बाहुच्युतेत्यादेः पूर्ववद् योजना ॥

सप्तमी ॥

अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २७ ॥

अदितिः । मा । आदित्यैः । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २७ ॥

अदितिः अदीना देवमाता । सा आदित्यैः स्वपुत्रैः सह प्रतीच्या

1 S' प्रक्षिप्तं.

दिशः सकाशात् मा मां पातु प्रत्यग्दिगवस्थितरक्षःपिशाचादेर्मां रक्षत्वित्यर्थः ॥ अन्यद् उक्तार्थम् ॥

अष्टमी ॥

सोमो॑ मा वि॒श्वैर्दे॒वैरुदी॑च्या दि॒शः पा॑तु बाहु॒च्युता॑ पृथि॒वी द्याभि॑वो॒परि॑।
लो॒क॒कृत॑ः पथि॒कृतो॑ यजामहे॒ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्थ ॥ २८ ॥

सोम॑ः । मा॒ । विश्वैः॑ । दे॒वैः । उदी॑च्याः । दि॒शः । पा॒तु । बा॒हु॒ऽच्युता॑ । पृथि॒वी । द्याम्ऽइ॑व । उ॒परि॑ ।
लो॒क॒ऽकृत॑ः । प॒थि॒ऽकृत॑ः । य॒जा॒म॒हे॒ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह । स्थ ॥ २८ ॥

विश्वैः सर्वैः [देवैः] सह सोमः [एतन्नामको देवः] मा माम् उदीच्या दिशः पातु उत्तरदिगवस्थिताद् राक्षसादेः श्मशानवासिनः[2] सकाशाद् रक्षतु ॥

नवमी ॥

ध॒र्ता ह॑ त्वा ध॒रुणो॑ धारयाता ऊ॒र्ध्वं भा॒नुं स॑वि॒ता द्याभि॑वो॒परि॑।
लो॒क॒कृत॑ः पथि॒कृतो॑ यजामहे॒ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्थ ॥ २९ ॥

ध॒र्ता । ह॒ । त्वा॒ । ध॒रुण॑ः । धा॒र॒या॒तै॒ । ऊ॒र्ध्वम् । भा॒नुम् । स॒वि॒ता । द्याम्ऽइ॑व । उ॒परि॑ ।
लो॒क॒ऽकृत॑ः । प॒थि॒ऽकृत॑ः । य॒जा॒म॒हे॒ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह । स्थ ॥ २९ ॥

[3]धरुणः सर्वस्य जगतो धारयिता धर्ता एतत्संज्ञक ऊर्ध्वदिगभिमानी देवः हे प्रेत त्वा त्वाम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वदिगवस्थितं लोकान्तरं गन्तुम् उद्यतम् ऊर्ध्वमुखं वा धारयातै धारयतु । ॥ "लेटोडाटौ" इति आडागमः । "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः ॥ । तत्र दृष्टान्तः । स-

1 S′ has here a space for about five letters. 2 S′ स्मशान°. 3 S′ inserts उपरि हे ऊर्ध्वायां दिशि before धरुणः.

विता सर्वप्रेरकः सूर्यः भानुम् दीप्तां द्याम् द्युलोकं यथा उपरि धारयति तद्वद् इत्यर्थः ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दशमी ॥

प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३० ॥(१५)

प्राच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३० ॥ (१५)

प्राच्यां दहनदेशात् पूर्वस्यां दिशि पुरा पूर्वं संवृतः संछादितः कम्बलेन आवेष्टितोहम् यद्वा पूः शरीरम् तेन संवृतः सशरीर एव सन् हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् पितॄणां तृप्तिकरी देवता स्वधा तस्याम् आ दधामि स्थापयामि । संस्कारकर्मणा प्रेतत्वप्रच्युतिपूर्वकं[1] पितृदेवतात्वं गमयामीत्यर्थः । बाहुच्युता दातृबाहुभिः प्रच्युता ब्राह्मणेभ्यो दत्ता पृथिवी उपरि उपरिष्टाद्देशस्थितां द्याम् दिवं नाकपृष्ठाख्यं स्थानं यथा पालयति । यद्वा उपरि आगामिनि काले भूदानप्राप्यां दिवं यथा दत्ता पृथिवी पालयति तथा त्वां सैव पृथिवी पालयत्वित्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"दक्षिणायां त्वा दिशि" इत्यादितः पञ्चानाम् आज्यहोमे अभिमन्त्रणे च विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

---

[1] S' °पूर्वक° for °पूर्वकं.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३१ ॥

दक्षिणायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइंव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३१ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां दक्षिणायां दिशि दक्षिणदिग्भागे पुरा पूर्वमेव संवृतः आत्मरक्षार्थं[1] कम्बलादिना प्रावृतः स्वधायाम् पितृदेवतायाम् आ दधामि स्थापयामि । स्वधाकारभाजं करोमीत्यर्थः ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

द्वितीया ॥

प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३२ ॥

प्रतीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइंव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३२ ॥

दहनदेशात् पश्चिमायां दिशि पुरा संवृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३३ ॥

उदीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइंव । उपरि ।

1 S′ omits the anusvâra in °रक्षार्थं.

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३३ ॥

उदीच्याम् उत्तरस्यां दिशि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

ध्रुवायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३४ ॥

ध्रुवायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३४ ॥

ध्रुवा स्थिरा अधरा दिक् । तस्यां दिशि ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ[1] ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् उपरितन्यां दिशि हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् स्वधाकारे आ दधामि स्थापयामि पुरा पूर्वमेव संवृतः प्रावृतोऽहम् ॥ बाहुच्युता पुण्यकृतां बाहुभिर्दत्ता पृथिवी च त्वां पातु । उपर्यवस्थितां द्यामिव दा-

[1] Cp स्थ ।

नफलभूतं स्वर्गं यथा सा पालयति तद्वत् ॥ लोककृतः स्वर्गादिलोकस्य कर्तॄन् यजामहे हविर्भिः पूजयामः । देवानाम् हविर्भुजां मध्ये हे देवाः ये यूयम् इह अस्मिन् लोके हुतभागाः स्थ भवथ ॥

षष्ठसप्तमौ द्वौ यजुर्मन्त्रौ ॥

धर्तासि धरुणोसि वंसगोसि ॥ ३६ ॥

धर्ता । असि । धरुणः । असि । वंसगः । असि ॥ ३६ ॥

उदपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥ ३७ ॥

उदऽपूः । असि । मधुऽपूः । असि । वातऽपूः । असि ॥ ३७ ॥

हे अग्ने त्वं धर्तासि सर्वेषां धारयितासि । धरुणः । धार्यत इति धरुणः । ॥धारेर्णिलुक् च [उ० ३. ५८] इति उनन् प्रत्ययः॥ । गार्हपत्यादिरूपेण सर्वैर्धार्यमाणोसि । वंसगः वननीयगतिर्वृषभः असि भवसि । तथा "चत्वारि शृङ्गा" इत्यस्याम् ऋचि [ऋ० ४. ५८. ३] वृषभरूपकल्पनाग्नेः समाम्नाता । अत एव "तिग्मशृङ्गो न वंसगः" इति अन्यत्रापि [ऋ० ६. १६. ३९] आम्नातम् ॥ तथा हे अग्ने त्वम् उदपूः उदकस्य पूरयितासि । तथा मधुपूः मधुनो माक्षिकस्य पूरयिता असि भवसि । तथा वातपूः वातस्य प्राणात्मकस्य वायोः पूरयिता असि भवसि । एवंगुणविशिष्टस्त्वम् इमं यजमानं पालयेत्यर्थः ॥

सोमयागे हविर्धानाख्यशकटे प्रवर्त्यमाने "इतश्च मा" इति द्वाभ्याम् अभिमन्त्रयेत । तथा च वैतानं सूत्रम् । "हविर्धाने प्रवर्त्यमाने इतश्च मेति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते" इति [वै० ३. ५] ॥

अष्टमी ॥

इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम् ।

प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तो आ सीदतां स्वमु लोकं विदाने ॥ ३८ ॥

१ C cancels ॰म् and reads यदैत. We with A B R K[m] V Dc. २ A C देवयन्तो corrected to देवयन्त. We with B K[m] R V Dc, and Sâyaṇa's text. ३ A K[m] B R V Dc सीदतां. C सीदतं. P P[2] सीदताम् ।. Cp सीदताम् ।.

1 S' has a blank space for about twelve letters instead of धर्तासि सर्वेषां धा॰.

इतः । च । मा । अमुतः । च । अवताम् । यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् ।

प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवऽयन्तः । आ । सीदताम् । स्वम् । ऊं इति । लोकम् । विदाने इति ॥ ३८ ॥

इतश्च इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुतश्च अमुष्मात् स्वर्गलोकात् लोकद्वयावस्थिताद् भयहेतोः मा मां यजमानम् अवताम् हविर्धाने रक्षताम् । इति परोक्षकृतो निर्देशः ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । [हे] हविर्धाने यमे इव यमले युगपद् उत्पन्ने अपत्ये इव यतमाने समानव्याप्रियमाणे जगतः पोषणाय प्रयत्नं कुर्वाणे [यत् यस्मात् कारणाद् युवाम् ऐतम् गच्छथः] ॥ वाम् युवाभ्यां देवयन्तः देवान् आत्मन इच्छन्तो मानुषाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः प्र भरन् हवींषि समभरन् । तदानीं युवां स्वम् स्वकीयं लोकम् स्थानं विदाने जानती आ सीदतम् उपविशतम् । उ इति पदपूरणः ॥

नवमी ॥

स्वासस्थे भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः ।

वि श्लोक एति पथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत् ॥ ३९ ॥

स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । नः । युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नमःऽभिः ।

वि । श्लोकः । एति । पथ्याऽइव । सूरिः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतासः । एतत् ॥ ३९ ॥

हे हविर्धाने नः अस्माकम् इन्दवे सोमाय स्वासस्थे सुखासनस्थे सुस्थिरे भवतम् । अहं च वाम् युवयोः पूर्व्यम् पूर्वकाले भवं चिरंतनं ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं नमोभिः नमस्कारैः सहितं युजे युनज्मि । यद्वा

१ Cp मा ।. २ See note ३ on previous page.

1 S′ इतश्च लोपः for इतश्च. 2 S′ inserts अथ प्रत्यक्षकृतो निर्देशः before अथ प्रत्यक्षकृतः. 3 S′ has no empty space in place of this bracket. 4 S′ विजाने for विदाने. 5 S′ जानत्यौ for जानती.

नमोभिः नमस्कारप्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । श्लोकः श्लोकनीयस्तुतिसंघः व्येति विशेषेण युवां गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । पथ्या सूरिरिव । पथो-नपेतं पथ्यम् । "सुपां सुलुक्॰" इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । पथोनपेतेन धर्मेण सूरिः विद्वान् अभिमतं फलं प्राप्नोति तद्वद् इत्यर्थः ॥ एतत् अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अमृतासः अमृता मरणरहिता विश्वे सर्वे देवाः शृण्वन्तु आकर्णयन्तु । श्रु श्रवणे । "श्रुवः शृ च" इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च ॥

"त्रीणि पदानि" इत्यनया दह्यमानं[1] प्रेतशरीरं बान्धवा उपतिष्ठेरन् ॥

दशमी ॥

त्रीणि पदानि रुपो अन्वरोहच्चतुष्पदीमन्वैतद्व्रतेन ।
अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभावभि सं पुनाति ॥ ४० ॥ (१६)

त्रीणि । पदानि । रुपः । अनु । अरोहत् । चतुःऽपदीम् । अनु । एतत् । व्रतेन । अक्षरेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । ऋतस्य । नाभौ । अभि । सम् । पुनाति ॥ १० ॥ (१६)

रुप्यति[2] मुह्यतीति रुपो मृतः पुरुषः । युप रुप लुप विमोहने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । त्रीणि त्रिसंख्याकानि पदानि[3]

---

१ A C रुपो. Cp रूपः ।. P रूपाः ।. We with B K̃ʳ R P̃ V Dc. २ What can this be? A B K̃ʳ R Dc read as above. C °मन्वैंद्व्रतेन changed to °मन्वैतद्व्रतेन. The two pada manuscripts P P² have एतत् ।. Cp has ऐत् ।. But all the Saṁhitâ MSS. (and Sâyaṇa's text also) read °मन्वैतद्व्रतेन. The *Rigveda* has: पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन. In our passage the sandhi ought to give us °मन्वैतद्व्रतेन and the accent °मन्वेतद्व्रतेन, if एतत् the pronoun is meant. एतद्व्रतेन as a compound would be very un-Vedic. Is एतत् a later corruption of ऐत् which C once read and which Cp actually reads? That seems probable, and would give us ऐत् as the pada version, and would consist with the metre as it would be equivalent to a metrical elongation अइत् or आइत्. If my conjecture is right, the corruption of ऐत् into ऐतत् (which the pada-writers could only equate with the absurd एतत्) is much older than the time of Sâyaṇa.

1 S′ दाह्यमानं. 2 S′ रोपेति. 3 S′ leaves a blank space for about thirteen letters after the word पदानि.

द्युस्थानानि अन्वरोहत् क्रमेण आरूढवान् । प्राप्तवान् इत्यर्थः । केन साधनेन इत्याह । एतत् एतेन अनुष्ठीयमानेन व्रतेन कर्मणा पैतृमेधिकसंस्कारेण चतुष्पदीम् चत्वारः पादा यस्याः सा तथोक्ता ताम् अनुस्तरण्याख्यां गाम् अनुलक्ष्य । अन्वरोहद् इति संबन्धः । संस्कारमाहात्म्येन मृतो[1] लोकत्रयं व्याप्नोद् इत्यर्थः । अक्षरेण । अश्नुते व्याप्नोति स्वफलभूतं स्थानम् इत्यक्षरं स्वार्जितं सुकृतम् । यद्वा क्षरो विनाशः । तद्रहितम् । तेन स्वार्जितेन सुकृतेन । यद्वा परिच्छेदकशरीरे त्यक्ते अक्षरेण व्यापकेन विनाशरहितेन आत्मस्वरूपेण अर्कम् अर्चनीयं सुकृतफलं स्वर्गादिकं सूर्यमेव वा प्रति मिमीते प्रतिमुखं मिमीते परिच्छिनत्ति । व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिमानं प्रतिबिम्बम् । सूर्यस्य प्रतिबिम्बं भवति । सूर्यसदृशो भवतीत्यर्थः । ऋतस्य योनौ । ऋतम् इति सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् । तस्य योनिः उत्पत्तिस्थानं सूर्यमण्डलम् तत्र अभि अभितः सर्वतः आभिमुख्येन वा सं पुनाति सम्यक् पूतो वर्तते ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"देवेभ्यः कम्" इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र "त्वमग्न ईळितः" इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । "त्वमग्न ईळितः [१८.३.४२] आ त्वाग्ने [१८.४.८८] इत्यादधाति" इति हि [कौ° ११.१०] सूत्रम् ॥

"अग्निष्वात्ताः पितरः" [४४] इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

"उपहूता नः पितरः" [४५] इति उत्तराभ्यां द्वाभ्यां च पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

"ये तातृषुः" [४७] इत्यृचा "ये सत्यासः" [४८] इत्युत्तरया च पिण्डपितृयज्ञे समिधावादध्यात् ॥

"उप सर्प" [४९] इति तिसृभिर्ऋग्भिः श्मशानदेशं शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

1 S' त्यामृतो for मृतो. 2 S' अक्षरो° for क्षरो°. 3 S' तिसृक्षरेण for अक्षरेण. 4 S' सशान°.

तत्र प्रथमा ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत ।
बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्व१मा रिरेच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रऽजायै । किम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।
बृहस्पतिः । यज्ञम् । अतनुत । ऋषिः । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । आ । रिरेच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः दीव्यन्तीति देवाः इन्द्रादयः । तेभ्यः । ⌛ तादर्थ्ये चतुर्थी ⌛ । तदर्थं कम् कीदृशं मृत्युम् अवृणीत सृष्ट्यादौ विधाता वृतवान् । देवानाम् अर्थे स्रष्टा कमपि मरणहेतुं न कृतवान् इत्यर्थः काका द्योत्यते । अतो देवानां मृत्युसंबन्धविरहात् तेषाम् अमृतत्वम् उत्पत्तिसिद्धम् इत्यर्थः । प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा मनुष्यादिरूपा । तस्यै वेधाः [किम्] किंकारणम् अमृतम् अमरणं न अवृणीत न वृतवान् । मनुष्यादीनां देववद् अमृतत्वं न कृतवान् । तत्र कारणं किमपि नास्तीत्यर्थः । प्रजापतिना केचन इन्द्राद्याः अमृताः सृष्टाः मनुष्याद्याः प्राणिनो मरणधर्मोपेताः कल्पिताः । अतो देवानाम् अमरणं मनुष्याणां मरणं च अनादिसिद्धम् । अतस्तत्र कारणगवेषणं न कार्यम् इत्यर्थः ॥ बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः स्वामी ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा यज्ञम् सोमयागम् अतनुत अकरोत् । भूलोके ऋषिरूपेणावस्थितो बृहस्पतिः स्वस्य ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तये तत्प्राप्त्युपायभूतं[1] यज्ञं कृतवान् इत्यर्थः । श्रूयते हि । "बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयम् इति । स एतं बृहस्पति[सवम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत" इति तै° ब्रा° २, ७, १, २] । बृहस्पतेः प्रियां तन्वम् प्रेमास्पदं मानुषं शरीरं यमो वैवस्वतः आ रिरेच आसमन्ताद् रिक्तं निःसारं मृतं कृतवान् । ऋषिरूपेणावस्थितस्य बृहस्पतेरपि यमः प्राणान् अपाहार्षीत् किल किमु वक्तव्यम् अन्येषां मनुष्यादीनां यमः प्राणान् अपहरतीति । यद्वा नात्र-

1 S' omits the anusvâra in °भूतं.

णीत इति पूर्वत्रापि संबध्यते। देवानां कं मृत्युं नावृणीत। सर्वमपि मृत्युं वृतवान्। अतस्तेषाम् अमृतत्वसिद्धये तैः प्रार्थितो बृहस्पतिः ऋषिर्भूत्वा यज्ञम् अतनुत। तस्माद् यज्ञात् ते देवा अमृताः संपन्नाः। तथा प्रजायै मनुष्यादिरूपायै किमपि अमृतं नावृणीत अतः सा मर्त्या भूता। तस्माद् यमो मनुष्यादिशरीरम् आरेचितवान् इति॥

द्वितीया॥

त्वम॑ग्न ईडि॒तो जा॑तवेदोवा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सुर॒भीणि॑ कृत्वा।

प्रादा॑ः पि॒तृभ्य॑ः स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व॒ प्रय॑ता ह॒वींषि॑॥ ४२॥

त्वम्। अ॒ग्ने। ई॒डि॒तः। जा॒त॒ऽवे॒दः। अवा॑ट्। ह॒व्यानि॑। सु॒र॒भीणि॑। कृ॒त्वा। प्र। अ॒दाः। पि॒तृऽभ्य॑ः। स्व॒धया॑। ते। अ॒क्ष॒न्। अ॒द्धि। त्वम्। दे॒व॒। प्रऽय॑ता। ह॒वींषि॑॥ ४५॥

हे जातवेदः जातानां जनिमतां प्राणिनां वेदितः हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतस्त्वं हव्यानि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि सुरभीणि सुगन्धीनि रसवन्ति कृत्वा अवाट् देवेभ्यो वह। "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति लोडर्थे लुङ्। वह प्रापणे इत्यस्मात् लुङि सिपि "बहुलं छन्दसि" इति इडभावे "झलो झलि" इति सिज्लोपः। "हल्ङ्याब्भ्यः०" इति सलोपे रूपम्॥ तथा पितृभ्यः पितृदेवताभ्यः स्वधया स्वधाकारेण सह कव्यसंज्ञकानि हवींषि प्रादाः प्रत्तवान् असि। ते च पितरस्त्वया दत्तानि कव्यानि हवींषि अक्षन् अभुञ्जत। अद भक्षणे। "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लादेशः। "मन्त्रे घसह्वर०" इत्यादिना च्लेर्लुक्। "गमहनजनखनघसां लोपः०" इति उपधालोपः। चर्त्वषत्वे॥ हे देव द्योतमान अग्ने त्वमपि प्रयता[1] प्रयतानि प्रकर्षेण अस्माभिर्दत्तानि हवींषि अद्धि भुङ्क्ष्व। अद भक्षणे। "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति हेर्धिरादेशः॥

1 S' प्रयाता.

तृतीया ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ४३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ४३ ॥

हे पितरः अरुणीनाम् अरुणवर्णानां मातृणाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीनासः आसीना उपविशन्तो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मरणधर्मणे यजमानाय रयिम् धनं धत्त दत्त प्रयच्छत ॥ पुत्रेभ्यः । पुंनाम्नो नरकात् त्रायन्त इति पुत्राः । तेभ्यः अस्मभ्यं तस्य वस्वः । ☒ कर्मणि षष्ठी ☒ । तत् प्रसिद्धं वसु धनं प्रयच्छत दत्त । ☒ दाण् दाने । "पाघ्राध्मा[स्थाम्ना]दाण्°" इत्यादिना यच्छादेशः ☒ ॥ हे पितरः ते यूयम् इह अस्मिन् भूलोके ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् अस्मभ्यं दधात धत्त ॥

चतुर्थी ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्तो हवींषि प्रयतानि बर्हिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥ ४४ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।
अत्तो इति । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । रयिम् । च । नः । सर्वऽवीरम् । दधात ॥ ४४ ॥

हे अग्निष्वात्ताः [पितरः] । पितरो द्विविधाः । बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्चेति । तेषां भेदस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नातः । "पितॄन् बर्हिषदो यज-

[1] B V वसु. Dc वस्वः changed to वसु. Cp वसु ।. P P² वस्वः ।. We with A C K^m R. [2] So we read with A B C K^m R V Dc.

"ति। ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः तानेव तद् यजति॥ पितॄन् "अग्निष्वात्तान् यजति। ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः" इति [तै° ब्रा° १. ६. ९. ६]। कृतसोमयागाः पितरो बर्हिषत्संज्ञकाः अकृतसोमयागास्तु अग्निष्वात्तसंज्ञका इत्यर्थः। हे एतत्संज्ञकाः पितरः इह अस्मिन् यज्ञे आ गच्छत॥ हे सुप्रणीतयः। प्रणीतिः प्रकृष्टं फलप्रापणम्। शोभना प्रणीतिर्येषां ते तथोक्ताः। आगतास्ते यूयं सदःसदः। सीदन्ति अस्मिन्निति सदः उपवेशनस्थानम् पितृपितामहप्रपितामहादीनां यद्यत् स्थानं परिकल्पितं तत् तत् स्थानं सदत प्राप्नुत। स्वेस्वे स्थाने उपविशतेत्यर्थः॥ बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रत्तानि यद्वा शुद्धानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अत्त[1] भक्षयत॥ हविरदनेन संतुष्टा यूयं नः अस्मभ्यं सर्ववीरम् सर्वैर्वीरैरुपेतं रयिम् धनं दधातन[1] धत्त। प्रयच्छतेत्यर्थः। डुधाञ् दानधारणयोः। लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तनबादेशः॥

पञ्चमी॥

उप॑हूता नः पि॒तर॑ः सो॒म्यासो॑ बर्हि॒ष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑।
त आ ग॑मन्तु त इ॒ह श्रु॑व॒न्त्वधि ब्रुवन्तु॒ ते॑ऽवन्त्व॒स्मान्॥ ४५॥

उप॑ऽहूताः। नः॒। पि॒तर॑ः। सो॒म्यास॑ः। ब॒र्हि॒ष्ये॑षु। नि॒ऽधिषु॑। प्रि॒येषु॑। ते। आ। ग॒म॒न्तु॒। ते। इ॒ह। श्रु॒व॒न्तु॒। अधि॑। ब्रु॒वं॒न्तु॒[1]। ते। अ॒व॒न्तु॒। अ॒स्मान्॥ ४५॥

नः अस्माकं पितरः उपहूताः समीपम् आहूताः॥ सोम्यासः सोम्याः सोमार्हा एवंगुणविशिष्टाः पितृपितामहप्रपितामहाः बर्हिष्येषु बर्हिषि यज्ञे भवा बर्हिष्याः तेषु प्रियेषु प्रीतिविषयेषु निधिषु निधीयमानेषु हविःषु सत्सु प्रागुदीरितास्ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु॥ इह अस्मिन् यज्ञे ते पितरः श्रुवन्तु अस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु। श्रु श्रवणे। "बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य लुक्। अधि ब्रु-

[1] Cp ब्रवं॑तु।.

[1] S' सीदति.

वन्तु अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । अधिवचनेन[1] अस्मान् स्वीकुर्वन्तु । न केवलम् अधिवचनमात्रम् अपि तु ते पितरः अस्मान् अवन्तु ऐहिकामुष्मिकफलप्रदानेन रक्षन्तु ॥

षष्ठी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ४६ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । अनुऽजहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । समऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ४६ ॥

नः अस्माकं पितुर्जनकस्य ये पितरः सन्ति ये च पितामहास्तज्जनका वसिष्ठाः[2] वसुमत्तमाः एवंगुणविशिष्टा ये पितृपितामहप्रपितामहाः सोमपीथम् सोमपानम् अनुजहिरे अनुक्रमेण हरन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति स तेभिस्तैः पितृभिः[3] संरराणः सह रममाणो यमः उशन् कामयमानः उशद्भिः कामयमानैस्तैः पितृभिः सह हवींषि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि प्रतिकामम् । कामः अभिलाषः । अभिलाषं प्रति । अभिलाषानुसारेणेत्यर्थः । अत्तु भक्षयतु ॥

सप्तमी ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः सत्यैः कविभिर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥ ४७ ॥

ये । ततृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।

---

१ K^m V Dc अनुजह्रिरे. A B अनुजहिरे. C अनूजहिरे. R अनूजह्रिरे. Cp अनुऽजहिरे।. P P² अनुऽजहिरे।. Sâyaṇa's text : अनूजहिरे. The *Rigveda* reading is अनूहिरे, of which अनूजहिरे may be a perversion. २ Cp सोमऽपीथम् ।. ३ Cp देवत्रा ।.

---

1 S' आधिक°. 2 S' वशिष्ठाः. 3 S' पितृभिः सह संरराणः रममाणः.

आ। अग्ने। याहि। सहस्रम्। देवऽवन्दैः। सत्यैः। कविऽभिः। ऋषिऽभिः। घर्मसत्ऽभिः॥ ४७॥

देवत्रा देवेषु जेहमानाः। ॥ जेहृ प्रयत्ने ॥। प्रयतमानाः व्याप्रियमाणा होत्राविदः होत्राः सप्त वषट्कर्तारः। तत्कृतान् यागान् जानन्तः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमस्य स्तुतेः [कर्तारः] स्तोमकर्तारः। ॥ तक्षू तू[नूकरणे। तस्मात् कर्तरि [निष्ठा] ॥। एवंगुणविशिष्टा ये पितरः तातृपुः तृष्यन्ति पिपासन्ति। तैर्देववन्दैः देवान् वन्दन्ते प्रणमन्तीति देववन्दाः [तैः] सत्यैः सत्यफलैः कविभिः क्रान्तदर्शिभिर्ऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभिः घर्मसद्भिः घर्मः प्रवर्ग्यः तदुपलक्षिते सोमयागे सीदन्तीति घर्मसदः। ॥ सहार्थयोगे तृतीया ॥। एवंगुणविशिष्टैः पितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अस्माकं सहस्रम् अपरिमितं धनं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ। आगत्य च अस्मदीयेन हविषा पितॄणां तृप्तं निवर्तयेति भावः॥

अष्टमी॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः॥ ४८॥

ये। सत्यासः। हविःऽअदः। हविःऽपाः। इन्द्रेण। देवैः। सऽरथम्। तुरेण। आ। अग्ने। याहि। सुऽविदत्रेभिः। अर्वाङ्। परैः। पूर्वैः। ऋषिऽभिः। घर्मसत्ऽभिः॥ ४८॥

ये पितरः सत्यासः सत्याः सत्यभवाः सत्यभाषणोपेता वा हविरदः हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अदन्ति भक्षयन्तीति हविरदः। हविष्पाः हविः सोमरसं पिबन्तीति हविष्पाः। तुरेण त्वरमाणेन शत्रूणां हिंसकेन

१ Cp ऋषिऽभिः।. Is not the मध्योदात्त to be accounted for by the fact that the Rigveda reading (पितृभिः Rig. 15. 9, 10) is मध्योदात्त? २ AB हविष्या, but might be intended for हविष्पा. We with C K R V Dc.

1 S' leaves a blank space for about ten letters. 2 S' वंदते.

वा इन्द्रेण देवैः अन्यैश्च सरथम् समानो रथो यथा भवति तथा । व-र्तन्त इति शेषः । इन्द्रेण देवैः सह एकं रथम् उपारूढा वर्तन्त इत्य-र्थः । तैः सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः शोभनधनैः शोभनप्रज्ञैर्वा परैः उत्कृष्टैः पूर्वैः पूर्वपुरुषैः पितृपितामहप्रपितामहैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः घर्मसद्भिः यज्ञे सीदद्भिः एवंगुणविशिष्टपितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अ-र्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आ याहि [आ]गच्छ ॥

नवमी ॥

उप॑ सर्प मा॒तरं॒ भूमि॑मे॒ताम् उ॑रु॒व्यच॑सं पृथि॒वीं सु॒शेवा॑म् ।
ऊर्ण॑म्रदाः पृथि॒वी दक्षि॑णावत ए॒षा त्वा॑ पातु॒ प्रप॑थे पु॒रस्ता॑त् ॥ ४९ ॥

उप॑ । स॒र्प॒ । मा॒तर॑म् । भूमि॑म् । ए॒ताम् । उ॒रु॒ऽव्यच॑सम् । पृ॒थि॒वीम् सु॒ऽशेवा॑म् ।
ऊर्ण॑ऽम्रदाः । पृ॒थि॒वी । दक्षि॑णाऽवते । ए॒षा । त्वा॒ । पा॒तु॒ । प्रऽप॑थे । पु॒रस्ता॑त् ॥ ४९ ॥

हे प्रेत मातरम् जननीम् एतां भूमिम् उप सर्प उपगच्छ । कीदृ-शीम् । उरुव्यचसम् । ‖ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ‖ । विस्तीर्णव्यापनां पृथिवीम् प्रथितां प्रख्यातां सुशेवाम् सुसुखाम् ॥ एषा त्वया उपसृप्ता पृथिवी दक्षिणावते दक्षिणा अस्य सन्तीति दक्षिणावान् बह्वीभिर्यज्ञसंब-न्धिनीभिर्दक्षिणाभिर्युक्ताय तुभ्यम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णाभिर्विरचितकम्बलवन्म्र-दीयसी मार्दवेन सुखकरी सती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पूर्वमेव वा प्र-पथे पथो मार्गस्य प्रारम्भः प्रपथः । ‖ “ऋक्पूरब्धूः°” इति अ-कारः समासान्तः ‖ । तत्र वर्तमानं त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥

दशमी ॥

उच्छ्व॑ञ्चस्व पृथिवि॒ मा नि बा॑धथाः[1] सूपाय॒नास्मै॑ भव सूपसर्प॒णा ।
मा॒ता पु॒त्रं यथा॑ सि॒चाभ्ये॑नं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (१७)

१ K बाधयाः. We with A B C R V Dc.

उत्। श्वञ्चस्व। पृथिवि। मा। नि। बाधथाः। सुऽउपायना। अस्मै। भव। सुऽउपसर्पणा।
माता। पुत्रम्। यथा। सिचा। अभि। एनम्। भूमे। ऊर्णुहि॥ ५०॥

हे पृथिवि भूदेवते त्वम् उच्छ्वञ्चस्व। ॥ श्वञ्चतिर्गतिकर्मा ॥। उच्छूनावयवा पुलकिता भव। एनम् उपसृप्तं पुरुषं मा नि बाधथाः कार्कश्येन मा बाधस्व। अपि च अस्मै पुरुषाय सूपायना सुखेन उपगन्तुम् अर्हा सूपसर्पणा शोभनोपसर्पणयुक्ता च भव। यथा येन प्रकारेण माता जननी स्वकीयं पुत्रं सिचा चेलाञ्चलेन अभिच्छादयति तथा एनं त्वाम् उपगतं पुरुषम् हे भूमे त्वमपि अभ्यूर्णुहि अभितः प्रच्छादय। यथा अस्य शीतवातोष्णादिजनितदुःखं न भवति तथा एनं त्रायस्वेत्यर्थः। ॥ ऊर्णुञ् छादने। अदादित्वात् शपो लुक् ॥॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम्॥

"उच्छ्वञ्चमाना" [५१] इत्याद्याया ऋचो विनियोग उक्तः॥

पात्रचयनकर्मणि यजमानस्य उदरे इडापात्रं निधाय "इमम् अग्ने" [५३] इति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते॥

यदि आहिताग्निः एकाग्निर्वा सर्पव्याघ्रादिभिर्म्रियेत तर्हि "यत् ते कृष्णः शकुनः" [५५] इत्यनया सर्पदंशनस्थानं दंष्ट्र्यादिकृतव्रणस्थानं वा अग्निना दहेत्॥

"पयस्वतीः" [५६] इति ऋचा शवदहनानन्तरं स्नानं कुर्यात्॥

"शं ते नीहारः" [६०] इत्यनया अभिमन्त्रिताभिर्जलक्षीरमिश्रिताभिरोषधीभिर्ब्राह्मणस्य अस्थीनि सिञ्चेत्॥

तत्र प्रथमा॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम्।
ते गृहासो घृतश्चुतः[1] स्योना विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र॥ ५१॥

---

1 R °श्च्युतः. We with A B C Dc K[m].

1 S' °दर्शन° for °दंशन°.

उत्ऽश्वञ्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।

ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । स्योनाः । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ ५१ ॥

उच्छ्वञ्चमाना उच्छ्रूयमानावयवा पुलकितशरीरा पृथिवी सु तिष्ठतु सुखेन अवतिष्ठताम् । तत्र श्मशानदेशे सहस्रम् सहस्रसंख्याका अपरिमिता मिथः मीयमानाः स्थाप्यमाना ओषधयः उप श्रयन्ताम् उपेत्य आश्रिता भवन्तु । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् ओषधिवनस्पतयस्तत्र उपाश्रितास्तस्मात् ते घृतश्चुतः घृतस्राविणः अत एव स्योनाः सुखकरा अस्मै मृतपुरुषाय गृहासः गृहाः विश्वाहा सर्वाणि अहानि । ॥अत्यन्तसंयोगे द्वितीया॥ । सर्वकालम् अत्र श्मशानदेशे शरणाः रक्षकाः सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत् परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्ति ते तत्र यमः सादना ते कृणोतु ॥ ५२ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निऽदधत् । मो इति । अहम् । रिषम् ।

एताम् । स्थूणाम् । पितरः । धारयन्ति । ते । तत्र । यमः । सदना । ते । कृणोतु ॥ ५२ ॥

हे मृतपुरुष ते तुभ्यं त्वदर्थम् इमां पृथिवीम् उत् ऊर्ध्वं स्तभ्नामि धारयामि । ॥ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे । क्र्यादित्वात् श्ना प्रत्ययः॥ ॥ त्वत् परि तव परितः इमं लोकम् सर्वप्राण्यधिष्ठितं भूलोकं

१ Cp सुयंताम् ।. २ Cp °श्र्युतः ।. P °श्र्युतः ।. P[2] °श्चुतः ।. ३ Cp असै ।. ४ R लोकं. Dc लोकं changed to लोगं. P लोकम् ।. P[2] लोगम् ।. We with A B C Dc K[m] P V. ५ A B C R V Dc रिषन्. P P[2] रिषन् ।. Cp रिषन् ।. We with K[m].

1 S′ °मानावयवा वा. 2 S′ स्मशान°. 3 Sâyaṇa's text too : मिथः.

निदधत् निक्षिपन् अहं मो रिषम् मैव हिंसितो भूवम् ॥ तत्र तस्याम् उत्तम्भनेन धृतायां भूम्यां ते त्वदर्थं पितरः पितृदेवताः एतां प्रसिद्धां स्थूणां तव गृहनिर्माणाय धारयन्ति स्थापयन्ति । यमस्तत्र ते तव साद-ना सदनानि गृहाणि कृणोतु करोतु । ♅ "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः ♅ ॥

तृतीया ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
अयम् । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । माद-यन्ताम् ॥ ५३ ॥

हे अग्ने इमं चीयमानं चमसम् भक्षणसाधनम् इडापात्रं मा वि जि-ह्वरः कुटिलं मा कार्षीः । ♅ ह्वृ कौटिल्ये । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । "न माङ्योगे" इति अडभावः ♅ । यश्चमसो दे-वानाम् अग्न्यादीनां प्रियः प्रीतिकरः । उत अपि च सोम्यानाम् सो-मार्हाणां पितृणां प्रियः । "उपहूता नः पितरः सोम्यासः" इति हि उक्तम् [४५] । देवपानः देवाः पिबन्ति अनेन अमृतम् इति देवपानः ॥ एवंगुणविशिष्टो योयं चमसस्तस्मिन् अमृताः अमरणधर्माणः सर्वे देवा इ-न्द्रादयो मादयन्ताम् माद्यन्तु । तत्रत्यहविरास्वादनेन तृप्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाबिभर्वाजिनीवते ।
तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा । पूर्णम् । चमसम् । यम् । इन्द्राय । अबिभः । वाजिनीऽवते ।

१ K यमिन्द्रा°. Dc यमिंद्रा° changed to यमिंद्रा° We with A B C R V. २ Cp वा-जिनीऽवते ।.

तस्मिन् । कृणोति । सुऽकृतस्य । भक्षम् । तस्मिन् । इन्दुः । पवते । विश्वऽदानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा [एतन्नामकः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा कश्चिद् ऋषिः] वाजिनीवते वाजः अन्नम् हविर्लक्षणम् अस्याम् अस्तीति वाजिनी यज्ञक्रिया । तद्वते इन्द्राय पूर्णम् सोमादिहविषा पूरितं यं चमसम् अबिभः भृतवान् । ॥ बिभर्तेर्लेङि प्रथमैकवचने[1] रूपम् ॥ । इन्द्रप्रीत्यर्थं हविर्भिः पूर्णं यं चमसं संभृतवान् इत्यर्थः । तस्मिन् चमसे सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य यज्ञस्य संबन्धि[2] भक्षम् भक्षणं हुतशिष्टहविषो भक्षणं कृणोति करोति । ऋत्विजां गण इत्यर्थः । तथा तस्मिन् अथर्वकृते चमसे विश्वदानीम् सर्वदा इन्दुः सोमः पवते अमृतरसात्मकः स्रवति । ॥ पूङ् पवने । भौवादिकः । विश्वदानीम् इति । विश्वशब्दाद् दानीं प्रत्ययः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

यत् ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।
अग्निष्टद् विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥ ५५ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।
अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ५५ ॥

हे पुरुष ते त्वदीयं यत् अङ्गं कृष्णः कृष्णवर्णः शकुनः पक्षी काकादिः आतुतोद व्यथितं दष्टं कृतवान् । ॥ तुद व्यथने ॥ । तथा पिपीलः विषदंष्ट्रः[3] पिपीलिकाविशेषः उत वा अपि वा सर्पः श्वापदः शुनः पदानीव पदानि यस्य स श्वापदो व्याघ्रादिः आतुतोदेति सर्वत्र संबध्यते । तद् अङ्गं विश्वात् विश्वं सर्वम् अत्तीति विश्वात् सर्वभक्षकः

१ Cp यः ।. २ Cp विश्वऽअत् ।.

1 S′ मध्यमैक°. 2 S′ यज्ञसंबंधि for यज्ञस्य संबन्धि. 3 S′ °दंष्टः for °दंष्ट्रः.

अग्निः अगदम् गदो रोगः तद्रहितं कृणोतु करोतु । यः सोमः ब्राह्मणान् ऋत्विग्यजमानान् आविवेश रसरूपेण अन्तः प्रविष्टवान् तादृशः सोमोपि । अगदं कृणोत्विति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्मामकं पर्यः ।
अपां पर्यसो यत् पयस्तेन मा सह शुम्भतु ॥ ५६ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । पर्यः ।
अपाम् । पर्यसः । यत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुम्भतु ॥ ५६ ॥

ओषधयः व्रीहियवाद्याः प्रसिद्धाः याश्च अन्याः फलपाकान्ताः ताः सर्वाः पयस्वतीः अस्मदर्थं पयस्वत्यः । पयःशब्देन सारभूतोंऽश उच्यते । सारवत्यो भवन्तु । ॥जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ । मामकम् मत्संबन्धि मम शरीरस्थितं यत् पयः सारभूतं बलं तदपि पयस्वत् सारवद् भवतु । तथा अपाम् उदकानां संबन्धिनः पयसः सारभूतांशस्य यत् पयः सारभूतः उत्कृष्टोंऽशः स तेन ओषध्यादिगतेन सर्वेण पयसा सह मा मां शुम्भतु शोभनं करोतु । जलाभिमानी वरुणः स्नानेन मां शोधयत्विति भावः । ॥शुभ शुम्भ दीप्तौ॥ ॥

सप्तमी ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ५७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । स्पृशन्ताम् ।
अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ५७ ॥

१ B V शुंभत. Dc शुंभतु changed to शुंभत. We with B C K[m] R P P[2]. २ B योनिमग्ने. We with A R S[m] V Dc (as given at Book XII. 2. 31).

1 S' omits °ऽशः स तेन.

"इमा नारीः" इत्येषा सप्तमी पूर्वम् आम्नाता [१२.२.३१]। तत्रैव व्याख्याता ॥ अर्थस्तु । इमाः प्रेतकुलोत्पन्ना नार्यः वैधव्यरहिताः सुपतिकाः सत्यः सर्पिर्मिश्रेण आञ्जनेन संस्पृष्टा भवन्तु । अश्रुरहिता रोगरहिताः शोभनाभरणा अपत्यजनन्यः अपत्योत्पादनाय योनिम् आ रोहन्त्विति ॥

अष्टमी ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वा । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छताम् । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ ५८ ॥

हे मृतपुरुष त्वं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः सं गच्छस्व पैतृमेधिकेन सापिण्ड्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना संगतो भव । पितृषु मध्ये प्राप्तस्थानो] भवेत्यर्थः । यस्तेषां राजा यमः तेनापि सं गच्छस्व । तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकादपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूर्तेन । इष्टम् प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं यागहोमदानादि । पूर्तम् स्मृतिपुराणागमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागारनिर्माणादि । तेन उभयेन सं गच्छस्व । तत्फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः । तथा अवद्यम् पापं हित्वा त्यक्त्वा अस्तम् । गृहनामैतत् । उत्तमलोकस्थितं गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि ॥ सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्गलोकभोगयोग्येन शरीरेण सं गच्छताम् संयुज्यताम् । ॐ "समो गम्यृच्छि०" इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकाद् आत्मनेपदम् ॐ ॥

---

१ $\bar{K}^m$CR ॰वद्यं. We with ABVDc. The word occurs elsewhere in the *Atharva* and is accented अवद्यम्. २ Cp अवद्यम् ।. ३ Cp गच्छस्व ।.

1 S′ has a lacuna here for about twelve letters. 2 S′ हस्तम्.

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम् ।
तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥ ५९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
तेभ्यः । स्वऽराट् । असुऽनीतिः । नः । अद्य । यथाऽवशम् । तन्वः । कल्पयाति ॥ ५९ ॥

नः अस्माकं पितुः जनकस्य ये पितरः जनका ये च पितामहास्तेषामपि उत्पादयितारः । पूजार्थं बहुवचनम् । पितृपितामहप्रपितामहा इत्यर्थः । ये च अन्ये गोत्रजा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आविष्टाः प्रविष्टाः । तेभ्यः । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ । तेषां तन्वः शरीराणि अद्य इदानीं स्वराट् स्वयमेव राजा असुनीतिः असूनां नेता एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं यथावशम् यथाकामं कल्पयाति कल्पयतु । तत्रतत्र फलोपभोगाय शरीराणि संपादयत्वित्यर्थः ॥

दशमी ॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते प्रुष्वाव शीयताम् ।
शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति ।
मण्डूक्य१प्सु शं भुव इमं स्व१ग्निं शमय ॥ ६० ॥ (१८)

शम् । ते । नीहारः । भवतु । शम् । ते । प्रुष्वा । अव । शीयताम् ।
शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।
मण्डूकी । अप्ऽसु । शम् । भुवः । इमम् । सु । अग्निम् । शमय ॥ ६० ॥

हे प्रेतपुरुष नीहारः अवश्यायः ते तव शं भवतु सुखकरो भवतु ।

१ K V Dc मण्डूक्या३. R मण्डूक्या (no kampa). C has no kampa and reads मण्डूक्य°. २ Cp ह्लादके । ह्लादका°. P ह्लादके । ह्लादका° ।. ३ Cp सम् ।.

दाहजनितम् औष्ण्यं शमयत्वित्यर्थः । तथा प्रुष्वा[1] विप्रुड्रूपेण स्रवन् उत्सः ते तव शम् सुखं यथा भवति तथा अव शीयताम् अवपततु । अधोमुखं स्रवत्वित्यर्थः ॥ हे शीतिके शीतस्य कारिणि । ओषधिविशेषस्येयं संज्ञा । हे शीतिकावति शीतिकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि हे ह्लादिके[2] ह्लादः सुखम् तत्कारिणि ओषधे हे ह्लादिकावति ह्लादकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि मण्डूक्यां मण्डूकस्य स्त्री मण्डूकी तया । यद्वा मण्डूकपर्णाख्यया ओषध्या अस्य दग्धस्य पुरुषस्य शं भव । दाहशमनहेतुर्भवेत्यर्थः । तदर्थम् इमं दाहकम् अग्निं सुष्ठु शमय शान्तं कुरु ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"विवस्वान् नः" [६१] इत्यादिभिः सप्तभिर्ऋग्भिः श्मशानचयनकर्मणि कर्ता सर्वे गोत्रिणश्च श्मशानस्य[3] पश्चाद्भागे स्थित्वा प्रेतम् उपतिष्ठेरन् ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि वैवस्वते स्थालीपाके "विवस्वान् नो अभयम्" इति द्वाभ्यां प्रत्यृचं द्वे आहुती जुहुयात् । युक्ताभ्यां तृतीयाम् आहुतिं कुर्यात् ॥

तथा एताभ्यामेव हुतशेषम् अभिमन्त्र्य समानोदका गोत्रिणः कर्तारं प्राशयेयुः ॥

संचयने "विवस्वान् नः" इति त्र्यृचम् "इन्द्र क्रतुम्" [६७] इत्येतां च स्वस्त्ययनार्थं जपेत् ॥

"यास्ते धानाः" [६९] इति द्वाभ्यां तिलमिश्रा धाना अस्थाम् उपरि आदध्यात् । "पुनर्देहि" [७०] इति ऋचा अस्थीनि वृक्षमूलाद् आददीत यदि अस्थीनि वृक्षमूले[4] पूर्वं स्थापितानि स्युः ॥

"आ रभस्व" [७१] इति तिसृभिः प्रेतशरीरे दत्तम् अग्निं काष्ठैर्दीपयेयुः ॥

"ये ते पूर्वे परागताः" [७२] इति ऋचा सर्पिर्मधुभ्यां चरुम् अभिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञे अनया निरुप्तानां पिण्डानाम् उपरि घृतधारां निनयेत् ॥

---

1 S' पृष्वा. 2 Sâyaṇa's text: ह्लादके ह्लादुकावति, but he explains ह्लादके and ह्लादकावति respectively. 3 S' स्मशान°. 4 S' वृक्षमूलं.

तत्र प्रथमा ॥

विवस्वान् नो अभयं कृणोतु यः सुत्रामा जीरदानुः सुदानुः ।
इहेमे वीरा बहवो भवन्तु गोमदश्ववन्मय्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान् । नः । अभयम् । कृणोतु । यः । सुऽत्रामा । जीरऽदानुः । सुऽदानुः । इह । इमे । वीराः । बहवः । भवन्तु । गोऽमत् । अश्वऽवत् । मयि । अस्तु । पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान् एतत्संज्ञक आदित्यो नः अस्माकम् अभयम् मरणजनितभीतिराहित्यं कृणोतु करोतु । तथा जीरदानुः जीवनस्य कर्ता । ॥जीव प्राणधारणे । "जीवे रदानुक्" इति[1]॥ । यद्वा ॥रकि ज्यः संप्रसारणम् इति [उ॰ २. २३.] ज्या वयोहानौ इत्यस्माद् रक् प्रत्ययः संप्रसारणं च॥ । जीरस्य वयोहानेर्दाता जीरदानुः । सुदानुः शोभनदानुः । एवंगुणविशिष्टो यः सुत्रामा सुष्ठु त्राता एतत्संज्ञको देवः सोपि अस्माकम् अभयं कृणोत्विति संबन्धः ॥ इह अस्मिन् लोके इमे वीराः पुत्रपौत्रादयः अस्माकं बहवः बहुला भवन्तु । तथा गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् अश्ववत् बह्वश्वोपेतं पुष्टम् पोषकं धनं मयि आत्मनि अस्तु भवतु । मरणजनितभीतिपरिहारेण पुत्रपौत्रादिसमृद्धिर्धनसमृद्धिश्च अस्माकं भवत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

विवस्वान् नो अमृतत्वे दधातु परैतु मृत्युरमृतं न ऐतु ।
इमान् रक्षतु पुरुषाना जरिम्णो मो ष्वे॑षामसवो यमं गुः ॥ ६२ ॥

विवस्वान् । नः । अमृतऽत्वे । दधातु । परा । एतु । मृत्युः । अमृतम् । नः । आ । एतु ।

---

१ BKV विवस्वान्नो. Dc विवस्वान्नो changed to विवस्वान्नो. We with ACKR.

1 See the *Kâs'ikâ* on *Pâṇini VI.* 1. 66.

इमान् । रक्षतु । पुरुषान् । आ । जरिम्णः । मो इति । सु । एषाम् । असवः । यमम् । गुः ॥ ६२ ॥

विवस्वान् आदित्यो नः अस्मान् अमृतत्वे अमरणत्वे दधातु स्थापयतु ॥ तत्प्रसादात् मृत्युः मरणकारी देवः परैतु पराङ्मुखो गच्छतु । अमृतम् अमरणं नः अस्मान् एतु[*1] प्राप्नोतु ॥ आ जरिम्णः । जराया भावो जरिमा । जरावस्थापर्यन्तम् इमान् अस्मदीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीन् रक्षतु पालयतु ॥ एषां पुरुषाणाम् असवः प्राणाः सु सुष्ठु मो मैव यमम् वैवस्वतं गुः गच्छन्तु । विवस्वता यमस्य पित्रा रक्षितत्वाद् इति भावः । ⌛इण् गतौ । माङि लुङि "इणो गा लुङि" इति गादेशः⌛ ॥

तृतीया ॥

यो दभ्रे अन्तरिक्षे न मह्ना पितॄणां कविः प्रमतिर्मतीनाम् ।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात ॥ ६३ ॥

यः । दभ्रे । अन्तरिक्षे । न । मह्ना । पितॄणाम् । कविः । प्रऽमतिः । मतीनाम् ।

तम् । अर्चत । विश्वऽमित्राः । हविःऽभिः । सः । नः । यमः । प्रऽतरम् । जीवसे । धात ॥ ६३ ॥

यो यमः कविः क्रान्तदर्शी प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धिः मह्ना स्वमहिम्ना मतीनाम् मन्तॄणा[2] स्तोतॄणां पितॄणाम् । ⌛"क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी⌛ । पितॄन् अन्तरिक्षे[*] अ-

१ Cp असवः । . २ A C अन्तरिक्षेन (doubtless for अन्तरिक्षे न). Dc अंतरिक्षेण changed to अंतरिक्षे न. R अन्तरिक्षेण (doubtless for अन्तरिक्षे न). We with B K^m P P^J V. Sâyaṇa's own text is अंतरिक्षेन (i. e. अन्तरिक्षे-न), but his interpretation is certainly wrong. ३ So B C K^m R V Dc. Sâyaṇa takes it as a vocative. But it can be taken as a nominative. ४ Cp दभ्रे ।.

1 Sâyaṇa's reading in his text too: अमृतं न एतु, not अमृतं न ऐतु. 2 S' मंतॄणां स्तोतॄणां पितॄणां for मन्तॄणां स्तोतॄणां पितॄणां.

न्तरा क्षान्तेन लोकेन दध्रे धारयति हे विश्वमित्राः सर्वजनमित्रभूता ब्राह्मणाः तं तादृशं यमं हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः अर्चत पूजयत ॥ सोऽर्चितो यमो नः अस्मान् जीवसे जीवनाय प्रतरम् प्रकृष्टतरं धात् दधातु धारयतु । ॥ प्रशब्दात् तरप् । "अमु च च्छन्दसि" इति अमु प्रत्ययः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

आ रोहत दिवमुत्तमामृषयो मा बिभीतन ।

सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ६४ ॥

आ । रोहत । दिवम् । उत्ऽतमाम् । ऋषयः । मा । बिभीतन ।

सोमऽपाः । सोमऽपायिनः । इदम् । वः । क्रियते । हविः । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽतमम् ॥ ६४ ॥

हे ऋषयः मन्त्रदर्शिनो मनुष्याः उत्तमाम् उत्कृष्टां दिवम् स्वर्गम् आरोहत यज्ञदानादिसत्कर्मभिः प्राप्नुत । मा बिभीतन भयं मा प्राप्नुत । ॥ बिभेतेर्लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तनादेशः ॥ । ऋषयो विशेष्यन्ते । सोमं पिबन्तीति सोमपाः । स्वयं कृतसोमयागा इत्यर्थः । सोमपायिनः अन्यानपि यजमानान् सोमं पाययन्तीति सोमपायिनः । सोमयागस्य कारयितार इत्यर्थः । दिवम् आरूढानां[1] वः युष्माकम् इदं हविः क्रियते । तेन हविषा यूयं सुखेन द्युलोके वर्तध्वम् इत्यर्थः । वयं च युष्मत्प्रसादाद् उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः प्रकाशं चिरकालजीवनम् अगन्म गच्छेम ॥

पञ्चमी ॥

प्र केतुना बृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्तादुपमामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥

प्र । केतुना । बृहता । भाति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।

1 S' दिविमारूढानां.

दिवः । चित् । अन्तात् । उपऽमाम् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥ ६५ ॥

अयम् अग्निः केतुना केतयित्रा ध्वजेन बृहता महता धूमेन प्र भाति प्रकर्षेण दीप्यते ॥ तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अभिलक्ष्य वृषभः कामानां वर्षकः अयम् अग्नी रोरवीति भृशं शब्दं करोति ॥ माम् उप मत्समीपे दिवश्चिदन्तात् । चिच्छब्दः अप्यर्थे । आकाशस्य पर्यन्तादपि अयम् अग्निः उदानट् ऊर्ध्वं व्याप्नोत् ॥ तदनन्तरम् अपाम् उदकानाम् उपस्थे उपस्थाने अन्तरिक्षप्रदेशे महिषः । महन्नामैतत् । महान् भूत्वा ववर्ध ववृधे । प्रवृद्धोभूद् इत्यर्थः । ॥वृधु वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ ॥

षष्ठी ॥

नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभिऽअचक्षत । त्वा ।
हिरण्यऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

कं सुखम् अकं दुःखम् । नास्मिन् अकम् अस्तीति नाकः । ॥"नभ्राण्नपात्°" इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः॥ । तस्मिन् नाके स्वर्गलोके पतन्तम् गच्छन्तं सुपर्णम् शोभनपतनम् उपलक्ष्य हृदा मनसा वेनन्तः । ॥वेनतिः कान्तिकर्मा॥ । कामयमानाः हे प्रेत त्वा त्वां यत् यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीम् हिरण्यपक्षम् हिरण्मयपक्षोपेतं वरुणस्य एतत्संज्ञस्य देवस्य दूतम् । वरुणः खलु सत्यानृतविभागेन प्राणिनां शिक्षकः । श्रूयते हि । "यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्" इति [ऋ° ७. ४९. ३] ।

१ P उपऽमाम् ।. P[2] उप । माम् ।. Cp उप । माम् ।. २ R °मुपयत्पतंतं. Dc °मुपयत्पतंतं changed to °मुपयत्पतंतं. C °मुपयत्पतंतं. ३ B ह्रदा. Dc ह्रदा changed to हृदा. We with A C K R V. ४ So P P[2] Cp. ५ Cp हिरण्यऽपक्षम् ।.

1 S′ om. °त्यादि°. 2 S′ इदानीं.

"अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति" इति च [तै° ब्रा° १. ७. २. ६]। अतो वरुणस्य शिक्षकत्वात् तत्समीपे दूतवद् वर्तमानम् इत्यर्थः। यमस्य योनौ गृहे शकुनम् शकुनिवद् वर्तमानं भुरण्युम् भर्तारम्। हे मृत त्वां पश्यन्तीति शेषः॥

सप्तमी॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा।
शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि॥ ६७॥

इन्द्र। क्रतुम्। नः। आ। भर। पिता। पुत्रेभ्यः। यथा।
शिक्ष। नः। अस्मिन्। पुरुऽहूत। यामनि। जीवाः। ज्योतिः। अशीमहि॥ ६७॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव क्रतुम् कर्म सोमयागादिलक्षणम् यद्वा तद्विषयं ज्ञानं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर यथा येन प्रकारेण पिता पुत्रेभ्यः अभिमतं फलम् आहरति तद्वत्॥ हे पुरुहूत पुरुभिर्यजमानैराहूत अस्मिन् यामनि याने संसारगमने नः अस्मान् शिक्ष अनुशाधि। यद्वा शिक्षतिर्दानकर्मा। नः अस्मभ्यम् अभिमतफलं प्रयच्छेत्यर्थः। वयं च त्वत्प्रसादात् जीवाः चिरकालजीवनोपेता ज्योतिः प्रकाशम् इहलोकसुखानुभवम् अशीमहि प्राप्नुयाम॥

अष्टमी॥

अपूपापिहितान् कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन्।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः॥ ६८॥

अपूपऽअपिहितान्। कुम्भान्। यान्। ते। देवाः। अधारयन्।
ते। ते। सन्तु। स्वधाऽवन्तः। मधुऽमन्तः। घृतऽश्चुतः॥ ६८॥

१ AB °पिहिता कुं°. We with C K̄ R V Dc. २ B C K̄ R V Dc अधारयन्. We with Cp. ३ Cp °श्च्युतः।.

1 S′ omits °राहूत अस्मिन् यामनि, and leaving a blank space for about eight letters reads यानि यान संसार° &c.

हे प्रेत ते तुभ्यं त्वदर्थम् अपूपापिहितान् अपूपैरपिहितान् छादितान् यान् कुम्भान् घृतमध्वादिपूर्णान् देवा अधारयन् तवोपभोगाय धारितवन्तः ते कुम्भाः स्वधावन्तः अन्नवन्तः मधुमन्तः मधुनोपेता घृतश्चुतः घृतस्राविणश्च ते तुभ्यं सन्तु भवन्तु ॥

नवमी ॥

यास्ते॑ धा॒ना अ॑नुकि॒रामि॑ ति॒लमि॑श्राः स्व॒धाव॑तीः ।
तास्ते॑ सन्तु वि॒भ्वीः प्र॒भ्वीस्तास्ते॑ य॒मो राजानु॑ मन्यताम् ॥ ६९ ॥

याः । ते॒ । धा॒नाः । अ॒नु॒ऽकि॒रामि॑ । ति॒लऽमि॑श्राः । स्व॒धाऽव॑तीः ।
ताः । ते॒ । स॒न्तु॒ । वि॒ऽभ्वीः । प्र॒ऽभ्वीः । ताः । ते॒ । य॒मः । राजा॑ । अनु॑ ।
म॒न्य॒ता॒म् ॥ ६९ ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं तिलमिश्राः तिलैर्मिश्रिताः स्वधावतीः स्वधाकारवतीः स्वधोदकवतीर्वा या धानाः । भृष्टयवा धाना उच्यन्ते । अनुकिरामि आनुपूर्व्येण विक्षिपामि । समर्पयामीत्यर्थः । ॥ कॄ विक्षेपे । तुदादित्वात् शप्रत्ययः ॥ । ता धानास्ते तुभ्यं विभ्वीः विभ्व्यः विविधा भवन्त्यः विभुत्वगुणोपेता वा प्रभ्वीः प्रभ्व्यः प्रभवन्त्यः तृप्तिजननसमर्थाश्च सन्तु भवन्तु ॥ राजा राजमान ईश्वरो यमः ते तव ता धाना अनु मन्यताम् भोक्तुम् अनुजानातु । ॥ विभुशब्दात् प्रभुशब्दाच्च "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष् । जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ॥

दशमी ॥

पुन॑र्देहि वनस्पते॒ य ए॒ष निहि॑त॒स्त्वयि॑ ।
यथा॑ य॒मस्य॒ साद॑न॒ आसा॑तै वि॒दथा॒ वद॑न् ॥ ७० ॥

पुन॑ः । दे॒हि॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । यः । ए॒षः । नि॒ऽहि॑तः । त्वयि॑ ।
यथा॑ । य॒मस्य॑ । सद॑ने । आसा॑तै । वि॒दथा॑ । वद॑न् ॥ ७० ॥

१ K मन्यंताम्. We with A B C R V Dc.

1 S′ ते कुंभास्ते for ते कुम्भाः. 2 S′ भवत्यः.

हे वनस्पते वृक्षविशेष त्वयि य एषः अस्थ्यात्मकः पुरुषो निहितः निक्षिप्तः पूर्वम् तं पुनर्देहि अस्मभ्यं प्रयच्छ। किमर्थम् इति चेत् उच्यते। यथा येन प्रकारेण यमस्य राज्ञः सदने गृहे विदथा विदथानि विज्ञानानि। यद्वा यज्ञनामैतत्। यज्ञात्मकानि स्वार्जितानि कर्माणि वदन् ब्रुवन् प्रकाशयन् आसातै आसीत उपविशेत्। तदर्थं पुनर्देहीत्यर्थः॥

एकादशी॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वद्धरो अस्तु ते।
शरीरमस्य सं दहाथैनं धेहि सुकृतामु लोके॥ ७१॥

आ। रभस्व। जातऽवेदः। तेजस्वत्। हरः। अस्तु। ते।
शरीरम्। अस्य। सम्। दह। अथ। एनम्। धेहि। सुऽकृताम्। ऊं इति। लोके॥ ७१॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां प्राणिनां वेदितरग्ने आ रभस्व मृतं दग्धुम् उपक्रमस्व॥ ते तव तेजस्वत् तेजोभिर्ज्वालाभिर्युक्तं हरः रसहरणशीलं दहनसामर्थ्यम् अस्तु भवतु॥ अस्य मृतस्य शरीरं सं दह सम्यग् दह। यथा भस्मसाद् भवति तथा कुर्वित्यर्थः॥ अथ शरीरदहनानन्तरम् एनं पुरुषं सुकृताम् पुण्यकृतां लोके स्वर्गे धेहि स्थापय। यत्र पुण्यकृतो निवसन्ति तं लोकं प्रापयेत्यर्थः॥

द्वादशी॥

ये ते पूर्वे परागता अपरे पितरश्च ये।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु शतधारा व्युन्दती॥ ७२॥

ये। ते। पूर्वे। पराऽगताः। अपरे। पितरः। च। ये।
तेभ्यः। घृतस्य। कुल्या[1]। एतु। शतऽधारा। विऽउन्दती॥ ७२॥

ते[*] प्रसिद्धा ये पूर्वे पूर्वभाविनः पूर्वम् उत्पन्ना ज्येष्ठाः पितरः पराग-

[1] K^m कुल्येतु. Dc कुल्यैतु changed to कुल्येतु. Cp कुल्या।. B कुल्यैतु. We with A C R V.

1 S' प्राणानां for प्राणिनां.

ताः पराङ्मुखं गताः । अपुनरावृत्तये गता इत्यर्थः । ये च अपरे अपरभाविनः पश्चाद् उत्पन्नाः पितरः तेभ्यः सर्वेभ्यः । ‖ तादर्थ्ये चतुर्थी ‖ । घृतस्य कुल्या क्षरणशीलस्य सर्पिषः कुल्या एतु गच्छतु । कुल्या कृत्रिमा सरित् इति निघण्टुः । घृतपूर्णा कुल्या प्रवहत्वित्यर्थः । कीदृशी सा । शतधारा शतसंख्यधाराभिरुपेता । अत एव व्युन्दती विविधम् आर्द्रीकुर्वती ॥

त्रयोदशी ॥

एतदा रो॑ह॒ वय॑ उन्मृ॒जा॒नः स्वा इ॒ह बृ॒हदु॑ दीदयन्ते ।
अ॒भि प्रेहि॑ मध्य॒तो माप॑ हास्थाः पितॄ॒णां लो॒कं प्र॑थ॒मो यो अत्र॑ ॥७३॥ (१९)

एतत् । आ । रो॒ह॒ । वयः॑ । उ॒त्ऽमृ॒जा॒नः । स्वाः । इ॒ह । बृ॒हत् । ऊं॒ इति॑ । दी॒द॒य॒न्ते॒ ।
अ॒भि । प्र । इ॒हि॒ । म॒ध्य॒तः । मा । अप॑ । हा॒स्थाः॒ । पि॒तॄ॒णाम् । लो॒कम् । प्र॒थ॒मः । यः । अत्र॑ ॥ ७३ ॥ (१९)

हे मृतपुरुष एतत् परिदृश्यमानं संनिहितं वयः । वियन्ति गच्छन्ति अस्मिन्निति वयः अन्तरिक्षम् । एतद् आ रोह आरूढो भव । किं कुर्वन् । उन्मृजानः उन्मार्जनं कुर्वन् । शरीराद् उत्क्रमणेन स्वात्मानं शोधयन्नित्यर्थः ॥ स्वाः ज्ञातयः इह अस्मिन् लोके बृहत् अधिकं दीदयन्ते दीप्यन्ताम् । समृद्धा निवसन्तु । ‖ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ‖ । उशब्दः पदपूरणः ॥ आरोहणार्थं मध्यतः बन्धुजनमध्याद् अभि प्रेहि लोकान्तरम् अभिलक्ष्य प्रकर्षेण गच्छ ॥ अत्र अस्मिन् द्युलोके यः पितॄणां संबन्धी प्रथमः मुख्यो लोकः तं लोकं मा अप हास्थाः मा परित्यजेः । चिरं तत्रैव निवसेत्यर्थः । ‖ ओहाक् त्यागे ‖ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

---

१ ABCK[III]RV उन्मृजा॒नः. Dc उन्मृ॒जा॒नः changed to उन्मृजा॒नः. Cp उ॒त्ऽमृ॒जा॒नः. We with Cp and the original reading of Dc.

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र "आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः" इत्यादिभिः पञ्चदशभिर्ऋग्भिश्चितिस्थम् आहिताग्निं प्रेतम् उपतिष्ठेत ॥

"आ रोहत जनित्रीम्" [१] इत्यनया ऋचा देशान्तरमृतस्य आहिताग्नेरेकाग्नेश्च अरणिद्वयम् अग्नौ प्रतापयेत् ॥

"जुहूर्दाधार द्याम्" [५] "ध्रुव आ रोह" [६] इत्याभ्याम् ऋग्भ्यां प्रेताङ्गेषु प्रक्षेप्याणि[1] यज्ञपात्राणि अनुमन्त्रयेत ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।
अवाड्ढव्येषितो हव्यवाह ईजानं युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥ १ ॥

आ । रोहत । जनित्रीम् । जातऽवेदसः । पितृऽयानैः । सम् । वः । आ । रोहयामि ।
अवाट् । हव्या । इषितः । हव्यऽवाहः । ईजानम् । युक्ताः । सुऽकृताम् । धत्त । लोके ॥ १ ॥

हे जातवेदसः । त्रैतानिकाग्न्यपेक्षया बहुवचनम् । "पश्वा हि स तर्हि भवति" इति श्रुतेः प्रत्यहं होमानन्तरम् आहवनीयशक्तेर्गार्हपत्येऽनुप्रवेशाद् एतद्योनेर्[2]दक्षिणाग्नेश्च तत्रैवानुप्रवेशाद् बहुवदुक्तिः । स्मार्ताग्निपक्षे पूजायां बहुवचनम् । जातानि भूतानि विदन्ति जातैः प्राणिभिर्विद्यन्ते ज्ञायन्त इति वा जातवेदसः । कर्तरि कर्मणि वा असुन् । यद्वा वेद इति धननाम । जातस्य प्राणिमात्रस्य वेदो धनं येभ्योग्निभ्यो भवति । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषां वैदि-

१ So A B C K̈ R V Dc Cp. २ So B C K̈ R V Dc Cp. Sâyaṇa takes हव्यवाहः as the singular, but that is not necessary. The plural suits the passage well and consists with the accent of the MSS. In *Taittirîya Brâhmaṇa* 3. 1. 2. 11 it is doubtful whether हव्यवाहौ is the dual of हव्यवाट् or of हव्यवाह. See Rw. ३ Cp इषिता ।. PP इषितः ।. ४ So Cp.

1 S' प्रक्षेपाणि. 2 S' एनयोनेर्द°.

२४

कानां स्मार्तानां च कर्मणाम् अग्निसाध्यत्वात् तत्कर्मफलस्य प्रापयितारः हे गार्हपत्यादयोग्नयः जनित्रीम् स्वोत्पादिकाम् अरणिम् । "जनिता मन्त्रे" इति निपातनात् णिलोपः । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । आ रोहत शक्त्यात्मना प्रविशत ॥ अहमपि अरणी आ रोहतो वः युष्मान् पितृयाणैः । पितरो यान्ति एभिः पथिभिः पित्र्यं लोकम् इति पितृयाणाः पन्थानः । करणे ल्युट् । द्विविधो हि मार्गः देवयानः पितृयाण इति । देवलोकप्राप्तिसाधनभूतो देवयानः । पितृलोकप्रापक इतरः । तत्र तैः पितृयाणैः समा रोहयामि सम्यक् विधिपूर्वकम् अधिरोहयामि अरण्योः । अग्नीनां तत्रानुप्रवेशे पथा भाव्यम् इति पितृसंबन्धात् पन्थास्तादृश उक्तः । आहिताग्नेर्मृतत्वाद् उत्तरत्र तेन अग्निभिः साध्यानां कर्मणाम् अभावात् समारोपणम् ॥ इतः पूर्वं तु हव्यवाहः । द्विविधं हि हविः । दैवं हविर्हव्यम् पित्र्यं हविः कव्यम् । पूर्वं[1] पित्र्यहविःसंबन्धाभावात् हव्यम् इत्युक्तम् । हव्यं दैवं वहतीति हव्यवाहः अग्निः । "कर्मण्यण्" । हविर्वोढृत्वाकारेण एकत्वाद् एकवचनम् । अग्निरपि द्विविधः । हव्यवाहनः कव्यवाहन इति । इषितौं इषितानि इष्टानि । "तीषुसह॰" इति इडागमः । तत्तत्फलसाधनत्वेन अभिमतानि यजमानेन दत्तानि हव्या हव्यानि हवींषि अवाट् अवाक्षीत् । उद्दिष्टान् देवान् प्रापिपंत[2] । वहेर्लुङि सिच् । "वदव्रज॰" इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । "बहुलं छन्दसि" इति इडभावः । "झलो झलि" इति सकारलोपः । "हल्ङ्या॰" इत्यादिना तिपो लोपे ढत्वजश्त्वचर्त्वानि । अतः हे अग्नयः यूयं युक्ताः परस्परं समवेताः सन्तः ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं देशान्तरे मृतं यजमानं सुकृताम् सुकृतकर्मणां लोके स्थाने धत्त धारयत स्थापयत । ईजानम् इति । यजेर्लिटः कानचि "वचिस्वपि॰" इति संप्रसारणे "लिट्यभ्यासस्य॰" इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ यद्वा हे जातवेदसः जनित्रीम् अरणीम्

1 S' पूर्व्यं. 2 S' प्रापिपन्.

आ रोहत आहवनीयादिशक्तिरूपेण । अरणी आरूढवतो वः युष्मान् पितृयाणैर्मार्गैः समा रोहयामि । पुण्यलोकम् इति शेषः । यजमानस्य देशान्तरे मरणात् तत्प्रतिनिधित्वेन तदाहितानाम् अग्नीनां परलोकनयनम् । अत एव अग्नीनामपि पितृयाणः पन्था उक्तः । गार्हपत्याद्याकारेण परलोकनयने तदर्थं हविषोऽपेक्षितत्वात् हविःसद्भावं तन्नेतारम् अग्निं च दर्शयति । हव्यवाहः । अत्र हविषः अग्निदेवत्यत्वात् हव्यम् इत्युक्तम् । तद्वहतीति हव्यवाहः अग्निः । इषिता इषितानि । ⌛इष गताविति धातुः⌛ । अस्माभिः संस्कर्तृभिः प्रेषितानि प्रत्तानि हव्या हव्यानि अवाट् अवाक्षीत् वक्ष्यति प्रापयिष्यति युष्मान् । ⌛वहेश्छान्दसो लुङ्⌛ । एवं पुण्यलोकं प्रापिताः हविर्भिः प्रीणयिष्यमाणाश्च हे अग्नयः यूयं युक्ताः समाहिताः सन्तः । ⌛युज समाधौ इति धातुः⌛ । ईजानम् इष्टवन्तं पुण्यलोके स्थापयतेति ॥

द्वितीया ॥

दे॒वा य॒ज्ञमृ॒तवः॑ कल्पयन्ति ह॒विः पु॑रो॒डाशं॑ स्रु॒चो य॑ज्ञायु॒धानि॑ ।
तेभि॑र्याहि प॒थिभि॑र्देव॒यानै॒र्यैरी॑जा॒नाः स्व॒र्गं यन्ति॑ लो॒कम् ॥ २ ॥

दे॒वाः । य॒ज्ञम् । ऋ॒तवः॑ । क॒ल्प॒य॒न्ति॒ । ह॒विः । पु॒रो॒डाश॑म् । स्रु॒चः । य॒ज्ञ॒ऽआ॒यु॒धानि॑ ।
तेभिः॑ । या॒हि॒ । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ । यैः । ई॒जा॒नाः । स्वः॒ऽगम् । यन्ति॑ । लो॒कम् ॥ २ ॥

देवाः इन्द्राद्या यष्टव्या देवताः ऋतवः वसन्ताद्याश्च कालाः यज्ञं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । स्वयं हविःस्वीकारार्थं यष्टॄणां च फलसिद्ध्यर्थं यज्ञं निर्मिमते । तत्स्वरूपं दर्शयति । हविः । चर्वाज्यसोमलक्षणं हविः । पुरोडाशम् पिष्टमयम् । स्रुचः । उपलक्षणम् एतत् । जुह्वादीनि यज्ञोपयुक्तानि । यज्ञायुधानि पात्राणि आयुधवद् आयुधानि । यथा योद्धारः आयोधन-

1 S' प्रेतानि° for प्रेषितानि°. 2 S' यज्ञंम्रिर्मिमवते. 3 S' दर्शयतीति. 4 S' आयुधानि for यज्ञायुधानि.

साधनैः शस्त्रादिभिर्द्विषो[1] निघ्नन्ति एवं यष्टारोपि एतैः स्रुगादिपात्रैर्यज्ञविघ्नकारिणः स्वोपद्रवकारिणश्च परिहरन्तीति आयुधत्वोपचारः । एवं देवर्तुनिर्मितपुरोडाशयज्ञायुधात्मकयज्ञम् अनुष्ठितवन्[2] हे आहिताग्ने प्रेत त्वं [देवयानैः] देवा यान्ति एभिरिति[3] देवयानास्तैर्देवलोकप्राप्तिसाधनैस्तेभिस्तैः पथिभिः मार्गैः याहि गच्छ । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । ईजानाः इष्टवन्तः कृतयज्ञाः पुरुषा यैः पथिभिः स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् स्थानं यन्ति गच्छन्ति ॥

तृतीया ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।
तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधु भक्षयन्ति तृतीये नाके अधि वि श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । पश्य । साधु । अङ्गिरसः । सुऽकृतः । येन । यन्ति । तेभिः । याहि । पथिऽभिः । स्वःऽगम् । यत्र । आदित्याः । मधु । भक्षयन्ति । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाम् पन्थानम् । ⌛सुपो डादेशः⌛ । साधु सम्यक् । पथो वा विशेषणम् । ⌛सुपो लुक्⌛ । साधुं समीचीनम् अर्चिरादिमार्गम् अनु पश्य अनुक्रमेण जानीहि । ⌛पश्यतिर्ज्ञानार्थः⌛ । सुकृतः सुकर्माणः अङ्गिरसः एतत्संज्ञका महर्षयः अङ्गारोत्पन्नाः । "येङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्" इति ऐतरेयकश्रुतेः [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । येन पथा यन्ति स्वर्गलोकम् । अङ्गिरसां सत्त्रयागानुष्ठानेन स्वर्गलोकप्राप्तिः ऐतरेयके श्रूयते । "अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्त्रम् आसते" इति । "तं स्वर्यन्तोऽब्रुवन्नेतत् ते ब्राह्मण सहस्रम् इति" [इति ऐ० ब्रा० ५. १४] । तेभिः

१ K^m तेभ्यो या°. Dc तेभिर्या° changed to तेभ्यो या°. We with B R V C Cp. २ K अधि विश्रयस्व. We with B C R V Dc Cp. ३ Cp भक्षयंति ।.

1 S' °द्विषे.° 2 S' अनुष्ठिनत for अनुष्ठितवन्. 3 S' येभि°.

तैः पथिभिः मार्गैः स्वर्गं याहि । प्रेत एव संबोध्यते । यत्र यस्मिन् स्वर्गे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः मधु मधुवत्प्रीतिकरं मधुरम् अमृतं भक्षयन्ति आस्वादयन्ति । गत्वा च तृतीये त्रित्वसंख्यापूरके उत्तमे नाके । कम् सुखम् । अकम् दुःखम् । न विद्यते अकं यस्मिन् । "नभ्राण्नपात्॰" इति नाकशब्दो नलोपाभावेन निपातितः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तस्मिन् सुखात्मके स्वर्गे वि श्रयस्व विश्रितः प्रतिष्ठितो भव । यद्वा स्वर्गस्य लोकस्य उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिवृत्त्वात् तृतीये नाक इत्युक्तम् । तथा च ऐतरेयकम् । "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" इति [ऐ॰ ब्रा॰ २.१७.] । मन्त्रवर्णोऽपि "तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्" [ऋ॰ २.२७.८] इति । तथा "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्याम् अवमस्याम् उत स्थः" इति च [ऋ॰ १.१०८.१०] ॥

चतुर्थी ॥

त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिताः ।
स्वर्गा लोका अमृतेन विष्ठा इषमूर्जं यजमानाय दुह्राम् ॥ ४ ॥

त्रयः । सुऽपर्णाः । उपरस्य । मायू इति । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । विष्टपि । श्रिताः ।
स्वःऽगाः । लोकाः । अमृतेन । विऽस्थाः । इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । दुह्राम् ॥ ४ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः सुपर्णाः सुपतना अग्निसूर्यसोमाः उपरस्य । "उपर उपलो मेघो भवति" इति यास्कः [नि॰ २.२१] । तस्य मेघस्य संबन्धिनौ मायू । मायुशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः । मायुमन्तौ शब्दकारिणौ वायुपर्जन्यौ । तौ हि मेघसंबन्धेन शब्दकारिणौ । एते अग्न्यादयः अधिष्ठातृदेवाः क्रमेण नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिभागे तृतीयकक्ष्यायां विष्टपि । विष्टपशब्दः अन्तरिक्षवचनः । सप्तम्येकवचने

---

१ C विष्ठा. We with K̈ V R Dc Cp. २ Cp नाकस्य ।.

1 S' नाकशब्देन नाकशब्दे for नाकशब्दो. 2 S' om. भव । यद्वा स्वर्ग॰. 3 S' अव॰ for पर॰. 4 S' मायुः for मायु॰.

अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ । तस्मिन् विष्टपे अधि श्रिताः । अग्न्यादयः स्वर्गलोकम् वायुपर्जन्यावन्तरिक्षलोकम् अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । एतैरग्न्यादिभिरधिष्ठिताः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः स्वकर्मभिरार्जिताः । कर्मभेदात् फलवैविध्येन उत्तमादिभेदेन वा स्वर्गा लोका इति बहुवचनम् । अमृतेन अमरणसाधनेन सुधारसेन विष्टाः व्याप्ताः पूर्णाः । ॥ विषॢ व्याप्तौ । अस्मात् निष्ठाप्रत्ययः ॥ । यजमानाय यज्ञं स्मार्तं वैदिकं वा अनुष्ठितवते प्रेताय इषम् इष्यमाणम् अन्नम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नरसं च दुह्राम् दुहतां प्रयच्छन्तु । ॥ दुहेर्लोटि झस्य अदादेशः । "आम एतः" । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तकारलोपः । "बहुलं छन्दसि" इति झादेशस्य तस्य रुडागमः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

जुहूर्दाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।
प्रतीमां[1] लोका घृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामंकामं यजमानाय दुह्राम् ॥ ५ ॥

जुहूः । दाधार । द्याम् । उपऽभृत् । अन्तरिक्षम् । ध्रुवा । दाधार । पृथिवीम् । प्रतिऽस्थाम्[2] ।
प्रति । इमाम् । लोकाः । घृतऽपृष्ठाः । स्वःऽगाः । कामम्ऽकामम् । यजमानाय । दुह्राम्[3] ॥ ५ ॥

जुहूः जुहोति हूयते वा अनया हविरिति जुहूर्होमसाधनभूतः पात्रविशेषः । ॥ जुहोतेर्द्वे च इति क्विप् द्विर्वचनं चकाराद् धातोर्दीर्घश्च ॥ । द्याम् द्युलोकं दाधार धृतवती । ॥ धरतेर्भौवादिकस्य लिटि तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घः ॥ । उपभृत् उप समीपे जुह्वाः भ्रियते धार्यत इति उपभृत् एतत्संज्ञकः पात्रविशेषः अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकं धरति । ध्रुवा बर्हिषि आसा-

१ A B C K^m R V Dc प्रतीमां which I believe is for प्रतिमां, with the ति elongated. P प्रतिऽमाम् ।. Cp प्रतिऽमाम् ।. We with Sâyaṇa. २ B V °ल्लोका. We with A C K^m R.
३ K^m दुह्राम्. We with A B C R V Dc.

1 S′ inserts उतेहि before अमृतेन.

दनम् आरभ्य यज्ञपरिसमाप्तेरचलभावा ध्रुवा प्रतिष्ठिता एतत्संज्ञका स्रुक् प्रतिष्ठाम् चराचरात्मकस्य जगत आश्रयभूतां पृथिवीम् प्रथितां भूमिं दाधार। एवं जुह्वाद्यास्तिस्रः स्रुचो द्युलोकादिधारकत्वेन प्रशस्ताः॥ इमाम् ध्रुवया धारितां पृथिवीं प्रति अभिलक्ष्य घृतपृष्ठाः। ※घृ क्षरणदीप्त्योः※। दीप्तोपरिभागाः सर्वतो ज्योतिष्मन्तः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः। कक्ष्यात्रयवत्त्वाद् बहुवचनम्। यजमानाय इष्टवते कामंकामम्। ※"नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्भावः※। काम्यमानानि सर्वाणि फलानि दुह्राम्॥ पूर्वस्मिन् मन्त्रे तृतीये नाके अधि वि श्रयस्वेति उत्तमं स्वर्गं लोकम् आरूढवतो यजमानस्य स्वकर्मार्जिताः पुण्यलोकाः सुकृतफलं प्रयच्छन्तु इत्युक्तम्। अस्मिंस्तु मन्त्रे पुण्यक्षयानन्तरं मर्त्यलोकं प्राप्तवतः अस्यैवाहिताग्नेः पूर्वजन्मार्जितसुकृतवासनाबलाद् इह लोकेपि पुनः स्वर्गलोकप्रापकाणि यज्ञादीनि समीचीनानि कर्माणि भवन्तु इत्याशास्यते। तथा च भगवतोक्तम्।

त्रैविद्या[3] मां सोमपाः [पूतपापा] यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्रलोकम् अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान्।
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति॥

इति [भ॰ गी॰ ९. २०, २१]॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥

इति च [भ॰ गी॰ ६. ४३]॥

षष्ठी॥

ध्रुव[1] आ रोह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तरिक्षमुपभृदा[2] क्रमस्व।

---

१ A B R $\ddot{K}^{m}$ ध्रुव. C ध्रुव॒. Cp ध्रुवे।. P $\dot{P}^{2}$ ध्रुवे।. We with V Dc. Dc once read ध्रुव आ॰. २ C $\ddot{K}^{m}$ R ॰मुपभृदा. We with Dc Cp. Dc once read ॰मुप॒भृदा.

1 S′ ॰समाप्तेः चल॰ for समाप्तेरचल. 2 S′ om. ॰धि वि श्रय॰. 3 S′ त्रयीविद्या.

जुहु॒ द्यां ग॑च्छ॒ यज॑मानेन सा॒कं स्रु॒वेण॑ व॒त्सेन॒ दिश॒: प्रपी॑ना॒: सर्वा॑ धु॒क्ष्वाहृ॑णीयमानः ॥ ६ ॥

ध्रुवे॑ । आ । रो॒ह॒ । पृ॒थि॒वीम् । वि॒श्वऽभो॑जसम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒प॒ऽभृ॒त् । आ । क्र॒म॒स्व॒ ।

जुहु॑ । द्याम् । ग॒च्छ॒ । यज॑मानेन । सा॒कम् । स्रु॒वेण॑ । व॒त्सेन॑ । दिश॑: । प्रऽपी॑नाः । सर्वा॑: । धु॒क्ष्व॒ । अहृ॑णीयमानः ॥ ६ ॥

हे ध्रुवे एतन्नामधेये स्रुक् । ॥"आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम्॥ । विश्वभोजसम् विश्वस्य भोजयित्रीं सस्यादिद्वारेण विश्वभोगाधिकरणभूतां वा पृथिवीम् आ रोह अधितिष्ठ । यजमानेन साकम् इति तृतीयवाक्ये समाम्नातस्य सर्वत्रानुषङ्गः । यजमानोपि पृथिवीम् अधितिष्ठतु । ॥"सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया॥ । ध्रुवा नाम स्रुक् बर्हिषि आसादिता यज्ञपरिसमाप्तिपर्यन्तम् आज्येन संपूर्णा अविचलिता वर्तते । पृथिव्यपि स्थिरा । अतस्तस्या[1] सां अधिष्ठात्रीत्युच्यते ॥ हे उपभृत्[3] अन्तरिक्षम् मध्यमलोकम् आ क्रमस्व आक्राम । ॥ज्योतिरुद्गमनाभावेपि "आङ उद्गमने" इति आङ्पूर्वात् क्रमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम्॥ । अध्वर्युणा हि हस्ताभ्यां जुहूरुपभृच्च यागकाले धार्येते । तत्र उपभृतं[4] सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन जुह्वा जुहोति । अतोत्र जुह्वा उपभृत् अधस्तनीति[5] मध्यमलोकाधिष्ठातृत्वेन उच्यते ॥ हे जुहु[6] द्याम् दिवं यजमानेन साकम् सह गच्छ । हे ध्रुवादिस्रुचः यूयं क्रमेण पृथिव्यादिलोकान्[7] यजमानेन अधिष्ठापयतेत्यर्थः ॥ अथ प्रत्यक्षवदुक्तिः । एवं स्रुग्भिर्लोकत्रयं प्रापितो यजमानस्त्वम् अहृणीयमानः । ॥"हृणीङ् रोषे लज्जायाम्" इति कण्ड्वादौ पठ्यते॥ । क-

१ B जुहु. R जुहु. Dc जुहु changed to जुहु. We with C K^m V D. २ B °हृणीयमानः A °हृणियमानाः. We with B C K^m R P P^2 V Dc. ३ See foot-note on the previous page.

1 S′ यत° for अत°. 2 S′ वा for सा. 3 S′ inserts साकमक इति उदात्तत्वम् after उपभृत्. 4 S′ उपभृत for उपभृतं. 5 S′ अधस्तानिति. 6 S′ जुहूः which is also the reading of Sâyaṇa's text. 7 S′ °लोकन्.

थम् अहं व्याप्ता दिशः अभिलषितानि दुहीयेति विचिकित्साम् अकुर्वन् स्रुवेण वत्सेन वत्सवद् वत्सः वत्सो यथा प्रथमं स्तन्यपानेन मातरं पीनोध्नीं[1] करोति तद्वत् स्रुवोपि सर्वाणि जुह्वादीनि पात्राणि आज्यपूरितानि करोतीति वत्सत्वेन रूपितः। वत्सरूपेण स्रुवेण प्रपीनाः प्रकर्षेण प्रवृद्ध[स्तनीः। प्र]स्नुतस्तनीरित्यर्थः। ताः सर्वा दिशः प्राच्याद्या दश दिशः कर्म धुक्ष्व अभिलषितानि फलानि। ⌛दुहिर्द्विकर्मकः। प्रपीना इति। प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः। "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् ⌛॥

सप्तमी॥

ती॒र्थैस्त॑रन्ति प्र॒वतो॑ म॒हीरिति॑ यज्ञ॒कृतः॑ सु॒कृतो॒ येन॒ यन्ति॑।
अत्रा॑दधु॒र्यज॑मानाय लो॒कं दिशो॑ भू॒तानि॒ यदक॑ल्पयन्त॥ ७॥

ती॒र्थैः। त॒र॒न्ति॒। प्र॒ऽवतः॑। म॒हीः। इति॑। य॒ज्ञ॒ऽकृतः॑। सु॒ऽकृतः॑। येन॑। यन्ति॑। अत्र॑। अ॒द॒धुः॒। यज॑मानाय। लो॒कम्। दिशः॑। भू॒तानि॑। यत्। अक॑ल्पयन्त॥७॥

तीर्थैः। ⌛तरन्ति दुष्कृतानि एभिरिति करणे क्थन् प्रत्ययः⌛। तरणसाधनैर्यज्ञादिभिः प्रवतः। ⌛"उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति वतिप्रत्ययः। वतेः अव्ययत्वेपि अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्यायोगः⌛। प्रवतः प्रकृष्टा महीः महतीः आपदस्तरन्ति अतिक्रामन्ति इति एवं यज्ञादीनि आपदुत्तरकाणि भवन्तीति बुद्ध्या यज्ञकृतः यज्ञं वैदिकं स्मार्तं च कुर्वाणा अत एव सुकृतः सुकृतकर्माणो येन पथा यन्ति प्राप्नुवन्ति पुण्यंलोकम्[2] अत्र अस्मिन् पुण्यलोकप्राप्तिसाधने पथि तं पन्थानम् अनुसृत्य आगच्छते यजमानाय तदर्थं लोकम् पुण्यार्जितम् अदधुः विदधतु यज्ञकृतः सुकृतकर्तारः दिशो भूतानि वा। ⌛दधातेश्छान्दसो लुङ्⌛। यत् ⌛सुपो लुक्⌛। यं लोकं दिशः "स्रुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धुक्ष्व" इति पूर्वमन्त्रे अभिलषितफलप्रदत्वेन उपवर्णिता दिशः भूतानि भवनवन्ति सर्वदिगवस्थितप्राणिजातानि [च] अकल्पयन्त यजमानार्थं समपादयन्। तं लोकम् अदधुरिति पूर्वेण संबन्धः॥

१ Cp प्रऽवता।.

1 S' मातरध्वेपानोध्नी. 2 S' पुण्यं लोकं.

अष्टमी ॥

अङ्गिरसामयनं पूर्वो अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणानामयनं दक्षिणाग्निः ।
महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्व उप याहि शग्मः ॥ ८ ॥

अङ्गिरसाम् । अयनम् । पूर्वः । अग्निः । आदित्यानाम् । अयनम् । गार्हऽपत्यः । दक्षिणानाम् । अयनम् । दक्षिणऽअग्निः ।
महिमानम् । अग्नेः । विऽहितस्य । ब्रह्मणा । सम्ऽअङ्गः । सर्वः । उप । याहि । शग्मः ॥ ८ ॥

परितश्रितां[1] आहिताग्नेर्गार्हपत्यादयोऽग्नयो विहृता यथाप्रदेशं वर्तन्ते । तेऽग्नयः अभिलषितप्रदा भवन्तु इत्ययम् अर्थः इत उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । अङ्गिरसाम् अयनं नाम सत्त्रात्मकः क्रतुविशेषः । स एव पूर्वः पूर्वस्यां दिशि वर्तमानोग्निः आहवनीयः । आदित्यानाम् अयनम् एतत्संज्ञकः सत्त्रयागः गार्हपत्योग्निः । ॥ "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" इति ञ्यप्रत्ययः ॥ । दक्षिणानाम् दक्षा एव दक्षिणाः दक्षाणाम्[2] अयनं सत्त्रविशेषः स एव दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानोग्निः ॥ एवं ब्रह्मणा[3] मन्त्रेण मन्त्रसाध्यसत्त्रयागात्मना वा विहितस्य निर्मितस्य पृथगायतनेषु स्थापितस्य अग्नेर्महिमानम् आहवनीयादिसंज्ञाभिर्व्यवह्रियमाणां विभूतिं समङ्गः संहतावयवः सर्वः संपूर्णावयवः अतः शग्मः । सुखनामैतत् । सुखितः सन् उप याहि । सर्वैरग्निभिर्दह्यमानः प्रेत एवम् उच्यते ॥

नवमी ॥

पूर्वो अग्निष्ट्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं पश्चात् तपतु गार्हपत्यः ।
दक्षिणाग्निष्टे तपतु शर्म वर्मोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशोदिशो अग्ने परि पाहि घोरात् ॥ ९ ॥

1 S' °श्रितम्. 2 S' दक्षिणाम्. 3 S' ब्रह्मणामिति for ब्रह्मणा.

पूर्वः। अग्निः। त्वा। तपतु। शम्। पुरस्तात्। शम्। पश्चात्। तपतु। गार्हऽपत्यः।

दक्षिणऽअग्निः। ते। तपतु। शर्म। वर्म। उत्तरतः। मध्यतः। अन्तरिक्षात्। दिशःऽदिशः। अग्ने। परि। पाहि। घोरात्॥ ९॥

हे अग्निभिर्दह्यमान प्रेत पूर्वो अग्निः पूर्वस्यां दिशि दीप्यमान आहवनीयः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि शम् सुखं यथा तथा त्वा त्वां तपतु तापयतु दहतु। तथा गार्हपत्यः गृहपतिना यजमानेन आहितः सर्वाग्नियोनिभूतोग्निः[1] पश्चात् पश्चिमभागे शम् सुखं तपतु त्वां दहतु। दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि निहितोग्निस्ते त्वदर्थं[2] शर्म सुखं यथा तथा वर्म कवचं पराभेद्यं[3] यथा तथा तपतु। कवचं यथा सर्ववारकम्[4] यद्वा शर्म गृहम् गृहं यथा सर्वाच्छादकम् एवं सर्वं त्वदीयशरीरम् आवृत्य दहत्वित्यर्थः॥ अथ अग्नेः प्रत्यक्षस्तुतिः। हे अग्ने। आहवनीयाद्यनुगतत्वाकारेण एकवचनम्। उत्तरतः। ॥"पञ्चम्यास्तसिल्"॥। उत्तरस्या दिशः। ॥"तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" इति पुंवद्भावः॥। मध्यतः पूर्वादीनां चतसृणां मध्यप्रदेशाद् अन्तरिक्षात् आकाशाद् दिशोदिशः सर्वस्या अवान्तरदिशः परि पाहि परितो रक्ष॥ न केवलं दिशो घ्नन्ति किं तु तत्रस्थो भयंकरः पुरुषो हिनस्ति। तथा च महारण्यं प्रस्तुत्य मन्त्रवर्णः। "न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति" इति [ऋ° १०, १४६, ५]। अतो भीतिकारणम् आह घोरादिति। घोरात् क्रूरात् हिंसकात् परि पाहि। ॥"भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति सर्वत्र अपादानसंज्ञा। "अपादाने पञ्चमी" इति पञ्चमी॥॥

दशमी॥

यूयमग्ने शंतमाभिस्तनूभिरीजानमभि लोकं स्वर्गम्।

१ Cp दक्षिणऽअग्निः।.

1 S' °भूताग्निः. 2 S' तदर्थं. 3 S' पुरा°. 4 S' सर्वारकम् for सर्ववारकम्.

अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो वहाथ यत्र देवैः सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥ (२०)

यूयम् । अग्ने । शम्ऽतमाभिः । तनूभिः । ईजानम् । अभि । लोकम् । स्वःऽगम् ।

अश्वाः । भूत्वा । पृष्टिऽवाहः । वहाथ । यत्र । देवैः । सधऽमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥ (२०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्यैवाग्नेस्त्रेधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् । पृथगायतनेषु स्थापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः शरीरैः । द्विविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभयस्तन्वस्तैत्तिरीयके श्रूयन्ते । "ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते "मा विशतां ते मा जिन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विभूश्च परिभूश्च । "प्रभ्वी च प्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः" इत्यादि [तै॰ब्रा॰ १.१.७.३] । "यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्नुक् "चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते "अग्ने घोरास्तनुवः" इति [तै॰आ॰४.२२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः सह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अभि वहाथ अभिगमयत । अग्नित्रयस्य गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो* भूत्वेति । प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा । पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरश्वैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं वहन् प्रष्टिवाहः अश्वो* भूत्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधाभवन्तो यूयम् एनम् आहिताग्निं स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । ⌛वहतेर्लेटि आडागमः⌛ । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके देवैः अमृतपैः सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेम* हृष्यास्म । उपस्तोतॄन् गोत्रिणोऽपेक्ष्य उत्तमपुरुषो बहुवचनं च । ⌛"सध मादस्-

१ ABCKᵐ R V अश्वा. P P² अश्वाः ।. Cp अश्वाः ।. Dc reads अश्वौ corrected from अश्वा. २ V पृष्टिवाहो वहा°. Dc अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो changed to अश्वौ भूत्वा पृष्टिवाहो. Cp पृष्टिऽवाहः ।. C Kᵐ R पृष्टिवाहो वहाथ. We with A B V Dc. ३ Cp मदंति changed to मदंति.

1 So S', and the printed text also. 2 S' °पुरुषे.

योश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः। मदेमेति। माद्यतेः आशीर्लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"शमग्ने" इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चितिस्थाहिताग्न्युपस्थाने विनियोग उक्तः। "ईजानश्चितमारुक्षत्" [१४] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां चितावुत्तानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत। "अपूपवान् क्षीरवान्" [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसंख्याकांश्चरून् अभिमन्त्र्य अस्थ्नां समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमग्ने पश्चात् तप शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छमधरात् तपैनम्।
एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेनं धेहि सुकृतामु लोके ॥ ११ ॥

शम्। अग्ने। पश्चात्। तप। शम्। पुरस्तात्। शम्। उत्तरात्। शम्। अधरात्। तप। एनम्।
एकः। त्रेधा। विऽहितः। जातऽवेदः। सम्यक्। एनम्। धेहि। सुऽकृताम्। ऊं इति। लोके ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं पश्चात्। "पश्चात्" इति निपातितोयं शब्दः। पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शम् सुखं तप दह। पुरस्तात् पूर्वभागे शम्। तपेत्यनुषङ्गः। उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे। अधरात्। अधरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनी दक्षिणा दिग् उच्यते। उभयत्र "उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः" इति आतिप्रत्ययः। वाक्यभेदात् शंपदस्य आवृत्तिः। एनम् आहिताग्निं तप ॥ हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिप्रकारं स्थां-

१ K^m C तप. We with B R V Dc. २ K^m C R जातवेदः. C appears to have read जातवेदाः once. We with B Dc V. ३ K^m लोकं. We with B C R V Dc.

1 S' अस्थ्ना. 2 S' ॰योगिना. 3 S' दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S' स्थापिस्त्वं.

पितः एनम् अन्वादिष्टम् अग्न्याहितं प्रेतम् । उशब्दः अवधारणे । सुकृताम् सुकृतकर्मणां लोके स्थाने स्वर्गाख्य एव सम्यक् समीचीनं यथा तथा धेहि स्थापय । सम्यक्त्वं नाम अविकलं चिरकालावस्थायित्वम् ॥

द्वितीया ॥

शमग्नयः समिद्धा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

शम् । अग्नयः । सम्ऽइद्धाः । आ । रभन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् । जातऽवेदसः ।
शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अव । चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

आभ्याम् अग्नीन् संभूय प्रार्थयते । जातवेदसः जातानां वेदितारोऽग्नयः समिद्धाः सम्यक् प्रदीपिताः सन्तः प्राजापत्यम् प्रजापतिदेवं मेध्यम् मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः तदर्हम् इमं प्रेतरूपं पशुं शम् आ रभन्ताम् संस्पृशन्तु परितो दहन्तु । इह अस्मिन् दहनकर्मणि शृतम् प्राजापत्यम् इमं यज्ञार्हं पशुं पक्वं कृण्वन्तः कुर्वन्तः मा अव चिक्षिपन् अवक्षिप्तम् अवकीर्णं मा कुर्वन्तु । यथा निरवशेषं दह्यते तथेति । "सास्य देवता" इत्येतस्मिन्नर्थे "॰पत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति ण्यः । शृतम् इति । श्रा पाके इत्येतस्मात् कर्मकर्तरि निष्ठायां "शृतं पाके" इति निपातनात् शृभावः ॥

तृतीया ॥

यज्ञ एति विततः कल्पमान ईजानमभि लोकं स्वर्गम् ।
तमग्नयः सर्वहुतं जुषन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

१ R विततः कल्पमानं. C विततः कल्पमान. Dc विततः कल्पमान changed to विततः कल्पमान. Cp विऽततः । कल्पमानः ।. We with B K^m V Dc. २ K जातवेदसः. We with B C R V Dc. ३ K कृण्वन्त इह. We with B C R V Dc.

1 S' ॰देवत्वं for ॰देवत्यं. 2 S' ताः स्पृशंतु for संस्पृशन्तु. 3 S' वि for अव॰. 4 S' न for अव॰.

यज्ञः । एति । विऽततः । कल्पमानः । ईजानम् । अभि । लोकम् । स्वःऽगम् । तम् । अग्नयः । सर्वऽहुतम् । जुषन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् । जातऽवेदसः ।

शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अव । चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

विततः प्राच्योदीच्याङ्गैर्विस्तृतः कल्पमानः इष्टं प्रदेशं प्रापयितुं समर्थो यज्ञः पितृमेधाख्यः ईजानम् इष्टवन्तम् एनं स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् अभ्येति । अन्तर्भावितण्यर्थोयम् एतिः । अभिगमयति अभिप्रापयति ॥ अतो जातवेदसः अग्नयः प्राजापत्यं मेध्यं तम् ईजानं प्रेतरूपं पशुं सर्वहुतम् सर्वः निरवशेषः हुतो दग्धः तं जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥ शृतम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

ईजानश्चितमारुक्षदग्निं नाकस्य पृष्ठाद् दिवमुत्पतिष्यन् ।
तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्त्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देवयानः ॥१४॥

ईजानः । चितम् । आ । अरुक्षत् । अग्निम् । नाकस्य । पृष्ठात् । दिवम् । उत्ऽपतिष्यन् ।

तस्मै । प्र । भाति । नभसः । ज्योतिषीऽमान् । स्वःऽगः । पन्थाः । सुऽकृते । देवऽयानः ॥ १४ ॥

ईजानः इष्टवान् पुरुषः चितम् विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा चयनेन संस्कृतम् अग्निम् प्रदेशम् । इष्टकचितः प्रदेशः अग्निरित्युच्यते । उक्तं हि भगवता आपस्तम्बेन । "अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निः" इति [आप० २५,४] । तम् आ अरुक्षत् आरूढवान् । रुहेर्लुङि "शल इगुपधाद् अनिटः०" इति क्सः । कि-

१ See foot-note १ on the previous page. २ P² सं । रभंताम् । for सर्वऽहुतम् । जुषन्ताम् ।. ३ K^m V Dc °श्चित्त°. We with C R P P². ४ K^m °दिव°. We with C R V Dc. ५ Cp उत्ऽपतिष्यन् ।.

1 S' °वेदिचतरेषु.

त्वाद् गुणाभावः ॥ । किमर्थम् नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिभागे दिवम् तृतीयकक्ष्यारूपं द्युलोकम् । "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" इति श्रुतेः [ऐ॰ब्रा॰२.१७] एकैकस्य लोकस्य त्रिवृत्वाद् एकस्यापि स्वर्गलोकस्य उत्तमाधममध्यभेदेन त्रैविध्यम् । मध्यमायाः स्वर्गकक्ष्यायाः परमां तृतीयकक्ष्याम् उत्पतिष्यन् । उत्पतनाद्धेतोरित्यर्थः । तस्मै दिवम् उत्पतिष्यते सुकृते सुकृतकर्मणे तदर्थं नभसः मध्याकाशस्य ज्योतिषीमान् ज्योतिष्मान् प्रकाशकः देवयानः देवा यान्ति अनेनेति सः स्वर्गः सुखेन गन्तव्यः परमः स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतो वा पन्थाः मार्गः प्रभाति प्रकर्षेण दीप्यतां प्रकाशताम् । ॥भातेः पञ्चमलकारः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

अ॒ग्निर्होता॑ध्व॒र्युष्टे॒ बृह॒स्पति॒रिन्द्रो॑ ब्र॒ह्मा द॑क्षिण॒तस्ते॑ अस्तु ।
हु॒तो॑यं संस्थि॑तो य॒ज्ञ ए॑ति॒ यत्र॒ पूर्व॒मय॑नं हु॒ताना॑म् ॥ १५ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । अ॒ध्व॒र्युः । ते॒ । बृह॒स्पति॑ः । इन्द्र॑ः । ब्र॒ह्मा । द॒क्षि॒ण॒तः । ते॒ । अ॒स्तु ।
हुतः । अ॒यम् । सम्ऽस्थि॑तः । य॒ज्ञः । ए॒ति॒ । यत्र॑ । पूर्व॑म् । अय॑नम् । हु॒ताना॑म् ॥ १५ ॥

हे चितस्य प्रेत ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अग्निर्होता वषट्कर्ता एतत्संज्ञक ऋत्विग् अस्तु । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालको देवः अध्वर्युः अध्वरं यज्ञं यजमानस्य कामयमानः एतत्संज्ञक ऋत्विग् अस्तु । ॥अध्वरशब्दात् "छन्दसि परेच्छायाम्" इति क्यच् । "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः" इति अन्त्यलोपः । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । अध्वर्युष्ट इत्यत्र "युष्मत्तत्ततक्षुःषु॰" इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः ॥ । इन्द्रो दक्षिणस्यां दिशि आसीनो ब्रह्मा एतत्संज्ञक ऋत्विक् ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अस्तु भवतु । अस्मिन् प्रेतसंस्काररूपपितृमेधे

१ B हुतो३यं. A V हुतो१यं. Dc १ added subsequently. C K^m R have no kampa. We with C K^m R. २ K^m संस्थितो. Dc सँस्थितो changed to सँस्थितो. We with C R V. ३ Cp बृहस्पतिः ।.

अग्न्यादीनां होत्रादिमहर्त्विग्भावेन रूपणम् अस्य कर्मणो वैकल्याभावद्योतनायेति मन्तव्यम् । होत्रादिकीर्तनम् अन्येषाम् ऋत्विजाम् उपलक्षणार्थम् । एवं होत्रादिरूपैरग्न्यादिभिरनुष्ठितोयं यज्ञः पितृमेधाख्यः संस्थितः समापितः सन् एति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । यत्र यस्मिन् स्थाने हुतानाम् इष्टानां यज्ञानां पूर्वम् पूर्वकालीनम् अयनम् गमनं प्राप्तिर्विद्यते । यज्ञस्य उत्तमलोकप्राप्त्या तत्संस्कृतस्य पुरुषस्य स्वर्गलोकप्राप्तिरुक्तेत्यनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥

अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १६ ॥

अपूपऽवान् । क्षीरऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
इह । स्थ[1] ॥ १६ ॥

अपूपवान् गोधूमादिपिष्टविकारा अपूपाः तद्वान् । क्षीरवान् क्षीरं गोपयः तद्वान् । चरुः कुम्भ्यां पक्व ओदनः इह अस्मिन् संचयनकर्मणि अस्यां समीपे पश्चिमदिग्भागे आ सीदतु आसन्नो भवतु ॥ चर्वासादनमेव देवानां प्रीणनकारीति दर्शयति[1] । लोककृतः संस्क्रियमाणस्य प्रेतस्य लोकं स्वर्गं कुर्वन्तीति लोककृतः तान् पथिकृतः गन्तव्यस्थानस्य मार्गकृतॄन् मार्गप्रदर्शकान् देवान् यजामहे प्रीणयामः । इह अस्मिन् संचयनकर्मणि अपूपक्षीरयुक्तचर्वासादने देवानां यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां मध्ये ये[2] यूयं हुतभागाः हुतं हविः । भागः भजनीयोंऽशः । कर्मणि घञ् । हविर्भागवन्तः स्थ भवथ तान् यजामहे ॥ एवम् उत्तरेऽष्टौ पर्याया व्याख्येयाः । विशेषस्तु वक्ष्यते ॥

सप्तमी ॥

अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह सीदतु ।

---

[1] Cp स्थ ।.

[1] S' दर्शयंति. [2] S' वा for ये.

लोकक्रृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १७ ॥

अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरूणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् । ☒भूम्नि मतुप् । "छन्दसीरः" इति मतुपो वत्वम्☒ । दधियोगो द्वितीयचरोर्विशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोकक्रृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १८ ॥

अपूपऽवान् । द्रप्स॑ऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ १८ ॥

द्रप्सा दधिकणाः । तद्वत्त्वम् अस्य चरोर्विशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोकक्रृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १९ ॥

अपूपऽवान् । घृत॑ऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोस्यास्तीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह सीदतु ।

१ Cp द्रप्संऽवान्. २ Cp घृतंऽवान्.

लोकुकृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२०॥ (२१)

अपूपऽवान्। मांसऽवान्। चरुः। आ। इह। सीदतु।

लोकऽकृतः। पथिऽकृतः। यजामहे। ये। देवानाम्। हुतऽभागाः। इह।

स्थ ॥ २० ॥ (२१)

मांसवत्त्वम् अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अपूपवानन्नवांश्चरुः" इति आदितश्चतसृणाम् ऋचाम् अस्थिसमीपे मन्त्रोक्तचरुस्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

"अपूपापिहितान्" [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुंम्भान् अभिमन्त्रयेत। मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

"द्रप्सश्चस्कन्द" [२८] इत्यनया अग्निष्टोमादिक्रतुषु बहिष्पवमानप्रसर्पणकाले वैप्रुषहोमं कुर्यात् ॥

"शतधारम्" [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शतच्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्थीनि आप्लावयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु।
लोकुकृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २१ ॥

अपूपऽवान्। अन्नऽवान्। चरुः। आ। इह। सीदतु।

लोकऽकृतः। पथिऽकृतः। यजामहे। ये। देवानाम्। हुतऽभागाः। इह।

स्थ ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनीयम् ओदनम् स्थालीपक्वे चरौ पात्रान्तरपक्वम् ओदनं प्रक्षेप्तव्यम् इत्यर्थः। ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

---

१ Cp मासंऽवान्.

1 S′ मांसत्वम्. 2 S′ °भुंभान् for °कुम्भान्. 3 S′ °पाके for °पक्वे.

द्वितीया ॥

अपूपवान् मधुमांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २२ ॥

अपूपऽवान् । मधुऽमान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २२ ॥

मधुमान् मधु माक्षिकं तद्वान् ॥

तृतीया ॥

अपूपवान् रसवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २३ ॥

अपूपऽवान् । रसऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २३ ॥

रसवान् रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायाख्याः षट्संख्याकाः तद्वान् ॥

चतुर्थी ॥

अपूपवानपवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २४ ॥

अपूपऽवान् । अपऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २४ ॥

अपूपवान्[1] । भिन्नप्रकृतिका अपूपा विवक्षिताः । तद्वान् चरुः इह मध्यप्रदेशे आ सीदतु ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

[1] So C K^m R P P^2 V Dc Cp.

1 All our authorities of the Saṁhitâ and pada texts have अपवान् and not अपूपवान् for the second word as explained by Sâyaṇa.

पञ्चमी ॥

अपूपापिहितान् कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन् ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ २५ ॥

अपूपऽअपिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । अधारयन् ।
ते । ते । सन्तु । स्वधाऽवन्तः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः ॥ २५ ॥

पूर्वानुवाके व्याख्यातैषा [३. ६८] । अपूपापिहितान् अपूपैराच्छादितान् यान् कुम्भान् चरुपूर्णान् नवकलशान् देवाः तत्तद्धविर्भागिनो मन्त्रोक्ता देवताः ते संचितास्थिरूप हे प्रेत त्वदीयान् अधारयन् स्वस्वभागत्वेन धारितवन्तः स्वीकृतवन्तः ते हुतभागैर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीताः कुम्भस्थाश्चरवः ते परलोकप्राप्तवते तुभ्यं स्वधावन्तः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्णाति धिनोतीति [वा] स्वधा अन्नम् तद्वन्तः सन्तु । मधुमन्तः मधुसहिताः घृतश्चुतः बह्वाज्यक्षारिणो भवन्तु । भवदीयास्थिसमीपे स्थापिताश्चरवः परलोकं प्राप्तस्य तव प्रीणनाय बह्वन्नराशयो मधुघृतकुल्यायुक्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि[3] तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तूद्भ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ २६ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमिश्राः । स्वधाऽवतीः ।
ताः । ते । सन्तु । उत्ऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनु ।
मन्यताम् ॥ २६ ॥

अक्षितिं भूयसीम् ॥ २७ ॥

अक्षितिम् । भूयसीम् ॥ २७ ॥

षष्ठी ॥ हे संचितास्थिरूप प्रेत ते त्वदर्थं तिलमिश्राः कृष्णतिलयुक्ताः

१ Here B reads अधारयन् and not अधारयन्, which shows that here as well as at 3, 68 above we should read अधार॰. २ See hymn 3. 68 above. ३ B V ॰किरामि तिलमिश्राः. Dc ॰मि तिलमिश्राः changed to ॰मि तिलमिश्राः. We with C K[m] R.

स्वधावतीः अन्नवतीर्या धानाः भृष्टयवान् अनुकिरामि अनुक्रमेण विकिरामि अनूचीनं वा विक्षिपामि ता धानास्ते परलोकं प्राप्तवतस्तव प्रीणनाय अँभ्वीः । महन्नामैतत् । मह[1]त्यो भवन्तु । प्रभ्वीः प्रभूताश्च सन्तु भवन्तु । ॐ "भुवश्च" इति ङीष् । प्रभ्वीरिति । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॐ । ता महतीः प्रभूताश्च धानास्ते तव भोगाय यमः नियन्ता पितॄणां राजा अनु मन्यताम् अनुजानातु । अनुमतेर्निरवधित्वं दर्शयति अक्षितिं भूयसीम् इति । भूयसीम् अत्यन्तं बहुम् अक्षितिम् अक्षयम् । बहुकालपर्यन्तम् इति यावत् । ॐ "कालाध्वनोः०" इति द्वितीया ॐ । यथा लोके नग[2]रे तिष्ठन् पुरुषः स्वीयं बहुधनं पुरः स्वामिनोनुज्ञया भुङ्क्ते एवं यमराज्यं प्राप्तवतः प्रेतस्य अन्नभोगाय पितृराजस्य यमस्य अनुज्ञा प्रार्थ्यते ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २८ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ।
समानम् । योनिम् । अनु । सम्ऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥ २८ ॥

सप्तमी ॥ पितृत्वं प्राप्ता जना धूमादि[3]मार्गेण पितृलोकम् आसाद्य तत्र सोमयागजनितं सुकृतफलम् उपभुञ्जत इति अस्मिन् पित्र्ये प्रकरणे सोमे स्थितस्य उदकस्य कणः सोमो वा अनया स्तूयते । द्रप्सः सोमरसस्थितोदककणः पृथिवीम् भूमिं द्याम् दिवं च अनुलक्ष्य चस्क[4]न्द स्कन्नो विप्रकीर्णो[5]भवत् । ॐ लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया ॐ । ग्रावभिरभिषवकाले भूमौ

१ P P[2] च । स्कंद ।. We with Cp.

1 S′ महत्यो. 2 S′ नगरो. 3 S′ धूमांनदि° for धूमादि°. 4 S′ om. स्कन्द from चस्कन्द. 5 S′ °कीर्णोभवतु.

सोमरसः स्कन्दति। दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति धारापातसमये अन्तरिक्षे सोमकणो[1] विप्रकीर्णो भवतीति यावत्। एतदेव उच्यते इमं च योनिम् इति। इमं योनिम् सर्वस्य चराचरात्मकस्य जगतः कारणं पृथिवीम् अनुलक्ष्य तथा पूर्वः पूर्वम् उत्पन्नो यो द्युलोकस्तम् अनु। ▯ परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ। योनिशब्दः पुंलिङ्गोपि विद्यते ▯। समानम् एकविधं योनिम् द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनुलक्ष्य संचरन्तम् समन्ताद् विप्रकीर्णं द्रप्सम् सोमरसकणं सप्त सप्तसंख्याका होत्राः। वषट्कर्तॄणां संज्ञा होत्रा इति। सप्त होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीध्राच्छावाकसंज्ञकान् वषट्कर्तॄन् अनुलक्षीकृत्य जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि। उत्तरत्र होत्रादिवषट्कारे सोमरसः अध्वर्युभिर्हूयते। तदर्थं स्कन्नं सोमरसं द्रप्सदेवतार्थं करोमीत्यर्थः। वाजसनेयब्राह्मणे खलु एष द्रप्सः आदित्यात्मना स्तुतः। तथा च आम्नायते। "असौ वा आदित्यो द्रप्सः। स "दिवं च पृथिवीं च स्कन्दति। इमं च योनिमनु यश्च पूर्व इति। इमं "[च] लोकम् अमुं चेत्येतत्। समानं योनिमनु संचरन्तम् इति। समानं "ह्येष एतं योनिमनु संचरति[3]। द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति। असौ "वा आदित्यो द्रप्सः। दिशः सप्त होत्राः। अमुं तदादित्यं[4] दिक्षु प्र"तिष्ठापयति" इति [श० ब्रा० ७.४.१.२०]॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रयिम्।
ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुह्रते दक्षिणां सप्तमातरम्॥ २९॥

शतऽधारम्। वायुम्। अर्कम्। स्वःऽविदम्। नृऽचक्षसः। ते। अभि। चक्षते। रयिम्।
ये। पृणन्ति। प्र। च। यच्छन्ति। सर्वदा। ते। दुह्रते। दक्षिणाम्। सप्तऽमातरम्॥ २९॥

अष्टमी॥ शतधारम् शतसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तम् अत एव

१ Cp यच्छंति।.

1 S' °करणो. 2 S' om. °म् अनुलक्ष्य तथा. 3 S' संचरंति. 4 S' om. °दित्यं.

वायुम् । ⌛ लुप्तमत्वर्थीयः ⌛ । वायुमन्तम् । सच्छिद्रे वस्तुनि वायुर्वाति । यद्वा वायुम् वातारं चरन्तं वायुवदेव कुम्भोपि हस्ताद्धस्तप्रापणेन सर्वदा चरति तम् अर्कम् अर्चनीयं स्वर्विदम् स्वः स्वर्गस्य लम्भकम् एतं कुम्भं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारो देवास्ते त्वदर्थम् । ⌛ युष्मच्छब्दस्य "तेमयावेकवचनस्य" इति ते इत्यादेशो व्यत्ययेन उदात्तः ⌛ । हे प्रेत त्वदर्थं रयिम् धनम् अभि चक्षते पश्यन्ति जानन्ति । एतं कुम्भं तव धनम् इत्येव जानन्ति । ये गोत्रिणः संस्कर्तारः पृणन्ति अस्थिरूपं त्वां कुम्भोदकेन प्रीणयन्ति प्र यच्छन्ति च कुम्भोदकं ते सप्तमातरम् सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यास्ताम् यद्वा[1] सप्तसंख्याका मातारः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति [यस्याः] तादृशीम् । अथ वा मातारः परिच्छेत्तारो यस्याम् एकधा दत्तां[2] सप्तधा मान्ति परिच्छिन्दन्ति ताम् । ⌛ "नृतश्छन्दसि" इति कपः प्रतिषेधः ⌛ । तथाविधां दक्षिणां सर्वदा दुह्रते दुहते । उदकेन आप्लावनं नाम दक्षिणादोहनम् इत्यर्थः । ⌛ दुहेर्लेटि झस्य "बहुलं छन्दसि" इति रुडागमः ⌛ ॥

कोशं॑ दुहन्ति क॒लशं॒ चतु॑र्बिल॒मिडां॑ धे॒नुं मधु॑मतीं स्व॒स्तये॑ ।
ऊर्जं॒ मद॑न्ती॒मदि॑तिं॒ जने॒ष्वग्ने॒ मा हिं॑सीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ३० ॥ (२२)

कोश॑म् । दु॒ह॒न्ति॒ । क॒लश॑म् । चतुः॑ऽबिलम् । इडा॑म्[1] । धे॒नुम् । मधु॑ऽमतीम् । स्व॒स्तये॑ ।
ऊर्ज॑म् । मद॑न्तीम् । अदि॑तिम् । जने॑षु । अग्ने॑ । मा । हिं॒सीः॒ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ॥ ३० ॥ (२२)

नवमी ॥ चतुर्बिलम् । शतसंख्याकच्छिद्रस्य कुम्भस्य चतुर्णां छिद्राणाम् अवयुत्य स्तुतिः । चतुश्छिद्रं चतुःस्तनं कोशम् कोशवत् कोशः । कोशो यथा धनकनकादिसंपूर्णस्तद्वत्[3] पयःपूर्णं कलशम् कुम्भं कुम्भोपमम् ऊधः

१ Cp इडाम् ।.

1 S' यस्याः तयांद्वा for यस्यास्ताम् यद्वा. 2 S' दत्तः. 3 S'. °संपूर्ण.

मधुमतीम् मधुररसक्षीरयुक्ताम् इडाम् । धेनुनामैतत् । एतत्संज्ञकां धेनुम् । यद्वा इडा भूमिः । भूमिरूपां धेनुं दुहन्ति । ⌛ दुहिर्द्विकर्मकः ⌛ । किमर्थम् । स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । प्रेतस्य सर्वदा परलोकनिवासाय । चतुश्छिद्रकलशोदकेन आप्लावनं नाम चतुःस्तनधेनुदोहनमेवेत्यर्थः । मदन्तीम् मदयन्तीं तोषयन्तीम् अदितिम् अखण्डनीयाम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नं जनेषु पितृत्वं प्राप्तेषु मध्ये हे अग्ने मा हिंसीः पितॄणां मध्ये एतस्य प्रेतस्य भोगाय अन्नं मा च्छेत्सीः । परमे व्योमन्निति पदद्वयं कलशं दुहन्तीत्यनेन संबन्धनीयम् । परमे उत्कृष्टे व्योमन् । ⌛ सप्तम्या लुक् । "न ङिसंबुद्ध्योः" इति नलोपाभावः ⌛ । व्योमनि आकाशे शतच्छिद्रं कलशं दुहन्तीति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"एतत् ते देवः" इति सूक्तस्य आद्यया ऋचा वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं प्रच्छादयेत् ॥

"धाना धेनुरभवत्" [३२] "एतास्ते असौ धेनवः" [३३] "एनीर्धाना हरिणीः" [३४] इति तिसृभिर्ऋग्भिः अस्थाम् उपरि तिलमिश्रा धाना आदध्यात् ॥

पितृमेधे द्वितीयेऽहनि "वैश्वानरे हविः" [३५] इत्यनया दहनस्थानसंनिधौ अन्यवत्साया गोः पयः पयसि शृतं स्थालीपाकं वा जुहुयात् ॥

"सहस्रधारम्" [३६] इत्यनया अभिमन्त्रितेन सहस्रच्छिद्रपात्रपतितो[1]दकेन अस्थीन्याप्लावयेत् ॥

"इदं कसाम्बु" [३७] इत्यनया गर्ते स्थापितानि अस्थीनि गोत्रिणः सर्वे वा ईक्षेरन् । कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् ॥

"इहैवैधि" इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे दीप्तयोः काष्ठयोरेकं हृत्वा[2] पासुषु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं हि । "द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्तः [१८, १, ५६] इत्यादीपयति[3] । आदीप्तयोरेकं प्रतिनिदधाति । इहैवैधि धनसनिः [१८, ४, ३८] इत्येकं हृत्वा[4] पांसुष्वाधाय" इति [कौ° ११, ८,] ॥

1 S' °परितो° for °पातितो°. 2 S' हत्वा. 3 S' °पयति अदीप्तयो°. 4 S' हुत्वा.

"पुत्रं पौत्रम्" [३९] इत्यृचा पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानानन्तरम् आचामेत् ॥ "आपो अग्निम्" [४०] इत्युत्तरया अद्भिरग्निम् अवसिञ्चेत् ॥ सूत्रितं हि । "आपो अग्निम् इत्यद्भिरग्निम् अवसिच्य पुत्रं पौत्रम् अभितर्पयन्तीरित्याचामति" इति [कौ° ११.९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतत् ते देवः सविता वासो ददाति भर्तवे ।
तत् त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥

एतत् । ते । देवः । सविता । वासः । ददाति । भर्तवे ।
तत् । त्वम् । यमस्य । राज्ये । वसानः । तार्प्यम् । चर ॥ ३१ ॥

हे प्रेत ते तव सविता सर्वस्य प्रेरको देवः एतत् इदं वासः वस्त्रं भर्तवे भरणाय आच्छादनाय ददाति प्रयच्छति । त्वं च तत् तार्प्यम् तर्पणार्हं प्रीतिकरम् । यद्वा तृपा नाम तृणविशेषः । तन्निर्मितं घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यम् इति अन्ये वदन्ति । तद् वस्त्रं वसानः आच्छादयन् । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः अनुदात्तेत् ॥ । यमस्य प्रेताधिराजस्य राज्ये चर परिभ्राम्य ॥

द्वितीया ॥

धाना धेनुरभवद् वत्सो अस्यास्तिलोऽभवत् ।
तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुप जीवति ॥ ३२ ॥

धानाः । धेनुः । अभवत् । वत्सः । अस्याः । तिलः । अभवत् ।
ताम् । वै । यमस्य । राज्ये । अक्षिताम् । उप । जीवति ॥ ३२ ॥

धाना भृष्टयवः धेनुः प्रीणयित्री गौरभवत् । अस्या धेनुरूपाया धानायास्तिलः वत्सोऽभवत् । तां वत्सरूपतिलसहितां धेनुरूपां धानां य-

[१] A B K V ददातु. Dc ददाति changed to ददातु. We with C Cp. [२] C °नस्तार्थं चर, the र्थं being for र्प्यं, and the accent on र्थं being wrongly omitted. B °नस्तार्थं. V °नस्तार्यं. Dc वसानस्तार्प्यं चर changed to वसानस्तार्प्यं चर. We with A K R Cp. [३] Dc अस्यास्तिलो° changed to अस्यास्तिलो°. B V C अस्यास्तिलोभ°. We with K R.

मस्य राज्ये अक्षिताम् क्षयरहिताम् उप जीवाँति उपजीवेद् अयं प्रेतः। ⌛जीवतेर्लेटि आडागमः⌛। वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः। यद्वा। ⌛तिङां तिङो भवन्तीति हेस्तिबादेशः⌛। उपजीव हे प्रेत त्वम् इति। ⌛अक्षिताम्। क्षि क्षये। "निष्ठायाम् अण्यदर्थे" इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः। ण्यदर्थो भावकर्मणी। अत एव दीर्घाभावाद् नत्वाभावः⌛॥

तृतीया॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुघा भवन्तु।
एनीः श्येनीः सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वात्र॥ ३३॥

एताः। ते। असौ। धेनवः। कामऽदुघाः। भवन्तु।
एनीः। श्येनीः। सऽरूपाः। विऽरूपाः। तिलऽवत्साः। उप। तिष्ठन्तु।
त्वा। अत्र॥ ३३॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम्। हे असौ अमुकनामधेय प्रेत ते तव एता धानाः कामदुघाः कामं काम्यमानं फलं दुहन्तीति कामदुघाः। ⌛"दुहः कब्घश्च" इति कप् प्रत्ययो घश्च अन्तादेशः⌛। इष्टफलदा धेनवो भवन्ति। ता एव विशिनष्टि। एनीः। एतः संध्यावर्णः। श्येतः शुभ्रवर्णः। ⌛उभयत्र "वर्णाद् अनुदात्तात्°" इति ङीप्नकारौ। "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः⌛। एन्यः संध्यावर्णाः शुभ्रारुणवर्णाः श्येन्यो धवलवर्णाः सरूपाः समानरूपाः विरूपाः विविधरूपाः तिलवत्साः तिलात्मकवत्ससहिता धेनुरूपा धानाः अत्र अस्मिन् यमराज्ये हे प्रेत त्वा त्वाम् उप तिष्ठन्तु अभिमतफलदोहनार्थं समीपे सेवन्ताम् परिचरन्तु॥

१ So B C K[m] R V Dc P P[3]. Cp alone has भवंति।. २ B C V विरूपास्तिलवत्सा. Dc विरूपास्तिलवत्सा changed to विरूपास्तिलवत्सा. Cp तिलऽवत्साः।. We with R K[m] and Cp.

1 S' °फलदो.

चतुर्थी ॥

एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेनवस्ते ।
तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

एनीः । धानाः । हरिणीः । श्येनीः । अस्य । कृष्णाः । धानाः । रोहिणीः । धेनवः । ते ।
तिलऽवत्साः । ऊर्जम् । अस्मै । दुहानाः । विश्वाहा । सन्तु । अनपऽस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

पूर्वमन्त्रोक्तोर्थः अनया विव्रियते । एनीश्येनीशब्दौ व्याख्यातौ । हरिणीः हरिण्यः हरितवर्णाः । कृष्णाः अतिभर्जनात् कृष्णवर्णाः । रोहिणीः रोहितवर्णा अरुणवर्णाः । ⌛सर्वत्र पूर्ववद् ङीप्नकारदीर्घाः⌛ । धेनुरूपा धानाः अस्य ते तव भवन्ति । तास्तिलवत्सा धेनवो विश्वाहा सर्वेषु अहःसु । ⌛"कालाध्वनोः°" इति द्वितीया⌛ । अनपस्फुरन्तीः अनपस्फुरन्त्यः । अपस्फुरणं नाम नाशः । अविनश्वर्यः अक्षीणाः सत्यः अस्मै अस्थिरूपाय ते तव ऊर्जम् बलकरम् अन्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यः सन्तु भवन्तु ॥

पञ्चमी ॥

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्सम् ।
स बिभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् बिभर्ति पिन्वमानः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरे । हविः । इदम् । जुहोमि । साहस्रम् । शतऽधारम् । उत्सम् ।
सः । बिभर्ति । पितरम् । पितामहान् । प्रऽपितामहान् । बिभर्ति । पिन्वमानः ॥ ३५ ॥

---

१ K^m एनी°. Dc एनी° changed to एनीं°. We with C B R V. २ B तिलंवत्सा. Dc तिलवत्सा changed to तिलंवत्सा. We with C K^m R V Cp. ३ K^m सन्त्वनंपस्फुरन्ती. Dc संत्वनंपस्फुरंती changed to संत्वनपस्फुरंतीः. P अनपऽस्फरंती ।. P^2 अनपऽस्फुरंतीः ।. Cp अनपऽस्फुरन्ती. We with C R B^2 V, except that C R omit the visarga after °न्ती, which visarga we take from P^2 V Dc and Sâyaṇa.

---

1 S' क्षीणाः for अक्षीणाः.

वैश्वानरे विश्वनरहितो विश्वानरः। ॥ "नरे संज्ञायाम्" इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥। विश्वानर एव वैश्वानरः। तस्मिन् अग्नौ इदं पयोरूपं स्थालीपाकरूपं वा हविः जुहोमि प्रक्षिपामि। हविर्विशिनष्टि। साहस्रम् सहस्रविधोदकप्रवाहयुक्तम्। ॥ "तपःसहस्राभ्यां विनीनी"। "अण् च" इति मत्वर्थीयः अण् प्रत्ययः ॥। शतधारम् शतप्रवाहोपेतम्। अवयुत्य स्तुतिः। उत्सम् प्रस्रवणम्। यथा एवंविध उत्सः स्वोपजीविनः प्राणिनः प्रीणयति एवम् इदं हविः नानाविधं सत् पितॄन् पुष्णातीति उत्सात्मना रूपितम्॥ पिन्वमानः। ॥ पिविरिदन्तः प्रीणनार्थो भौवादिकः। इदित्वान्नुम् ॥। हविषा प्रीतः स वैश्वानरोऽग्निः पितरम् पितृत्वं प्राप्तं स्वजनकं प्रेतं पितामहान् पितुः पितॄन् बिभर्ति प्रीणयति। तथा प्रपितामहान् प्रकृष्टान् पितामहान् स्वपितुः पितामहान्। बहुवचनेन पितामहादीन् सर्वान् स्ववंश्यान्। बिभर्ति पुष्णातीति। ॥ "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः" इति पितामहशब्दो निपातितः ॥॥

षष्ठी॥

सहस्रधारं शतधारमुत्समक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे।
ऊर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः॥ ३६॥

सहस्रऽधारम्। शतऽधारम्। उत्सम्। अक्षितम्। विऽअच्यमानम्। सलिलस्य। पृष्ठे।
ऊर्जम्। दुहानम्। अनपऽस्फुरन्तम्। उप। आसते। पितरः। स्वधाभिः॥ ३६॥

सहस्रधारम् सहस्रसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तं शतधारम्। अवयुत्यैव स्तुतिः। उत्सम्। उत्सवद् उत्सः। उत्सोपमं कलशम् अक्षितम्

१ B °मानं. Dc व्यच्यमानँ (sic) changed to व्यच्यमानँ. P P̄ विऽअच्यमानम्।. Cp विऽअच्य-मानम्।. We with A C K̄ R V Cp. २ K̄ °मुपासंते. Dc °स्फुरंतमुपासंते changed to °स्फुरंतमुपासते. We with B C R V.

1 S' स्वे°. 2 S' अवयुत्यव for अवयुत्यैव.

क्षयरहितम् उदकपूर्णं सलिलस्य अन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरिभागे व्यच्यमानम् । ॥ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ । व्याप्नुवन्तम् । आकाशे धार्यमाणम् इति यावत् । ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् । अन्नसाधनोदकम् इति यावत् । दुहानम् क्षारयन्तम् अनपस्फुरन्तम् बहुच्छिद्रसाहित्येपि अविदीर्यमाणं सम्यक् शोभमानं वा सहस्रच्छिद्रं कुम्भं पितरः प्रेतभूताः । ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ । स्वधाभिः । ॥ हेतौ तृतीया ॥ । स्वप्रीणनसाधनैरन्नैर्हेतुभिः उपासते सेवन्ते उपगच्छन्ति ॥

सप्तमी ॥

इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत् सजाता अव पश्यतेत ।
मर्त्योयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सबन्धु ॥ ३७ ॥

इदम् । कसाम्बु । चयनेन । चितम् । तत् । सऽजाताः । अव । पश्यत । आ । इत ।
मर्त्यः । अयम् । अमृतऽत्वम् । एति । तस्मै । गृहान् । कृणुत । यावत्ऽसबन्धु ॥ ३७ ॥

हे सजाताः सहजन्मानः समानकुले जाता गोत्रिणः यूयं चयनेन संचयनकर्मणा चितम् संचितम् एकत्र समूहीकृतं तद् इदं कसाम्बु कसाः कीकसाः अस्थीनि । ॥ आदिवर्णलोपश्छान्दसः ॥ । कसांश्च अम्बूनि च कसाम्बु । ॥ द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ । पूर्वमन्त्रेण अस्थ्नाम् उदकेन आप्लावनम् उक्तम् । उदकाप्लावितान्य[स्थीनि अव पश्यत अवधानेन ईक्षध्वम् । एत आगच्छत ॥ अयं मर्त्यः मरणधर्मा प्रेतः अमृतत्वम् एति अमरणधर्मं] प्राप्नोति । तस्मै तदर्थं गृहान् स्थानानि कृणुत कुरुत । यावत्सबन्धु यावन्तः सबन्धवः समानगोत्रा भवथ ते

१ B K[m] चित्तं. P चित्तम् ।. We with A C R V Dc Cp P[2]. २ Sâyaṇa's text in S' alone reads पश्यतैत. All our Saṁhitâ-MSS. correctly read पश्यतेत, and the pada-MSS. पश्यत । आ । इत ।. ३ K[m] C मर्त्यो ३°. Dc मर्त्योयमं° changed to मर्त्यो३यमं° and rechanged to मर्त्योयमं°. We with B R V Dc.

1 S' दुहानां. 2 S' पृसंचयन° for संचयन°. 3 S' कसांश्च.

सर्वे यूयं तस्मै प्रेताय गृहान् कुरुतेति । तस्यास्थिनिरीक्षणमेव परलोके स्थानकरणम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इहैवैधि[१] धनसनिरिहचित्त इहक्रतुः ।

इहैधि वीर्यवत्तरो[२] वयोधा अपराहतः ॥ ३८ ॥

इह । एव । एधि । धनऽसनिः[३] । इहऽचित्तः । इहऽक्रतुः ।

इह । एधि । वीर्यवत्ऽतरः । वयःऽधाः । अपराऽहतः ॥ ३८ ॥

हे दीप्तपांसुप्वाहित उल्मुक[1] त्वम् इहैव पांसुलक्षणे प्रदेश एव एधि भव । धनसनिः अस्माकं धनस्य दाता भव । "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" इति सनोतेः इन् प्रत्ययः । इह अस्मिन् प्रदेशे चित्तः प्रज्ञातो भव । चिती संज्ञाने । कर्मणि निष्ठा । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति इडभावः । इह क्रतुः कर्म अस्मदीयकर्मसंपादको भव । तथा इहैव[2] प्रदेशे वीर्यवत्तरः अत्यन्तं बलवान् वयोधाः । वय इति अन्ननाम । तस्य धाता विधाता अपराहतः शत्रुभिरपराजितश्च सन् एधि भव । अस्तेर्लोटि हौ रूपम् ॥

नवमी ॥

पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो[४] मधुमतीरिमाः ।

स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

पुत्रम् । पौत्रम् । अभिऽतर्पयन्तीः । आपः । मधुऽमतीः । इमाः ।

स्वधाम् । पितृऽभ्यः । अमृतम् । दुहानाः । आपः । देवीः । उभयान् । तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

मधुमतीः मधुररसोपेता इमा आचमनार्हा आपः पुत्रम् अव्यवहितं

---

१ K ॰वैधि धनसनि॰. Dc ॰वैधि धनसनि॰ changed to ॰वैधि धनसनि॰. We with B C R V Dc. २ K वीर्यवत्तरो. Dc वीर्यवत्तरो changed to वीर्यवत्तरो. We with B C R V Dc. ३ Cp धनऽसनिः।. ४ K पौत्रमभि॰. Dc पौत्रमभि॰ changed पौत्रमभि॰. We with B C R V Dc.

---

1 S' उन्मुक. 2 Sâyaṇa's text reads : इहैवैधि वीर्यवत्तरो.

पुमपत्यं पौत्रम् पुत्रस्य पुमपत्यम् । ⌛उभयत्र एकवचनम् अतन्त्रम् । लिङ्गं तु विवक्षितम्⌛ । पुत्रान् पौत्रांश्च अभितर्पयन्तीः अभितः सर्वतस्तर्पयन्त्यः प्रीणयन्त्यो भवन्ति यतः अतः पितृभ्यः स्वीयेभ्यः पिण्डोपजीविभ्यः अमृतम् अमरणसाधनं स्वधाम् आत्मप्रीणनकरम् अन्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यो देवीः देव्यो द्योतमाना आपः आचमनीया उभयान् पुत्रान् पौत्रांश्च उभयविधान् तर्पयन्तु वर्धयन्तु । अथ वा उभयशब्देन स्वीया मातृपितामह्यादयः पितृवंश्याश्च विवक्ष्यन्ते । तान् उभयविधांस्तर्पयन्तु । पिण्डदानानन्तरं क्रियमाणेन अनेन आचमनकर्मणा तृप्तान् कुर्वन्तु । ⌛अस्मिन् पक्षे पितृभ्य इत्यत्र "पिता मात्रा" इति एकशेषो द्रष्टव्यः⌛ ॥

दशमी ॥

आपो॑ अ॒ग्निं प्र हि॑णुत पि॒तॄँरुपे॒मं य॒ज्ञं पि॒तरो॑ मे जुषन्ताम् ।

आसी॑ना॒मूर्ज॒मुप॒ ये सच॑न्ते॒ ते नो॑ र॒यिं सर्व॑वीरं॒ नि य॑च्छा॒न् ॥ ४० ॥ (२३)

आपः॑ । अ॒ग्निम् । प्र । हि॒णु॒त॒ । पि॒तॄन् । उप॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । पि॒तरः॑ । मे॒ । जु॒ष॒न्ता॒म् ।

आसी॑नाम् । ऊर्ज॑म्[2] । उप॑ । ये । सच॑न्ते । ते । नः॒ । र॒यिम् । सर्व॑ऽवीरम् । नि । य॒च्छा॒न्[1] ॥ ४० ॥ (२३)

हे आपः अवसेचनसाधनभूता यूयम् अग्निम् युष्माभिरवसिच्यमानं दक्षिणाग्निं पितॄन् पितृपितामहादीन् उप । उपशब्दः समीपवचनः । पितॄणां समीपं प्र हिणुत प्रेषयत । बर्हिर्दत्तान् पिण्डान् दातुम् इति शेषः ॥ मे मदीयम् इमम् इदानीम् अनुष्ठीयमानं यज्ञम् पिण्डपितृयज्ञाख्यं पितरः मदीया जुषन्ताम् सेवन्ताम् । पिण्डान् आस्वादयन्तु । ये पितरः आसीनाम् उपविष्टाम् । ⌛आस उपवेशने । "ईदासः" इति ईकारः⌛ । बर्हिषि आसादिताम् ऊर्जम् बलकरपिण्डलक्षणम् अन्नम्

१ A B C K K̈ R P P̈ V Dc यंच्छात्. We with Cp. २ Cp ऊर्जें । उभयें । स॒च॒न्ते । for ऊर्जम् । उप॑ । ये । सच॑न्ते ।.

1 S' भवति.

उप सचन्ते स्वीकर्तुं समीपे समवयन्ति ते पितरो नः अस्मभ्यं सर्ववीरम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रपौत्रादयः । बहुपुत्रादिसहितं रयिम् धनं नि यच्छान् नियच्छन्तु प्रयच्छन्तु । नियमनं नाम स्थैर्येण अवस्थापनम् । ☒यमेर्लेटि "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः☒ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"समिन्धते" इति आद्यया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । सूत्रितं [हि] । "उपसमादधाति ये निखाताः [१८,२,३४] समिन्धते [१८,४,४१] ये तातृषुः [१८,३,४७] ये सत्यासः" [१८, ३,४८] इति [कौ० ११,८,]

"यास्ते धानाः" [४३] इत्यस्या अस्थिषु तिलमिश्रधानाविकिरणे विनियोग उक्तः ॥

"इदं पूर्वम्" [४४] इत्यनया दहनार्थं प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

"सरस्वतीं देवयन्तः" [४५] इति तिसृणां प्रेतशरीरे अग्निदानानन्तरं सारस्वतहोमे विनियोग उक्तः ॥

"पृथिवीं त्वा" [४८] इत्यनया सवयज्ञेषु मृद्गोमयादिना चरुस्थालीम् आलिम्पेत् । "पृथिवीं त्वा पृथिव्याम् इति कुम्भीम् आलिम्पति" इति [कौ० ८,२,] सूत्रं प्रागेव प्रदर्शितम् ॥

"आ प्र च्यवेथाम्" [४९] इति ऋचा प्रेतवाहनवृषभौ अभिमन्त्र्य कर्ता गृह्णीयात् ॥

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि "एयमगन्" [५०] इति ऋचा दक्षिणारूपां गाम् अभिमन्त्र्य प्रतिगृह्णीयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतप्रियम् ।
स वेद निहितान् निधीन् पितॄन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥

सम् । इन्धते । अमर्त्यम् । हव्यऽवाहम् । घृतऽप्रियम् ।
सः । वेद । निऽहितान् । निऽधीन् । पितॄन् । पराऽवतः । गतान् ॥ ४१ ॥

अमर्त्यम् अमरणधर्माणं घृतप्रियम् प्रियं प्रीतिकरं घृतम् आज्यं यस्य । "वा प्रियस्य" इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पनाद् अत्र परनिपातः । आज्येन अग्निः प्रवृद्धज्वालो भवतीति घृतप्रियत्वम् । हव्यवाहम् हव्यस्य हविषो वोढारम् अग्निं समिन्धते समिन्धनसाधनैः काष्ठैः सम्यग् दीपयन्ति कर्तारः । इन्धेर्लेटि बहुवचने रूपम् । यद्वा तस्मादेव धातोर्लेटि अडागमः[1] । समिद्भिः समिन्धीत । यतः सोग्निः निहितान् भूमौ स्थापितान् निधीन् निक्षेपान् । लुप्तोपमम् एतत् । यथा भूम्यां[2] निगूढा निधयः प्रदर्शकेन विना न प्रकाशन्ते एवं पितरोपि पुरःस्फूर्तिका न भवन्ति । निधीनिव[3] स्थितान् परावतः । परावच्छब्दो दूरवाची । पराशब्दाद् "उपसर्गाच्छन्दसि°" इति वतिप्रत्ययः । अतिदूरान् देशान् गतान् प्राप्तान् पितॄन् वेद जानाति । अस्य पितरः अत्र देशे वर्तन्त इति सम्यग् जानाति । वेत्तेः "विदो लटो वा" इति तिपो णल् आदेशः । अतः समिन्धत इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यं ते॑[1] म॒न्थं यमो॑द॒नं यन्मां॒सं नि॑पृ॒णामि॑[2] ते ।
ते ते॑ सन्तु स्व॒धाव॑न्तो मधु॑मन्तो घृत॒श्चुत॑ः[3] ॥ ४२ ॥

यम् । ते॒ । म॒न्थम् । यम् । ओ॒द॒नम् । यत् । मां॒सम् । नि॒ऽपृ॒णामि॑ । ते॒ ।
ते । ते॒ । स॒न्तु॒ । स्व॒धाऽव॑न्तः । मधु॑ऽमन्तः । घृ॒त॒ऽश्चुत॑ः ॥ ४२ ॥

प्रेतस्य हि प्रीणनाय सक्तुमन्थादयः प्रदीयन्ते । "ये अग्नयः [३.२१.१] इति दशर्चेन पलाशपर्णैः सक्तुमन्थं विकिरेत्" इति हि सूत्रम् [कौ° ११.३] । "अपूपवान् मांसवान्" [२०] इति "°अन्नवान्" [२१] इति च मन्त्रयोर्मांसान्नदानं विहितम् । उपलक्षणम् एतत् क्षी-

---

१ K^m C R ते॒ मन्थं. Dc यं ते॒ मंथं॒ changed to यं तें मं॒थं. Cp मंथ॑म् ।. Elsewhere the word is म॒न्थः. As for the passage in the kuntâpa (३. ३.) it is no authority at all. We with V Dc. २ K^m पृ॒णामि॑ तें. Dc पृ॒णामि तें changed to पृ॒णामि॑ ते. We with B C R V Dc. ३ Cp °श्चुत॑ः ।.

---

1 S′ आडा°. 2 S′ म्यां for भूम्यां. 3 S′ has अतः before निधीनिव.

रौदनदध्योदनतिलमिश्रधानादेः । यन्मन्थादिकम् हे प्रेत ते तुभ्यं निपृणामि ददामि । निपरणं नाम पित्र्योपवीतिना पराचीनपाणिना पित्रर्थं चोदितद्रव्यस्य प्रक्षेपः । ते मन्थादयः ते तव स्वधावन्तः बह्वन्ना [मधुमन्तः] मधुयुक्ता [घृतश्चुतः] घृतसहिताश्च [सन्तु] भवन्तु ॥

तृतीया ॥

यास्ते॑ धा॒ना अ॑नुकि॒रामि॑ ति॒लमि॑श्राः स्व॒धाव॑तीः ।
तास्ते॑ सन्तूद्भ्वीः प्र॒भ्वीस्तास्ते॑ य॒मो राजानु॑ मन्यताम् ॥ ४३ ॥

याः । ते॒ । धा॒नाः । अ॒नु॒ऽकि॒रामि॑ । ति॒लऽमि॑श्राः । स्व॒धाऽव॑तीः ।
ताः । ते॒ । स॒न्तु॒ । उ॒त्ऽभ्वीः । प्र॒ऽभ्वीः । ताः । ते॒ । य॒मः । राजा॑ । अनु॑ ।
म॒न्य॒ता॒म् ॥ ४३ ॥

"यास्ते धानाः" इति तृतीया ऋग् अस्मिन्नेवानुवाके तृतीयसूक्ते व्याख्याता [२६] ॥

चतुर्थी ॥

इ॒दं पूर्व॒मप॑रं नि॒यानं॒ येना॑ ते॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॒ परे॑ताः ।
पु॒रो॒ग॒वा ये अ॑भि॒शाचो॑ अ॒स्य॒ ते त्वा॑ वहन्ति सु॒कृता॑मु लो॒कम् ॥ ४४ ॥

इ॒दम् । पूर्व॑म् । अप॑रम् । नि॒ऽयान॑म् । येन॑ । ते॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । परा॑ऽइताः ।
पु॒रः॒ऽग॒वाः । ये । अ॒भि॒ऽशाचः॑ । अ॒स्य॒ । ते । त्वा॒ । व॒ह॒न्ति॒ । सु॒ऽकृता॑म् ।
उ॒ँ इति॑ । लो॒कम् ॥ ४४ ॥

इदं नियानम् । नीचीनं पराङ्मुखं यान्ति अनेन प्रेता इति नियानं शकटम् । इदं पुरोवर्ति प्रेतवहनाय संनद्धं नियानं शकटं पूर्वम् पुरातनम् अपरम् अद्यतनं च । पूर्वेषां प्रेतानां वहनाय एतदेव शकटम् अपरे-

---

१ B °गवा. C °ग॒वा. We with R V Dc. २ K̄ R C अ॑भि॒शाचो॑. Dc अ॑भि॒शाचो॑ changed to अ॑भि॒षाचो॑. V with Sâyaṇa. P P̊ अभिऽशाचः ।. Cp अ॒भि॒ऽशाचः॑ ।. अभिशाचः appears to be the ancient reading of the *Atharva*.

---

1 S' क्षीरोदन°. 2 S' पूर्वश्चातनं for अद्यतनं.

षाम् इदानींतनानामपि इदमेव शकटम् इति पूर्वम् अपरं चेत्युच्यते । पूर्वत्वमेव उपपादयति । येन शकटेन ते तव पूर्वे पुरातनाः पितरः परेताः इतः पराङ्मुखं गताः ॥ अस्य अपरस्य इदानीं संनह्यमानस्य शकटस्य अभिषाँचः अभितः पार्श्वद्वये सचमानाः संगच्छमानाः पुरोगवाः शकटस्य पुरस्ताद्भागे धुरि युज्यमानाः अनड्वाहो ये सन्ति । "गोरतद्धितलुकि" इति टच् समासान्तः । ते पुरोगवास्त्वा त्वां सुकृताम् सुकृतकर्मणाम् । उशब्दः अवधारणे । लोकमेव वहन्तु प्रापयन्तु । वहिर्द्विकर्मकः ॥

पञ्चमी ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४५ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ४५ ॥

"सरस्वतीं देवयन्तः" [१८.१.४१] इति पञ्चम्याद्यास्तिस्र ऋचः अस्मिन्नेव काण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमे सूक्ते व्याख्याताः ॥

षष्ठी ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४६ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।
आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ४६ ॥

सप्तमी ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥

1 S' वोनड्वाहो.

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययाथ । उक्थैः । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।
सहस्रऽअर्घम् । इडः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानाय । धेहि ॥ ४७ ॥

अष्टमी ॥

पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि देवो नो धाता प्र तिरात्यायुः ।
परापरैता वसुविद् वो अस्त्वधा मृताः पितृषु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥

पृथिवीम् । त्वा । पृथिव्याम् । आ । वेशयामि । देवः । नः । धाता । प्र । तिराति । आयुः ।
पराऽपरैता[1] । वसुऽवित् । वः । अस्तु । अध । मृताः । पितृषु । सम् । भवन्तु ॥ ४८ ॥

पृथिव्याम् पृथिवीविकारभूतायां कुम्भ्यां पृथिवीम् हे मृत्तिके[1] त्वा त्वां मृदम् आ वेशयामि आलिम्पामि । मृद्गोमयादिलेपनेन चरुस्थालीं त्वा ईषद् दृढां[2] करोमि । धाता विधाता सर्वस्य देवो नः अस्माकं सवयज्ञानुष्ठातृणाम् आयुः जीवनं प्र तिराति । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । प्रतिरतु प्रवर्धयतु । प्रपूर्वात् तिरतेर्लेटि आडागमः । हे परापरैताः[3] परावतं दूरदेशं पराङ्मुखम् इतो गता हे पितरः वः युष्माकं वसुवित् वसु अन्नलक्षणं धनम् तस्य लम्भयित्री[4] प्रापयित्री [अस्तु] भवतु । एषा मृदालिप्ता चरुकुम्भीति लभ्यते ॥ अथ परोक्षस्तुतिः । अध अथ चरुस्वाहाकारानन्तरं पितृषु पितृत्वं प्राप्तेषु पुरातनेषु स्वपूर्वजेषु अमृताः अमरणधर्माणः सन्तः सं भवन्तु संप्राप्ताः संयुक्ता भवन्तु । इदानींतनाः पितरः स्वपूर्वजान् पितॄन् संयुञ्जन्तु[5] । भवतिरत्र प्राप्त्यर्थः ॥

1 P P[2] पराऽपरैता ।. Cp पराऽपरीता ।, probably a refinement of पराऽपरिता miswritten for पराऽपारेता = परापरैता.

1 S′ inserts पृथिवीं after मृत्तिके. 2 S′ त्वेषद्दृढां for त्वा ईषद् दृढां. 3 Sâyaṇa's text too is परापरेताः. 4 S′ भयित्रीं for लम्भयित्री. 5 S′ संयुजंतु.

नवमी ॥

आ प्र च्यवेथामप तन्मृजेथां यद् वामभिभा अत्रोचुः ।
अस्मादेतमघ्न्यौ तद् वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम ॥ ४९ ॥

आ । प्र । च्यवेथाम् । अप । तत् । मृजेथाम् । यत् । वाम् । अभिऽभाः । अत्र । ऊचुः ।
अस्मात् । आ । इतम् । अघ्न्यौ । तत् । वशीयः । दातुः । पितृषु । इहऽभोजनौ । मम ॥ ४९ ॥

हे प्रेतवाहनवृषभौ युवाम् आ अस्मदभिमुखं प्र च्यवेथाम् शकटात् प्रच्युतौ वियुक्तौ भवेतम् । ⌛च्युङ् पुङ् गतौ । भौवादिक आत्मनेपदी⌛ । तत् वक्ष्यमाणं निन्दारूपं वाक्यम् [अप मृजेथाम्] अपमार्जयतं शोधयतम् । ⌛मृजेर्लोटि व्यत्ययेन शः । "आतो ङितः" इति इयादेशः⌛ । किं तद् अपमार्जनीयं तद् आह । अभिभाः अभिभावका दूषकाः पुरुषाः । ⌛अभिपूर्वाद् भवतेः "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति डः⌛ । अत्र अस्मिन् प्रेतवहनकर्मणि वाम् युवां यद् ऊचुः पुंगवौ किल अस्पृश्यम् अनिरीक्ष्यं प्रेतम् ऊढवन्तौ इत्यादिनिन्दारूपं यद् वाक्यम् उदितवन्तस्तच्छोधयतम् इति । अतो हेतोः हे अघ्न्यौ अहन्तव्यौ हे वृषभौ युवाम् अस्मात् निन्दानिमित्ताच्छकटाद् एतम् आगच्छतम् । तत् आगमनं वसीयः श्रेष्ठं भवति युवयोः । ततः इह अस्मिन् पितृमेधे पितृषु । ⌛विषयसप्तमी⌛ । पितृवि-

---

१ $\overset{m}{K}$ °मभिजा. We with A C B R V Dc. २ B अस्मादेतमघ्न्यो तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम. So A except that it has °घ्न्यौ. $\overset{m}{K}$ V अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम; V (reads तद्द° !). C अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृनौष्विहभोजनौ मम. Dc अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम, changed to अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. R अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. ३ Cp यत्र । for यत् । वाम् ।. P $\overset{2}{P}$ यत् । वाम् ।. ४ Cp अस्मान् ।. P $\overset{2}{P}$ अस्मात् ।. ५ Cp इतम् ।. ६ Cp अघ्न्यौ ।. P $\overset{2}{P}$ अघ्न्यौ ।. ७ Cp वशीयः ।. $\overset{2}{P}$ वशायः ।. P वशीयः ।.

---

1 S' अज्यस्पृश्यम्.

षये पितॄन् उद्दिश्य दातुः अग्निं प्रदातुः हविः प्रदातुर्वा मम भोजनौ भोजयितारौ पालयितारौ भवतम् इति ॥

दशमी ॥

एयमगन् दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुघा वयोधाः ।
यौवने[1] जीवानुपपृञ्चती[2] जरा पितृभ्य उपसंपराणयादिमान्[3] ॥५०॥ (२४)

आ । इयम् । अगन् । दक्षिणा । भद्रतः । नः । अनेन । दत्ता । सुऽदुघा । वयःऽधाः ।
यौवने । जीवान् । उपऽपृञ्चती । जरा । पितृऽभ्यः । उपऽसंपरानयात् । इमान् ॥ ५० ॥ (२४)

इयं दक्षिणा गोरूपा नः अस्मान् संस्कर्तॄन् भद्रतः कल्याणात् प्रदेशाद् आ अगन् आगच्छति । ⌛गमेर्लुङि "मन्त्रे घस°" इति च्लेर्लुक् । "हल्ङ्या°" इत्यादिना तिपो लोपे "मो नो धातोः" इति नत्वम्⌛ । अनेन प्रेतेन दत्ता वितीर्णा सुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री वयोधाः । वय इति अन्ननाम । अन्नस्य क्षीरलक्षणस्य[1] विधात्री प्रदात्री गोरूपा दक्षिणा यौवने । युवत्या भावो यौवनम् । ⌛"हायनान्तयुवादिभ्योण्" इति अण् प्रत्ययः⌛ । यौवनं नाम शरीरस्य मध्यावस्था तस्याम् । लुप्तोपमम् एतत् । यौवन इव वार्धके जरा उपपृञ्चती [आत्मानं जरया] संपर्चयन्ती[2] संयोजयन्ती । अपिशब्दः अध्याहार्यः । [संयोजयन्त्यपि] यौवने वर्तमानेव जीवान्[3] जीवतु । किं च गोरूपा दक्षिणा पितृभ्यः पूर्वजेभ्यः । ⌛तादर्थ्ये चतुर्थी⌛ । इमान् अधुना संस्क्रियमाणान् पितॄन् उप समीपं संपराणयात् सम्यक् पराङ्मुखं नयतु पूर्वजान् प्रापयतु । ⌛उभयत्र लेटि आडागमः⌛ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

१ B V Dc यौवने. K^m R यौवने. We with A C. २ K^m °पृंचन्ती. ३ B V उपसंपरा°. K उपसंपरा. Dc उपसंपरा° changed to उपसंपरा°. We with A C R Cp.

1 S' °लवणस्य. 2 S' संवर्चयंती. 3 Sâyaṇa's text also has ; जीवादुपपृंचती.

"इदं पितृभ्यः" इति [५१] प्रथमायाः प्रथमार्धेन चितिकाष्ठानाम् उपरि दर्भान् स्तृणाति । उत्तरार्धेन आस्तीर्णदर्भायां चितौ प्रेतम् उत्तानशयं कुर्यात् ॥

तथा श्मशानचयनकर्मणि "इदं पितृभ्यः" इत्यर्धर्चेन गर्ते दर्भान् स्तृणीयात् । "तदा रोह" इत्युत्तरार्धेन अस्थीनि तस्मिन् गर्ते निदध्यात् ॥

"एदं बर्हिः" इति [५२] ऋचा कुले ज्येष्ठः अस्थीनि यथापरु संचिनुयात् ॥

"पर्णो राजा" इति [५३] ऋचा "अपूपवान् क्षीरवान्" इति मन्त्रोक्तान् प्रतिदिशं मध्ये च स्थापितान् नव चरून् शतच्छिद्रसहस्रच्छिद्रादिपात्राणि च मध्यपलाशपत्रैराच्छादयेत् ॥

"ऊर्जो भागः" इति [५४] ऋचा चरून् पात्राणि च पाषाणैरिष्टकाभिर्वा पिदध्यात् ॥

"यथा यमाय" इति [५५] ऋचा शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चितं श्मशानप्रदेशं कुट्टयेयुः । सर्वत्र कर्तुरेव मन्त्रवचनम् । तत्र पितृगृहम् [उन्नतं] कुर्यात् "उन्नतं स्वर्गकामस्य" [इति] श्रुतेः ॥

"इदं हिरण्यम्" इति [५६] प्रथमार्धेन प्रेतहस्ते विद्यमानं हिरण्यम् आज्येन अभिघार्य ज्येष्ठपुत्रेण अग्नावादीपयेत् । "स्वर्गं यतः" इत्युत्तरार्धेन पुत्रः प्रेतहस्तं मार्जयेत् ॥

"ये च जीवाः" इति [५७] ऋचा सर्पिर्मधुसहितं चरुद्वयम् अभिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे[1] अनया बर्हिषि पित्रर्थं दत्तान् पिण्डान् घृतेन अभिघारयेत् ॥

"वृषा मतीनाम्" [५८] इत्यादीनां तिसृणां पितृमेध एव काण्डोक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं पितृभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीवं[1] देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।

1 So BCK^m RVDc. Sâyaṇa's accent ought to be °जीवं° as he reads जीवन्.

1 S' °यज्ञेत्यनया.

तदा रोह पुरुष मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ॥ ५१ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । प्र । भरामि । बर्हिः । जीवम् । देवेभ्यः । उत्ऽतरम् । स्तृणामि ।

तत् । आ । रोह । पुरुष । मेध्यः । भवन् । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः । पराऽइतम् ॥ ५१ ॥

पितृभ्यः पित्रर्थम्[1] इदं बर्हिः प्र भरामि प्रहरामि आस्तृणामि । तस्मिन्नास्तीर्णे बर्हिषि देवेभ्यः देवार्थं जीवन् जीवनवान् अहं संस्कर्ता उत्तरम् उपरितनं बर्हिः स्तृणामि । ⌛स्तृञ् [आच्छादने⌛ । हे पुरुष त्वं मेध्यः ।] मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः । तदर्हो भवन् तत् बर्हिः आ रोह आतिष्ठ । ⌛भवतेः शत्रन्तं पदं भवन्निति⌛ । पितरः पूर्वजाः परेतम् इतः पराङ्मुखं गतं त्वा त्वां प्रति जानन्तु अनुजानन्तु । बर्हिरारोहणाय अस्मदीयोयं पितृलोकं प्राप्नोत्विति स्मरन्तु इत्यर्थः । ⌛"संप्रतिभ्याम् अनाध्याने" इति आध्यानपर्युदासाद् आत्मनेपदाभावः⌛ ॥

द्वितीया ॥

एदं बर्हिरसदो मेध्योभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
यथापरु तन्वं१ सं भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥

आ । इदम् । बर्हिः । असदः । मेध्यः । अभूः । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः । पराऽइतम् ।

यथाऽपरु । तन्वम् । सम् । भरस्व । गात्राणि । ते । ब्रह्मणा । कल्पयामि ॥५२॥

हे प्रेत त्वम् इदं चितावास्तीर्णे बर्हिः आ असदः आरुक्षः । ⌛स-

१ R तया for तदा. २ K̈ C R मेध्यौ. Dc मेध्यौ changed to मेध्यो. We with V Dc. ३ P P̈ पुरुष । मेध्यः । Cp पुरुऽमेध्यः. Our Saṁhitâ authorities and Sâyaṇa's text: पुरुषमेध्यो, and not पुरुमेध्यो. ४ A B C K̈ R V Dc Cp °पुरु. P P̈ °पुरु. We with Sâyaṇa. See IX.5.4. ५ Cp असतः । ६ Cp परि । P P̈ प्रति ।

[1] S' पित्र्यर्थम्.

देर्ल्दित्वात् स्लेः अङ् ॥ अतो मेध्यः पितृमेधयज्ञार्हः अभूः । द-हनेन संस्कृतोभूरिति यावत् ॥ प्रति त्वेति पादो व्याख्यातः । जानन्त्विति लोडन्तं पदं भूतकालपरतया व्याख्येयम् । अथ [वा] क्रियमाणास्थिसंचयनार्थम् अनुजानन्त्विति यथास्थितम् अस्तु ॥ तन्वम् तनूम् अस्थिरूपां यथापरु । परुशब्दः पर्ववाची । यथापर्व जीवदवस्थायां येन संनिवेशेन अस्थीनि संहितानि तं निवेशम् अनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः । सं भरस्व संहरस्व । "हृग्रहोर्भः०" । संधेहि ॥ अहमपि कुले ज्येष्ठः ते तव गात्राणि अङ्गानि अस्थिरूपाणि ब्रह्मणा मन्त्रेण कल्पयामि पूर्वस्थितपर्वानतिक्रमेण समर्थानि संहितानि करोमि ॥

तृतीया ॥

पर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।
आयुर्जीवेभ्यो विदधद् दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥

पर्णः । राजा । अपिऽधानम् । चरूणाम् । ऊर्जः । बलम् । सहः । ओजः ।
नः । आ । अगन् ।
आयुः । जीवेभ्यः । विऽदधत्[3] । दीर्घायुऽत्वाय । शतऽशारदाय ॥ ५३ ॥

चरूणाम् "अपूपवान् क्षीरवान्" [१६] इति मन्त्रोक्तद्रव्ययुतानां नवानां चरूणां पिधानम् आच्छादनभूतः । "वष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः" इति अपिशब्दस्य आदिवर्णलोपः । पर्णः पलाशवृक्षः पलाशो राजा यज्ञियत्वात् सर्ववृक्षाणाम् अधिपतिः नः अस्माकम् ऊर्जः ऊर्जयति बलवन्तं करोतीति ऊर्जः अन्नरसः । ऊर्ज बलप्राणने । अस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यच् । बलम् शारीरं बाह्यं च मनुष्यसंपत्त्यादिलक्षणं द्विविधं बलं सहः शत्रुधर्षणसामर्थ्यम् । सहतेरभिभवार्थाद् असुन् । ओजः तेजः शरीरकान्तिः सर्वधा-

---

१ V °जीवेभ्यो विदध°. Dc जीवेभ्यो विदध° changed to जीवेभ्यो विदध°. We with C K^m R Cp. The reading of V and Dc is logically better. But C K^m R Cp are supported by Sâyaṇa and we therefore follow them. २ So our pada-MSS. ३ P^2 विऽदधात्.

त्वान्तरभूतः शरीरधारकोष्ठमधातुर्वा आ अगन् । सकलचरुपिधायकः पलाशपर्णः अस्माकम् ऊर्जबलाद्यात्मक एव आगच्छतु । यद्वा ऊर्जो बलम् इत्यादीनि[1] द्वितीयान्तानि पदानि । अन्नादीनि दातुम् आगच्छतु इति क्रियाध्याहारेण योज्यम् । ॥ गमेर्लुङि च्लेर्लुक् ॥ ॥ न केवलम् अन्नादिदानं किं तु जीवेभ्यः जीवनवद्भ्यः अस्मभ्यम् आयुः जीवनं [विदधत्] विदध्यात् प्रयच्छतु । ॥ दधातेर्लेटि श्लुः । "घोर्लोपो लेटि वा" इति धातोः आकारलोपः । "लेटोडाटौ" इति अडागमः ॥ । शतशारदाय । शरच्छब्दः संवत्सरवाची । शतसंवत्सरपरिमिताय । ॥ उत्तरपदवृद्धिश्छान्दसी ॥ । दीर्घायुत्वाय दीर्घायुष्ट्वाय । ॥ पृषोदरादित्वाद् अन्त्यलोपः ॥ । चिरकालजीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

ऊर्जो भागो य इमं जजानाश्मान्नानामाधिपत्यं जगाम ।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः । भागः । यः । इमम् । जजान । अश्मा । अन्नानाम् । आधिऽपत्यम् । जगाम ।
तम् । अर्चत । विश्वऽमित्राः । हविःऽभिः । सः । नः । यमः । प्रऽतरम् । जीवसे । धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य अस्थिसमीपस्थापितचरुलक्षणस्य भागः संभक्ता । ॥ कर्तरि व्यत्ययेन घञ् ॥ । यो यमः इमं प्रेतं जजान जनयामास । येन[2] च यमेन अश्मा यमदेवत्यचरुपिधायकः[3] पाषाणः अन्नानां चरूणाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम् उपर्यवस्थायित्वं जगाम प्राप्तवान् । हे विश्वमित्राः विश्वं मित्रं येषां ते सकलोपकारिजनवन्तो हे बान्धवाः तं

१ K^m भागं. We with A B C R V Dc. २ K^m °श्वान्नामधिपत्यं जगाम. B °श्मान्नानामाधिपत्यं जगाम. V °श्मान्नानामधिपत्यं जगाम. Dc °श्मान्नामाधिपत्यं जगाम corrected to °श्मान्नानामाधिपत्यं जगाम. We with A C R. ३ So we with B C K^m R V Dc. ४ Cp अधिऽपत्यम् । P अधिऽपत्यम् । P आधिऽपत्यम् । ५ Cp जगाम् ।

1 S' इत्यादि. 2 S' has here a blank space of two or three letters in place of येन च यमेन अ°. 3 S' °देवेभ्यः चरु°.

यमं हविर्भिरर्चत प्रीणयत । अर्चतिर्भौवादिकः । स यमः नः अस्मान् प्रतरम् प्रकृष्टं जीवसे जीवनाय धात् विदधातु । अयम् अर्धर्चः पूर्वानुवाके व्याख्यातः [१८.३.६३.] ॥

पञ्चमी ॥

यथा॑ य॒माय॑ ह॒र्म्यमव॑प॒न् पञ्च॑ मान॒वाः ।
ए॒वा व॑पामि ह॒र्म्यं यथा॑ मे॒ भूर॒योऽस॑त ॥ ५५ ॥

यथा॑ । य॒माय॑ । ह॒र्म्यम् । अव॑पन् । पञ्च॑ । मा॒न॒वाः ।
ए॒व । व॒पा॒मि॒ । ह॒र्म्यम् । यथा॑ । मे॒ । भूर॑यः । अस॑त ॥ ५५ ॥

पञ्च पञ्चसंख्याका मानवाः मनोरपत्यादिजनाः । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च जना इति हि यास्कः [नि° ३.८] । अथ वा देवमनुष्यादयः पञ्च जनाः । तथा च ऐतरेयकब्राह्मणे समाम्नायते । "सर्वेषां वा "एतत् पञ्चजनानाम् उक्थं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां "च । एतेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्थम्" इति [ऐ° ब्रा° ३.३१] । एते पञ्च जना यथा येन प्रकारेण यमाय प्रेताधिपतये हर्म्यम् निवासस्थानं सौधम् अवपन् निर्मितवन्तः एव एवं हर्म्यम् स्थानम् उन्नतं पितृगृहम् आ वपामि मृत्तिकया संपादयामि प्रेतनिवासार्थं विदधामि । यथा येन प्रकारेण मे मदीया बान्धवा यूयं भूरयः बहवः असत स्यात । प्रेतोन्नतस्थानाकरणे बान्धवानां प्रत्यवायो भवतीति उन्नतपितृगृहकरणम् । अस्तेर्लेटि अडागमः ॥

षष्ठी ॥

इ॒दं हिर॑ण्यं बिभृहि॒ यत् ते॑ पि॒ताबि॑भः पु॒रा ।
स्व॒र्गं य॒तः पि॒तुर्हस्तं॒ निर्मृ॑ड्ढि॒ दक्षि॑णम् ॥ ५६ ॥

१ A B C K^m R V Dc °सतः. P P^2 असतः ।. We with Cp. २ C K^m पितु°. Dc पितु° corrected to पितु°. Cp पितुः ।. We with R V. ३ K निर्मृड्ढि दक्षि°. We with C R V Dc.

1 S' प्रेतथोनाकरणे. 2 S' has a blank space for about four letters instead of उन्नतपि°.

इदम् । हिरण्यम् । बिभृहि । यत् । ते । पिता । अबिभः । पुरा ।

स्वःऽगम् । यतः । पितुः । हस्तम् । निः । मृड्ढि । दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

हे प्रेत इदं हिरण्यम् सुवर्णनिर्मितम् अङ्गुलीयं पिपृहि पूरय । आज्येन अभिघारयेत्यर्थः । ॥ पॄ पालनपूरणयोः । जौहोत्यादिकः । "अर्तिपिपर्त्योश्च" इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥ । यत् हिरण्यं ते तव पिता पुरा पूर्वम् अबिभः भृतवान् हस्ते धारितवान् । ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । [शपः] श्लुः । "भृञाम् इत्" इति अभ्यासस्य इत्वम् । तिपि धातोर्गुणे "हल्ङ्या॰" इत्यादिना तिपो लोपे विसर्जनीयः ॥ । स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं कर्मार्जितं लोकं यतः गच्छतः पितुः जनकस्य दक्षिणं हस्तं निर्मृड्ढि निर्माजय शोधय । हिरण्यस्य दक्षिणहस्ते धारणात् तस्य प्रमार्जनम् । ॥ मृजेः आदादिकात् लोटि हित्वधित्वादिकार्याणि ॥ ॥

सप्तमी ॥

ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

ये । च । जीवाः । ये । च । मृताः । ये । जाताः । ये । च । यज्ञियाः ।

तेभ्यः । घृतस्य । कुल्या । एतु । मधुऽधारा । विऽउन्दती ॥ ५७ ॥

ये जीवाः जीववन्तः ये मृताः परासवः । समुच्चयार्थाश्चकाराः । ये जाताः जनिमन्तः उत्पन्नाः ये यज्ञियाः जनिष्यमाणाः जज्ञिम् उत्पत्तिं यान्ति गच्छन्तीति जज्ञियाः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । "आदृगमहनजनः॰" इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादि कार्यम् । जज्ञिपदोपपदाद् यातेर्विच् प्रत्ययः ॥ । तेभ्यः जीवादिभ्यः सर्वेभ्यस्तद-

[1] See foot-note २ on the previous page. [2] B K̈ C V Dc कुल्यैतु. We with R Cp.
[3] R मधुधारा. C V मधुधारा. Dc मधुधारा corrected to मधुधारा. Cp मधुऽधारा changed to मधुऽधारा ।. We with K̈ B. [4] P P̈ कुल्मा ।. Cp कुल्या ।.

र्थं मधुधाराः मधुप्रवाहान् व्युन्दती विशेषेण सिञ्चती अभिवर्षन्ती घृतस्य आज्यस्य कुल्या कृत्रिमा सरित् एतु तत्प्रीणनाय गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सूरो अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः ।
प्राणः सिन्धूनां कलशाँ अचिक्रददिन्द्रस्य हार्दिमाविशन्मनीषया ॥५८॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सूरः । अह्नाम् । प्रऽतरीता । उषसाम् । दिवः ।

प्राणः । सिन्धूनाम् । कलशान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । हार्दिम् । आऽविशन् । मनीषया ॥ ५८ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः पुरुषा धूमादिमार्गेण पितृलोकं प्राप्य सोमयागादिजनितसुकृतफलम् उपभुञ्जते । अतः अनया पित्र्यप्रकरणे सोमः स्तूयते । मतीनाम् मन्तॄणां स्तोतॄणां वृषा वर्षिता अभिमतफलवर्षकः मतीनाम् स्तुतीनां वा वर्षकः स्तुतिविषये विचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वस्य सर्वैर्वा द्रष्टव्यः सोमः पवते । ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥ । गच्छति दशापवित्रात् स्यन्दते । यद्वा । ॥ पूञ् पवने । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शप् ॥ । पूयते शोध्यते अध्वर्युभिः । अह्नाम् । अहोरात्राणाम् इत्यर्थः । सूरः प्रेरयिता निष्पादयिता । ॥ षू प्रेरणे । औणादिको रक् प्रत्ययः ॥ । उषसाम् उषःकालानां दिवः द्युलोकस्य च प्रतरीता प्रवर्धयिता । ॥ तरतेस्तृचि "वृतो वा" इति इडागमस्य दीर्घः ॥ । सिन्धूनाम् स्यन्दमानानां वसतीवरीणाम् अपां प्राणः प्राणभूतः स्वात्मरूपत्वेन कर्ता सोमः कलशान् द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयान् ऐन्द्रवायवादिग्रहान् वा । अभिलक्ष्य इत्यध्याहारः । अचिक्रदत् अत्यन्तं शब्दायते । अथ वा कलशान् अचिक्रदत् धारापातध्व-

[1] C प्रतरीता उषसां. R प्रतरीत उषसां. Dc प्रतरीत उषसां corrected to प्रतरीतोषसां. P P̊ प्रऽतरीताः।. Cp प्रऽतरीताः।. We with A B K̊ V Dc.

1 S' °विषयः.

निना तद्वतः करोति । यद्वा कलशान् अचिक्रदत् कामयते ॥ ततः इन्द्रस्य सवनत्रये यष्टव्यस्य हार्दिं । हृदयम् इत्यर्थः । हृदयमेव हार्दिं । ※पृथ्वादिषु पाठो द्रष्टव्यः । स्वार्थिकश्चेमनिच् अवगन्तव्यः※ । हृदययुक्तं जठरं वा मनीषया मनस ईषया यथामनोभिलाषम् अविशत् प्रविशति । यद्वा मनीषया मननीयया इष्यमाणया धारया अविशत् ॥

नवमी ॥

त्वेषस्ते धूम ऊर्णोतु दिवि षंछुक्र आततः ।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५९ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऊर्णोतु । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।
सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ५९ ॥

अत्र प्रेताग्निः स्तूयते । हे प्रेताग्ने ते तव त्वेषः दीप्तो धूमः ऊर्णोतु आच्छादयतु अन्तरिक्षं कर्म सर्वत्र मेघात्मना परिणतः । अथ वा त्वेषः । ※त्विष दीप्तौ । "अन्येभ्योपि दृश्यते" इति विच् प्रत्ययः । लघूपधगुणः । द्वितीयाबहुवचनम् शस् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम्※ । दीप्तीः सूर्यस्य त्वदीयो धूम ऊर्णोतु । दिवि अन्तरिक्षे सन् भवन् शुक्रः शोचिष्मान् आततः विस्तीर्णः ॥ किं च हे पावक शोधक दाहक प्रेताग्ने त्वं सूरो न सूर्य इव । हि इति पूरणः । द्युता दीप्त्या रोचसे दीप्यसे कृपा । ※तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः※ । कृपया स्तुत्या सहितः । स्तूयमान इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

प्र वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरः ।
मर्य इव योषाः समर्षसे सोमः कलशे शतयामना पथा ॥ ६० ॥ (२५)

[1] P ऊर्णोति. Cp ऊर्णोति. P ऊर्णोतु. [2] Cp नहि. [3] K̄ संगिरः. Dc संगिरः changed to संगिरः. We with B C R V Dc. [4] So B C K R V Cp Dc.

1 S' हृदयमेवार्दं for हृदयमेव हार्दिम. 2 S' शोचयिष्मान्.

प्र । वै । एति । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतिम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति । सम्ऽगिरः ।
मर्यःऽइव । योषाः । सम् । अर्षसे । सोमः । कलशे । शतऽयामना । पथा ॥ ६० ॥

पितृलोकाधिपतिः सोमः स्तूयते । इन्दुः स्यन्दमानः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतिम् । जठरलक्षणं स्थानम् इत्यर्थः । वै प्रैति प्रगच्छति । वैशब्दः प्रसिद्धौ । "अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुम् इन्द्र" इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ० ३. ३५. ६] ॥ सखा सखेव हितकारी सोमः सख्युः अभिषवस्तोत्रादिना सखिभूतस्य यष्टुः संगिरः संगीर्यमाणानि इदमेव फलं सोमादेव लभेय इत्येवं प्रतिज्ञायमानानि काम्यमानानि वस्तूनि न प्र मिनाति न हिनस्ति मोघानि न करोति किं तु प्रयच्छति । यद्वा सखा सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरः । ⌘एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः⌘ । संगिरम् । उदरम् इत्यर्थः । संगिरति निगिरति अत्र ओदनादिकम् इति व्युत्पत्तेः । न प्र हिनस्ति शून्यं न करोति । सर्वदा स्वेन पूर्णं करोतीत्यर्थः । ⌘मीञ् हिंसायाम् । "मीनातेर्निगमे" इति ह्रस्वत्वम्⌘ ॥ मर्य इव मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः यथा योषा । ⌘तृतीयाया आकारः⌘ । योषया युवत्या संगच्छते एवं सोमः कलशे सोमाधारे द्रोणकलशे शतयाम्नां शतयानेन पथा मार्गेण समर्षसे । ⌘पुरुषव्यत्ययः⌘ । समर्षते संगच्छते । ⌘ऋषी गतौ । भौवादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्⌘ । उदकमिश्रितस्य सोमरसस्य दशापवित्रात् स्यन्दनसमये बहुधारासद्भावात् शतयामेत्युक्तम् ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अक्षन्नमीमदन्त" इति प्रथमया ऋचा पिण्डोपस्थानानन्तरम् उत्तरपरिषेकं कुर्यात् ॥

---

१ Cp निःऽकृतिम् । २ So our pada-MSS. ३ Cp अर्षते । P अर्षते ।

1 S' प्रयच्छति. 2 S' दुरम् for उदरम्. 3 S' निगरति. 4 S' माड्.

"आ यात पितरः" इति [६२] ऋचा पिण्डदानार्थं स्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

"परा यात" इति [६३] ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव अनया सांयवनांस्तण्डुलान्[1] जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अभूद् दूतः" इति [६५] ऋचा समिदाधानानन्तरं सर्वप्रणीतम् अग्निं प्रत्यानयेत् । सूत्रितं हि । "अभूद् दूत इत्यग्निं "त्रिः प्रत्यानयति यदि सर्वः प्रणीतः स्यात् । दक्षिणाग्नौ त्वेतद् आहि-"ताग्नेः । गृह्येप्यनाहिताग्नेः" इति [कौ° ११, १०] ॥

"असौ हा इह ते" इति [६६] द्वाभ्यां श्मशानदेशं विषमसंख्या-काभिः शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा[2] प्रसव्यं चिनुयात् ॥

"येस्माकं पितरः" इति [६८] अर्धर्चेन पिण्डप्रदानार्थं बर्हिः स्तृणीयात् ॥

"उदुत्तमम्" इति [६९] ऋचा शवदाहानन्तरं सर्वे ब्राह्मणाः स्नानं कुर्युः ॥

"प्रास्मत् पाशान्" इति [७०] ऋचं पितृमेधे दशरात्रपर्यन्तं सायं-प्रातः स्वस्त्ययनार्थं [पठेयुः] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव[१] प्रियाँ अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियान्[२] । अधूषत ।
अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । यविष्ठाः । ईमहे ॥ ६१ ॥

अत्र पितरः स्तूयन्ते । अक्षन् अघसन् बर्हिषि दत्तान् पिण्डान् । अ-द भक्षणे । "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लादेशः । "मन्त्रे घस°" इति च्लेर्लुक् । "गमहन°" इति उपधालोपः । "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् । "खरि च" इति चर्त्वेन घकारस्य ककारः । कषयोगे क्षः । "लुङ्लङ्°" इति अडागम उदात्तः । पादादित्वाद् अनिघा-

१ R ह्यवांप्रियँ. K[m] V ह्यवांप्रियाँ. Dc ह्यव प्रियँ corrected to ह्यवांप्रियाँ. P doubtful. P[२] अप्रियान् ।. Cp अप्रियान् ।. We with C B V.

1 So S'. MSS. of *Kaus'ika* and Kes'ava (XI. 9) : सायवनंस्त°. 2 S' °रष्ट°.

तः⧗ । अमीमदन्त । हिशब्दश्चार्थे । ⧗तिङ उत्तरत्वाद् निघाताभावः⧗ । पिण्डभक्षणेन तृप्ताश्च अभूवन् । ⧗मद तृप्तियोगे । चुरादेरात्मनेपदिनश्चङि रूपम्⧗ । यद्वा हिशब्दो हेत्वर्थे । यतस्तृप्ता अतः प्रियान् स्वकीयान् देहान् अवाधूषत अकम्पयन् । अतिशयितरसास्वादनेन गन्तुम्[1] अशक्नुवन्तः शरीराण्येव अकम्पयन् । ⧗धू विधूनने । कुटादिः । लुङि सिच् । "गाङ्कुटादिभ्यः०" इति सिचो ङित्त्वाद् गुणाभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्⧗ । अनन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः पितरः अस्तोषत अस्ताविषुरस्मान् साधु कृतम् इति । ⧗ष्टुञ् स्तुतौ । लुङि सिच् । "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणः⧗ । एवं पिण्डभक्षणेन तृप्तान् पितॄन् विप्राः मेधाविनो यविष्ठाः युवतमा वयम् ईमहे । ⧗याञ्चाकर्मा⧗ । याचामहे स्वेष्टानि फलानि । ⧗ईङ् गतौ । दैवादिक आत्मनेपदी । श्यनो लुक् बाहुलकात्⧗ ॥

द्वितीया ॥

आ या॑त पितरः सो॒म्यासो॑ गम्भी॒रैः॑[१] प॒थिभिः॑ पितृ॒याणैः॑ ।

आयु॑र॒स्मभ्य॒ं दध॑तः प्र॒जां च॑ रा॒यश्च॒ पोषै॑र॒भि नः॑ सचध्वम् ॥ ६२ ॥

आ । या॒त॒ । पि॒त॒र॒ः । सो॒म्यासः॑ । ग॒म्भी॒रैः । प॒थिऽभिः॑ । पि॒तृ॒ऽयानैः॑ । आयुः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । दध॑तः । प्र॒ऽजाम् । च॒ । रा॒यः । च॒ । पोषैः॑ । अ॒भि । न॒ः । स॒च॒ध्व॒म् ॥ ६२ ॥

हे पितरः सोम्यासः सोमार्हा यूयम् आ यात आगच्छत गम्भीरैः दुर्गमैः पितृयाणैः पितरो यान्ति एभिरिति तैः पथिभिः मार्गैः । आगत्य च अस्मभ्यं पिण्डदानार्थं स्तीर्णे[2] बर्हिषि तिलान् विकिरद्भ्यः आयुः बहुकालजीवनं प्रजाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं च दधतः धत्त प्रयच्छत । ⧗दधातेर्लेटि "घोर्लोपो लेटि०" इति धा-

१ B गम्भीरं. We with A C K[m] R V Dc.

1 S′ शकुम्. 2 S′ स्तीर्ण°.

तोराकारलोपः । अडागमः । यद्वा दध धारणे । भौवादिक आत्मनेपदी । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ वा श्नुश्च शश्चेति विकरणद्वयम् । शस्य ङित्त्वात् "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आकारलोपः ॥ । किं च नः अस्मान् रायः धनस्य पोषैः समृद्धिभिः अभि सचध्वम् अभितः समवेत । रयिपोषेण अस्मान् संयोजयतेति ॥

तृतीया ॥

परा यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पूर्याणैः ।
अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥६३॥

परा । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पथिऽभिः । पूःऽयानैः । अध । मासि । पुनः । आ । यात । नः । गृहान् । हविः । अत्तुम् । सुऽप्रजसः । सुऽवीराः ॥ ६३ ॥

हे पितरः सोम्यासो यूयं पूर्याणैः पूः पुरं स्वीयः पितृलोकस्तं यान्ति एभिरिति पूर्याणास्तैः स्वपुरप्राप्तिसाधनैः गम्भीरैः पथिभिः परा यात इतः पराङ्मुखा यात स्वस्थानं गच्छत ॥ अध अथ अनन्तरं मासि मासे पूर्णे । अमावास्यायाम् इत्यर्थः । हविरत्नून् हविरदन्ति एषु गृहेष्विति ते हविरत्नवः तान् हविर्भक्षस्थानभूतान् नः अस्मदीयान् गृहान् पुनरा यात आगच्छत । किंविशिष्टान् । सुप्रजसः । प्रजा संततिः पुत्रलक्षणा । शोभनपुत्रयुक्तान् । ॥ "नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः" इति असिच् समासान्तः ॥ । सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पौत्रादिः । शोभनपौत्रादिसमेतान् । ॥ शसो जसादेशः ॥ । एवंविधान् गृहान् आ यात । पितॄणां वा विशेषणम् । शोभनप्रजसः सुवीराः सन्तः अस्मभ्यं पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं दातुं पुनरायातेति संबन्धः ॥

१ Sâyaṇa's हविरत्नून्सु° would perhaps require us to read °न्हविरत्नून्सु°. Only C has हुविरत्नूं सु°. Dc हुविरत्तुं. Cp हुविः । अत्तुम् । changed to हुविः । अत्तुम् ।. P हविः । अत्तुम् । P̊ हाविः । अत्तुम् ।. So that none read in conformity with the accent which Sâyaṇa's reading implies. We with A B K̈ R V P Cp. २ P P̊ अयात ।. Cp अयाथ ।

1 S′ येभि°. 2 S′ °रदंतु. 3 S′ °त्यधान् for °विधान्. 4 S′ शोभनप्रजावीराः.

"यद् वो अग्निः" इत्यनया चितिस्थानाद् विप्रकीर्णं प्रेतावयवं पुनरग्नौ प्रक्षिपेत् । सैषा सूक्ते

चतुर्थी ॥

यद् वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः ।

तद् व एतत् पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥ ६४॥

यत् । वः । अग्निः । अजहात् । एकम् । अङ्गम् । पितृऽलोकम् । गमयन् । जातऽवेदाः ।

तत् । वः । एतत् । पुनः । आ । प्याययामि । सऽअङ्गाः । स्वःऽगे । पितरः । मादयध्वम् ॥ ६४ ॥

हे प्रेताः वः युष्मान् पितृलोकम् पितृभिरधिष्ठितं स्थानं गमयन् प्रापयन् जातवेदाः जातानां वेदिता पुण्यापुण्यकर्मणः यद्वा जातानां कर्मफलस्य लम्भयिता प्रापयिता अग्निः प्रेतदाहकः यद् युष्मदीयम् एकम् अङ्गम् अजहात् त्यक्तवान् । चितेर्विप्रकीर्णम् अवयवं नादहद् इत्यर्थः । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः । [वः युष्माकं तद् एतत् पुरोवर्ति अङ्गम् अवयवं पुनरा प्याययामि अग्नौ प्रक्षेपेण प्रवर्धयामि । यूयं साङ्गाः संपूर्णावयवाः पितरो भूत्वा स्वर्गे मादयध्वम् मोदध्वम्] ॥

पञ्चमी ॥

अभूद् दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यह्न उपवन्द्यो नृभिः ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ६५ ॥

अभूत् । दूतः । प्रऽहितः । जातऽवेदाः । सायम् । निऽअह्ने । उपऽवन्द्यः । नृऽभिः ।

१ B गमयंन्. २ So we with B C K̄ R Dc Cp. ३ Cp अजुहात् ।. ४ C R न्यह्न°. P उप । वंद्यः ।. Dc न्यह्न changed to न्यह्ने. We with Dc B K̄ Cp P.

प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ ६५ ॥

[सायं न्यह्ने सायं प्रातः नृभिरुपवन्द्यः मनुष्यैरुपासनीयो जातवेदाः जातानां वेदिताग्निः दूतः प्रहितोभूत् दूतत्वे नियुक्तः सन् प्रेषितोभूत् अस्माभिः पितॄन् प्रति ॥ अथ प्रत्यक्षनिर्देशः । हे अग्ने एतादृशस्त्वं पितृभ्यः प्रादाः अस्माभिः प्रयतानि हवींषि प्रयच्छ । ते पितरः स्वधया अक्षन् स्वधाकारेण दत्तानि हवींषि भक्षयन्तु । अनन्तरम् हे देव अग्ने त्वमपि प्रय]ता प्रयतानि तुभ्यमेव दत्तानि हवींषि अद्धि भक्षय । ⌛अद भक्षणे । प्राप्तकाले लोट्⌛ । पित्रर्थं त्वदर्थं च अस्माभिस्त्वयि हुतानां हविषां पितृभ्यः प्रदानानन्तरं तावकीनहविर्भक्षणस्य कालः प्राप्त इति यावत् ॥

षष्ठी ॥

असौ हा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः ।
अभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ६६ ॥

असौ । है । इह । ते । मनः । ककुत्सलम्ऽइव । जामयः ।
अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ६६ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे* अमुकनामधेय प्रेत ते तव मनः इह अस्मिन् प्रसव्यंम् इष्टकचिते प्रदेशे वर्तते । हाँ संतोषे ॥ हे भूमे चितश्मशानदेश एनम् अन्वादिष्टम् अत्रैव अवतिष्ठमानं प्रेतम् अभ्यूर्णुहि अभितः सर्वत आवृणु आच्छादय । तत्र दृष्टान्तः । जामयः भगिन्यः । उपलक्षणम् एतत् । आप्ता बान्धवाः ककुत्स्थंलमिव । ककुच्छब्दः प्रधानवाची । प्रधानावयवप्रदेशमिव । यथा मात्रादय आप्ता

[1] So A B C K R P P Cp Dc. [2] K R अभ्यैनं. We with C Dc. [3] K भूम ऊर्णुहि. We with R C Dc.

1 S' omits as much of the commentary of the previous and of this mantra as is enclosed within brackets and the whole of the text of the latter. The commentary which is supplied is from guessing. 2 S' प्रसव्याम्. 3 S' अवतिष्ठासमानं.

बान्धवाः पुत्रादीना शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि शीतातपवातनिवारणाय वाससाच्छादयन्ति एवम् । यद्वा जामिशब्दः स्त्रीमात्रपरः । यथा स्त्रियः ककुत्स्थलम् । ग्रीवापरभागः ककुत् । स्वकन्धरप्रदेशं वाससा प्रोर्णुवन्ति तद्वत् ॥

सप्तमी । द्विपदा ॥

शुम्भ॑न्तां लो॒काः पि॑तृ॒षद॑नाः पितृ॒षद॑ने त्वा लो॒क आ सा॑दयामि ॥ ६७ ॥

शुम्भ॑न्ताम् । लो॒काः । पि॒तृ॒ऽसद॑नाः । पि॒तृ॒ऽसद॑ने । त्वा॒ । लो॒के । आ । सा॒द॒या॒मि॒ ॥ ६७ ॥

हे प्रेत तव पितृसदनाः पितरः सीदन्ति अत्र इति पितृसदना लोकाः शुम्भन्ताम् प्रकाशन्ताम् । ॥ शुभ शुम्भ शोभायाम् । तौदादिकः ॥ । अहं संस्कर्ता पितृसदने पितृभिरधिष्ठिते लोके त्वा त्वाम् आ सादयामि स्थापयामि ॥

एकपदाष्टमी ऋक् एवम् आम्नायते ।

[अष्टमी ॥]

ये॒३॑स्माकं॑ पि॒तर॒स्तेषां॑ ब॒र्हिर॑सि ॥ ६८ ॥

ये । अ॒स्माक॑म् । पि॒तर॑ः । तेषा॑म् । ब॒र्हिः । अ॒सि॒ ॥ ६८ ॥

ये अस्माकं पितरः पितृत्वं प्राप्ताः पूर्वजास्तेषां बर्हिः आसदनस्थानम् असि भवसि । इति पिण्डदानार्थं स्तीर्यमाणं बर्हिः संबोध्यते ॥

नवमी ॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय ।
अधा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवाना॑गसो॒ अदि॑तये स्याम ॥ ६९ ॥

उत् । उ॒त्ऽत॒मम् । व॒रु॒ण॒ । पाश॑म् । अ॒स्मत् । अव॑ । अ॒ध॒मम् । वि । म॒ध्य॒मम् । श्र॒थ॒य॒ ।
अध॑ । व॒यम् । आ॒दि॒त्य॒ । व्र॒ते । तव॑ । अना॑गसः । अदि॑तये । स्या॒म॒ ॥ ६९ ॥

१ BA १ for ३. Dc ये॒१॑स्माकं corrected from ये॒३॑स्माकं.

एषा पुरस्ताद् व्याख्याता [७, ८८, ३] । वरुणपाशास्त्रिविधा उत्तमाधममध्यमभेदेन । तत्र हे वरुण त्वदीयम् उत्तमं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः उत् श्रथाय ऊर्ध्वम् उन्मोचय । अधमम् निकृष्टं पाशम् [अव श्रथाय] अवस्ताद् मोचय । मध्यमं तु पाशं [वि श्रथाय] विश्लेषय । ॥ श्रन्थ प्रतिहर्षविमोचनयोः । क्रैयादिकः । "छन्दसि शायजपि" इति हौ शायजादेशः ॥ ॥ अथ अनन्तरं विमुक्तपाशा वयम् हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण तव व्रते कर्मणि परिचरणरूपे अनागसः निर्दोषाः प्रत्यवायरहिताः सन्तः अदितये अखण्डनाय अहिंसायै स्याम इति संग्रहार्थः । ॥ दो अवखण्डने । क्तिनि "द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति" इति इत्वम् ॥ ॥

दशमी ॥

प्रास्मत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् यैः समामे बध्यते यैर्व्यामे ।
अधा जीवेम शरदं शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः ॥ ७० ॥ (२६)

प्र । अस्मत् । पाशान् । वरुण । मुञ्च । सर्वान् । यैः । सम्ऽआमे । बध्यते । यैः । विऽआमे ।
अध । जीवेम । शरदम् । शतानि । त्वया । राजन् । गुपिताः । रक्षमाणाः ॥ ७० ॥

हे वरुण वारक देव पाशान् वक्ष्यमाणान् बन्धनसाधनभूतान् सर्वान् अस्मत् अस्मत्तः प्र मुञ्च प्रमोचय । यैः पाशैः समामे बध्यते पुरुषः व्यामे च यैर्बध्यते । व्यामो नाम "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्" इत्येवंविहितप्रमाणकः प्रदेशः । पञ्चारत्निर्व्याम इति याज्ञिकाः । समामो नाम व्यामसंज्ञितप्रदेशात् संकुचितप्रमाणको देशः । संनिहिते प्रदेशे दूरे प्रदेशे [च] इति यावत् ॥ अध अथ पाशमोचनानन्तरम् हे

१ K प्रास्° । २ K समाने. We with B C R Dc. ३ K बध्यते. Dc बध्यते changed to बध्यते. Cp बध्यते ।. We with C R Dc. ४ K शरदः. We with A B C R P P Dc. ५ Cp राजन् ।. ६ P P गुपिता ।. We with Cp.

1 S′ °मध्य°. 2 S′ हे. 3 S′ °कति° for °किति°. 4 S′ ध्यते for बध्यते.

राजन् वरुण त्वया गुपिताः रक्षिताः पूर्वं पालिता रक्षमाणाः । ॥ य-गभावश्छान्दसः ॥ । रक्ष्यमाणा इतः परमपि पाल्यमाना वयं शतानि शरदम् शरदः । ॥ "कालाध्वनोः०" इति द्वितीया ॥ । बहुवर्षपर्यन्तं जीवेम जीवनवन्तः स्याम ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अग्नये कव्यवाहनाय" इति त्रिभिर्मन्त्रैः "स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः" इति अष्टमनवमदशमैश्च त्रिभिः स्थालीपाकं जुहुयात् । सूत्रितं हि । "ये रूपाणि" इति प्रक्रम्य "कुम्भीपाकम् अभिघारयति । "अग्नये कव्यवाहनायेति जुहोति । यथा निरुप्तं द्वितीयां यमाय पितृमते "स्वधा पितृभ्य इति तृतीयाम्" इति [कौ० ११.९] ॥ निर्वापप्रकारस्तु एवं कौशिकेन [उक्तः] । "यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभि-"मुखः शूर्पे एकपवित्रान्तर्हितान् हविष्यान् निर्वपति इदम् अग्नये कव्य-"वाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः इति । इदं सोमाय पितृमते "स्वधा पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसद्भ्यः इति । इदं यमाय "पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविषद्भ्यः" इति [कौ० ११.८.] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव[1] "एतत् ते प्रततामह स्वधा" इति पञ्चमषष्ठसप्तमैर्मन्त्रैर्बर्हिषि त्रीन् पिण्डान् संहितान्[2] निदध्यात् । सूत्रितं हि । "उ-"द्धृत्याज्येन संनीय त्रीन् पिण्डान् संहितान् निदधाति एतत् ते प्रतता-"महेति" [इति कौ० ११.९.] ॥

एतत् सूक्तं सर्वं यजुर्मन्त्रात्मकम् ॥

तत्र प्रथमादितो मन्त्रचतुष्टयपाठस्तु

अ॒ग्नये॑ क॒व्य॒वाह॑नाय स्व॒धा नमः॑ ॥ ७१ ॥

अ॒ग्नये॑ । क॒व्य॒ऽवाह॑नाय । स्व॒धा । नमः॑ ॥ ७१ ॥

सोमा॑य पि॒तृम॑ते स्व॒धा नमः॑ ॥ ७२ ॥

सोमा॑य । पि॒तृऽम॑ते । स्व॒धा । नमः॑ ॥ ७२ ॥

1 S' °यज्ञमेव for °यज्ञ एव. 2 So S' *Kaus'ika* : संहतान्.

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥
पितृऽभ्यः। सोमवत्ऽभ्यः। स्वधा। नमः ॥ ७३ ॥
यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥
यमाय। पितृऽमते। स्वधा। नमः ॥ ७४ ॥

दैवहविःप्रापकोग्निः हव्यवाहनः। पित्र्यहविःप्रापकोग्निः कव्यवाहनः। तत्र कव्यवाहनाय कव्यं पित्र्यं हविः। तद्वहते पितॄन् प्रापयते। ⌛कव्योपपदाद् वहेर्ञ्युट् प्रत्ययः। ञित्वाद् उपधावृद्धिः⌛। तस्मै अग्नये स्वधा स्वधाकारेण इदं हविः हुतम् अस्तु नमः नमस्कारोस्तु। स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना हि देवाः। स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः खलु पितरः। स्वाहाकारवषट्कारौ विकल्पितौ। स्वधानमःशब्दौ समुच्चितौ। "स्वधा नम इति वषट्करोति। स्वधाकारो हि पितॄणाम्" इति तैत्तिरीयकश्रुतेः [तै॰ब्रा॰ १. ६. ९. ५]। ⌛"नमःस्वस्तिस्वाहा॰" इति अग्नय इति चतुर्थी⌛ ॥ एवम् उत्तरे मन्त्रा योज्याः। सोमस्य पितरो विशेषणभूताः सोमो वा पितॄणां विशेषणम् ॥

पिण्डप्रदानमन्त्रा एवम् आम्नायन्ते।

एतत् ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥
एतत्। ते। प्रऽततामह। स्वधा। ये। च। त्वाम्। अनु ॥ ७५ ॥
एतत् ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥
एतत्। ते। ततामह। स्वधा। ये। च। त्वाम्। अनु ॥ ७६ ॥
एतत् ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥
एतत्। ते। तत। स्वधा ॥ ७७ ॥

हे प्रततामह प्रपितामह। ततशब्दः पितृवचनः। सृष्ट्यादौ हि प्रजापतिना स्वजनकाह्वानार्थं ततेति तातेति व्याहृतम्। तथा च ऐतरेयकम्

१ K[m] C R एतत्ते ततः. Dc एतत्ते ततः changed to एतत्ते तत. We with V Dc Cp.

1 S' समुतौ.

"एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरद् एकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति । तथैव तत् ततवत्या वाचा प्रतिपद्यते" इति [ऐ॰ आ॰ १. ३. ३] । अतः प्रशस्तत्वात् ततेति आम्नातम् । आश्वलायनेन तु स्वपित्रादीनां नामधेयान्यजानानः पुत्रस्ततशब्दं प्रयुञ्जीतेति सूत्रितम् । "नामान्यविद्वांस्ततपितामहप्रपितामहेति" [इति । आश्व॰ २. ६] । ततामहप्रततामहेत्यर्थः । यद्वा देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् ततेत्यादिना परोक्षनाम्ना व्यवहारः । अथ वा पितृलोकं प्राप्ताः सर्वेपि पितरः । तत्र शृङ्गग्राहिकया स्वजनकादीनाम् आह्वानाय ततेतिशब्दप्रयोगः । हे प्रततामह प्रपितामह ते तुभ्यम् एतत् पिण्डलक्षणं हविः स्वधाकारेण दत्तम् अस्तु । ये च पितरः भार्यापुत्रादयः पितरस्त्वाम् अनुसृत्य वर्तन्ते तेभ्योपि स्वधास्तु । ते च अत्र अंशभागिनो भवेयुरिति ॥ एवम् उत्तरौ मन्त्रौ व्याख्येयौ । हे ततामह पितामह । हे तत पितः । अत्र तृतीये मन्त्रे पिण्डप्रदातरि पुत्रे जीवति सति अनुगामिनाम् अन्येषाम् अभावाद् ये च त्वाम् अनु इति मन्त्रशेषो नाम्नातः[2] ॥

अष्टमादिमन्त्रास्त्रय एवम् आम्नायन्ते ।

स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा । पितृऽभ्यः । पृथिविसत्ऽभ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसद्भ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा । पितृऽभ्यः । अन्तरिक्षसत्ऽभ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥ ८० ॥ (२७)

स्वधा । पितृऽभ्यः । दिविसत्ऽभ्यः ॥ ८० ॥ (२७)

पृथिविषद्भ्यः पृथिव्यां सीदद्भ्यः । ✕ पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् । "पूर्वपदात्" इति षत्वम् ✕ । पितृभ्यः स्वधा । इदं हविः स्वधाकारेण हुतम् अस्तु ॥ एवम् उत्तरौ व्याख्येयौ । दिविषद्भ्यः दि-

१ KRDc पितृभ्योंत॰. We with CKV.

1 S' ॰न्यजमानानः. 2 S' नाम्ना.

वि द्युलोके सीदद्भ्यः । ⌛ "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । पूर्ववद् उत्तरपदस्य मूर्धन्यादेशः ⌛ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

"नमो वः पितरः" इति अष्टभिर्यजुर्मन्त्रैर्बर्हिषि पिण्डेषु आवाहितान्[1] पितॄन् उपतिष्ठेत । सूत्रितं हि । "नमो वः पितरः [८१] इत्युपतिष्ठते । अक्षन् [६१] इत्युत्तरांसिचम् अवधूय परा यात [६३] इति "परायापयति" इति [कौ° ११. ९] ॥

तत्रैव कर्मणि "आ त्वाग्ने" इत्यनया समिधम् आदध्यात् । "समिधोभ्यादधाति" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "त्वमग्न ईळितः [१८. ३. ४२] आ त्वाग्न इधीमहि [१८. ४. ८८]" इति [कौ° ११. १०] ॥

"वारुणीं जलभये जलसंक्षये [च]" इति [न° क° १७.] विहितायां वरुणदेवत्यायां महाशान्तौ "चन्द्रमा अप्स्वन्तरा" इत्येनाम् ऋचम् आवपेत् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । "यद् देवा देवहेळनम् [६. ११४. १] इति याम्याया चन्द्रमा अप्स्वन्तरा [१८. ४. ८९] इति वारुण्याम्" इति [न° क° १८.] ॥

मन्त्रपाठस्तु

नमो॑ वः पितर ऊ॒र्जे नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य ॥ ८१ ॥

नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । ऊ॒र्जे । नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । रसा॑य ॥ ८१ ॥

नमो॑ वः पितरो॒ भामा॑य॒ नमो॑ वः पितरो म॒न्यवे॑ ॥ ८२ ॥

नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । भामा॑य । नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । म॒न्यवे॑ ॥ ८२ ॥

नमो॑ वः पितरो॒ यद् घो॒रं तस्मै॒ नमो॑ वः पितरो॒ यत् क्रू॒रं तस्मै॑ ॥ ८३ ॥

नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । यत् । घो॒रम् । तस्मै॑ । नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । यत् । क्रू॒रम् । तस्मै॑ ॥ ८३ ॥

नमो॑ वः पितरो॒ यच्छि॒वं तस्मै॒ नमो॑ वः पितरो॒ यत् स्यो॒नं तस्मै॑ ॥ ८४ ॥

नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । यत् । शि॒वम् । तस्मै॑ । नम॑ः । व॒ः । पि॒त॒र॒ः । यत् । स्यो॒नम् । तस्मै॑ ॥ ८४ ॥

---

1 S' अवाहृता°. 2 S' °त्युत्तरस्य समवधूय for °त्युत्तरसिचम् अवधूय.

नमो॑ वः पितरः स्व॒धा वः॑ पितरः ॥ ८५ ॥

नमः॑ । व॒ः । पि॒त॒रः॒ । स्व॒धा । व॒ः । पि॒त॒रः॒ ॥ ८५ ॥

एते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । एतैर्मन्त्रैः पितॄणां नमस्कारः प्रतिपाद्यते । "नमस्करोति[1] । नमस्कारो हि पितॄणाम्" इति श्रुतेः [तै॰ ब्रा॰ १.३.१०.८] । नमस्कारस्य फलप्रतिपादकानि ऊर्जे इत्यादीनि । यद्वा पितृभिर्युष्माभिर्दीयमानाय ऊर्जे नम इति । एवम् उत्तरत्र । ऊर्जे अन्नाय रसाय अन्नरसाय ॥ भामाय । ॥ भाम क्रोधे । अस्माद् घञ् ॥ ॥ क्रोधाय । अत्र पितृसंबन्धी क्रोध एव नमस्कार्यः । तथा अन्यत्र समाम्नायते । "नमस्ते रुद्र मन्यवे" इति [तै॰ सं॰ ४.५.१.१] । मन्युः मानसः क्रोधविशेषः ॥ घोरम् अहितकारिणां भयंकरं रूपं तस्मै नमः । क्रूरम् हिंस्रं रूपं तस्मै नमः ॥ शिवम् मङ्गलं रूपं स्योनम् सुखप्रदं तस्मै च नमः नमस्कारोस्तु ॥ हे पितरः वः युष्मभ्यं नमः । हे पितरः वः युष्मभ्यं स्वधा स्वधाकारेण इदं हविर्हुतम् अस्तु ॥

षष्ठादिमन्त्रपाठस्तु

येऽत्र॑ पि॒त॒रः॑ पि॒त॒रो॒ येऽत्र॑ यू॒यं स्थ॑[1] यु॒ष्मांस्तेऽनु॑ यू॒यं तेषां॒ श्रेष्ठा॑ भूयास्थ ॥८६॥

ये । अत्र॑ । पि॒त॒रः॑ । पि॒त॒रः॑ । ये । अत्र॑ । यू॒यम् । स्थ । यु॒ष्मान् । ते । अ॒नु॑ । यू॒यम् । तेषा॑म् । श्रेष्ठाः॑ । भू॒यास्थ ॥ ८६ ॥

य इ॒ह पि॒तरो॑ जी॒वा इ॒ह व॒यं स्मः॑ ।[2] अ॒स्मांस्तेऽनु॑ व॒यं तेषां॒ श्रेष्ठा॑ भूयास्म ॥८७॥

ये । इ॒ह । पि॒त॒रः॑ । जी॒वाः । इ॒ह । व॒यम् । स्मः॒ ॥ अ॒स्मान् । ते[3] । अ॒नु॑ । व॒यम् । तेषा॑म् । श्रेष्ठाः॑ । भू॒यास्म॒ ॥ ८७ ॥

---

१ B येऽत्र॑ पि॒तरः पि॒त॒रो॒ येऽत्र॑ यू॒यं स्थ॑ ।. A येऽत्र पितरः पितरो येऽत्र यूयं स्थ ।. K K̈ᵐ येऽत्र॑ पि॒तरः॑ पि॒त॒रो॒ येऽत्र॑ यू॒यं स्थ॑ ।. C येऽत्र॑ पितरः पित॒रो॒ येऽत्र॑ यूयं स्थ ।. R येऽत्र॑ पित॒रः पित॑रो॒ येऽत्र यू॒यं स्थ॑ ।. Dc येऽत्र॑ पित॒रः पित॑रो॒ येऽत्र॑ यू॒यं स्थ corrected to येऽत्र॑ पि॒तरः॑ पि॒त॒रो॒ येऽत्र यूयं स्थ ।. Cp ये । अत्र॑ । पि॒त॒रः॒ । पि॒तरः॑ । ये । अत्र॑ । स्थ॒ । यु॒ष्मान् । ते॒ । अनु॑ । यू॒यम् । तेषा॑म् । श्रेष्ठाः॑ । भू॒यास्त॒ ।. We with the *Panchapaṭalikâ* and the *Sarvânukramaṇî*. २ So we divide with A B K̈ᵐ C R. See Rw. Dc व॒यं स्मः॑ corrected to व॒यं स्मः ।. ३ Cp ते॒ ।.

1 S′ नमस्कारोति.

महर्षि–पाणिनि–प्रज्ञा–अनुसन्धान
तिथी...............
पु०सं०...............
भारती पुस्तकालय

अत्र अस्मिन् पिण्डपितृयज्ञे ये पितरो यूयं स्थ देवतात्वं प्राप्ताः स्थ । आदरार्थं व्यतिहारेण पुनर्वचनम् । युष्मान् अनुसृत्य ते अधिकत्वेन प्रसिद्धाः पितरो वर्तन्ते । तेषां यूयं श्रेष्ठाः प्रशस्यतमा उपजीव्या भूयास्थ भवत । युष्मत्प्रसादात् तेषां पिण्डांशभागित्वात् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे [ये] पितरः पितृत्वेन संभावितास्तेषां श्रेष्ठा भूयास्थेति संबन्धः । इह अस्मिन् लोके वयं पिण्डदातारो जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्मः । अस्मान् अनुसृत्य ते प्रसिद्धाः समानवयोवंशविद्याधना वर्तन्ते । तेषां श्रेष्ठा भूयास्म । इति पिण्डेष्वावाहितान् पितॄन् उपतिष्ठेत ॥

आ त्वा॑ग्ने इधीमहि द्युमन्तं॑ देवाजर॑म् ।
यद् घ॒ सा ते॒ पनी॑यसी स॒मिद् दी॒दय॑ति॒ द्यवि॑ ।
इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ८८ ॥

आ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒धी॒म॒हि॒ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । दे॒व॒ । अ॒जर॑म् ।
यत् । घ॒ । सा । ते॒ । पनी॑यसी । स॒म्ऽइ॑त् । दी॒दय॑ति । द्यवि॑ ।
इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥ ८८ ॥

नवमी ॥ हे देव द्योतमान हे अग्ने द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् अजरम् जरारहितं त्वा त्वाम् आ इधीमहि समिधा अभिमुखं समिधीमहि दीपयामः । ॥ इन्धेर्लिङि बाहुलकात् श्नमो लुक् । "अनिदिताम्॰" इति धातुनकारलोपः ॥ । यत् । ॥ सुपो लुक् ॥ । यस्य ते तव । घेति पूरणः । सा प्रसिद्धा पनीयसी । ॥ पनतिः स्तुतिकर्मा ॥ । स्तुत्यतरा समित् सम्यक् प्रकाशिका दीप्तिः द्यवि । ॥ द्योशब्दाद् ओकारान्तात् सप्तम्येकवचनम् ॥ । दिवि अन्तरिक्षे दीदयति दीप्यते । ॥ दीदेतिर्दीप्तिकर्मा ॥ । हे अग्ने समिधा समिध्यमानस्त्वं स्तोतृभ्यः स्तुति-

१ BR त्वां अग्न॰. Dc त्वां अग्न॰ changed to त्वाग्न॰. We with CVDc. २ B द्युमंतं. We with CK̄RVDc. ३ BC समिद्दीदयंति. We with K̄RVDc. ४ So we divide with ABCK̄RVDc and the *Sarvānukramaṇī*. ५ Cp अजरंन्.

1 S' तत्र. 2 S' दैवतात्वे. 3 S' विद्याना for विद्याधना.

कारिभ्यः अस्मभ्यम् इषम् इष्यमाणम् अन्नम् इष्टं फलं वा आ भर आहर देहि । ॥"हृग्रहोर्भः०"॥ ॥

चन्द्रमा अप्स्व१न्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥८९॥ (२८)

चन्द्रमाः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।
न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विऽद्युतः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८९ ॥ (२८)

दशमी ॥ अत्र शाट्यायनिन इतिहासम् आचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । एते कदाचिद् मरुभूमौ अरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः सन्तः एकं कूपम् अविन्दन् । तत्र त्रिताख्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । प्रविश्य स्वयम् अपः पीत्वा इतरयोश्च कूपाद् उदकम् उद्धृत्य प्रादात् । तावुभौ तद् उदकं पीत्वा तं त्रितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वम् अपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपाद् उत्तरीतुम् अशक्नुवन् सर्वे देवा माम् उद्धरन्तु इति मनसा सस्मार । अथ स त्रितो रात्रौ कूपस्य अन्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यन् अनया ऋचा परिदेवयत इति ॥ अस्या ऋचः अयम् अर्थः । अप्सु आन्तरिक्षासु[1] उदकमये मण्डले अन्तः मध्ये । यद्वा आप इति अन्तरिक्षनाम । तत्र मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुषुम्नाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः[2] चन्द्रम् आह्लादं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चन्द्रमाः । ॥"चन्द्रे माङो डित् [उ० ४.२२७] इति असुन् । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ । आह्लादकारी सोमो दिवि द्युलोके आ धावते शीघ्रं गच्छति । ॥सृ गतौ ।

१ B धावंते. We with $\overset{m}{K}$ R V. २ B विंद्यंति. A $\overset{m}{K}$ विंदति. Cp विंदुति ।. P वंदति । $\overset{2}{P}$ विदंति ।. ३ R B विद्युतों. We with $\overset{m}{K}$ V Dc. ४ Cp विऽद्युतः ।. ५ Cp अस्य ।. ६ P Cp रोदसी इति°.

1 S' आंतरिक्ष्यासु. 2 S' om. °श्चन्द्रमाः.

"पाघ्रा°" इत्यादिना वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ता हितरमणीयप्रान्ता वा हे विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः वः युष्माकं पदं पादस्थानीयम् अग्रं न विन्दन्ति मदीयानि इन्द्रियाणि कूपेन आवृतत्वाद् न लभन्ते । न पश्यन्तीत्यर्थः । अतः इदम् अनुचितम् । तस्मात् कूपाद् माम् उत्तारयतेत्यर्थः ॥ अपि च हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयम् अस्य इदं स्तोत्रं वित्तम् जानीतम् । ॥ विद ज्ञाने । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् "तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावः ॥ यद्वा [मे मदीयं] कूपपतनरूपं यद् इदं दुःखं तद् अवगच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा अस्मात् कूपाद् माम् उत्तारयतम् इत्यर्थः । ॥ अस्येति । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । "ऊडिदम्°" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अनुवाकश्च समाप्तः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहर-
महाराजकारिते सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे
अष्टादशकाण्डं समाप्तम् ॥

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान केन्द्र
तिथी
पु०सं० 222
भारती पुस्तकालय

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान केन्द्र
तिथी
पु०सं० 222
भारती पुस्तकालय